

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№2 (113)

Алматы
«Қазақ университеті»
2025

KazNU Science • ҚазҰУ Ғылымы • Наука КазНУ

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 2 (113) маусым

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №16506-Ж.

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Туар А.С., PhD докторант (Қазақстан)

Телефон: +7 778 527 3341,

E-mail: aidanaturar1995@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Надирова Г.Е., филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор (Қазақстан)

Рамазанов А.А., э.ғ.д., проф. – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Алдабек Н.Ә., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ким Г.Н., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ерекешова Л.Г., т.ғ.д., доцент (Қазақстан)

Шадкам З., ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Кокеева Д.М., ф.ғ.к., қауымд. профессор (Қазақстан)

Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem), профессор (Түркия)

Мустафа Изуддин (Mustafa Izuddin), PhD (Малайзия)

Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng), профессор (АҚШ)

Нуреттин Демир (Nurettin Demir), профессор (Түркия)

Масару Тономура, профессор (Жапония)

Хаслина Бинти Хассан (Haslina Binti Hassan), PhD (Малайзия)

Мехмет Нажи Онал (Mehmet Naci Onal), профессор, доктор (Түркия)

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті, тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

Жоба менеджері

Гүлмира Шаккозова

Телефон: +7 701 724 2911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

ИБ № 15874

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 7,8 б.т. Тапсырыс № 1037.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

1-бөлім
ШЫҒЫС ФИЛОЛОГИЯСЫ

Section 1
ORIENTAL PHILOLOGY

Раздел 1
ВОСТОЧНАЯ ФИЛОЛОГИЯ

Е.З. Есбосынов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: ergaliesb@gmail.com

ОСМАН ТІЛІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТҮРКОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ – ПРОБЛЕМАТИКАЛЫҚ ТҰСТАРЫ

Мақалада қазақ түркологиясы зерттеулерінде біршама сирек кездесетін ғылыми бағыт – осман-түрік тіліне қатысты ізденістер туралы сөз болады. Осман тілі қазіргі түрік тілі лексикографиясында, мысалы «Камус-и түркі» мен «Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде» османлыша немесе османлы түрікшесі деп екі атаумен берілген. Кеңестік түркологияда «османско-турецкий язык», қазақшаласақ «осман-түрік тілі» деген атау жиірек қолданылады. Мақсатымыз, қазақ түркологиялық зерттеулеріндегі көрінісі мен ғылыми интерпретациясына шолу жасау, қазақтілді контенттердің тақырыптық және мазмұндық ерекшеліктерінен хабардар ету. Ізденіс барысында қолға тиген тарихи және лексикалық зерттеулерден иллюстративті мысалдар пайдаланып тақырып өзектілігін ашуға тырыстық. Мұнда шет елдік еңбектермен қоса түрік тілінен қазақ тіліне аударылған еңбектер қолданылды. Осман-түрік тілінің оқулық кітаптарынан хабардар ету ниетінде Э.А.Грунинаның «Руководство по османско-турецкому языку – Осман-түрік тілі бойынша нұсқаулық» пен түркиялық ғалым Хаяти Девелидің «Osmanlı Türkçesi Grameri-I – Осман тілінің грамматикасы» атты басылымдарын пайдаландық. Бұлардың тақырыптық мазмұнын беріп, орыс тілі кітабында қандай деректерге жүгінгені жөнінде және олардың қазіргі уақыттағы цифрлық көрінісі туралы ақпарат қостық. Мақала барысында көрінгеніндей «осман-түрік тілі» атауы түрік ғалымдарының еңбектерінде де бірыңғай бағаланбайды, осы тұрғыда «әдеби тіл» еместігін, диалект, говор дәрежесіндегі «халық тілі» екендігін атап өткен еңбектерге де шолу жасадық. Бұған қоса осман-түрік тілі оқытылуын Селжұқ пен алғашқы османдық дәуірдегі халықтық педагогика негізінде талдаған еңбекке сілтеме жасап кейбір термин мен атаулардың қазақша түсініктемесін қостық. Қазақтілді контенттерде орын алған «анкара говоры» аясында түрік ғалымдарының зерттеулеріне сүйеніп «стамбұл говоры» туралы, бұлардың қазіргі әдеби түрік тілінің дамып қалыптасуына қатыстылығы туралы мәліметпен бөлістік, бұл орайда Стамбұл қаласының маңызды рөл атқарғандығын атап өттік. Кеңес Одағы кезеңі мен қазіргі уақыттарда жарық көріп жатқан басылымдарда кездесетін «советизм» деп аталып жүрген ғылыми тавтология туралы, мұның қазақтілді контенттердегі көрінісі туралы пікір білдірдік. Тақырып бағытында түрік ғалымдарының зерттеулеріне сүйеніп осман-түрік тілі мен «модерн түрік тілінің» жалғастырушы-дәнекер ақындарының бірі Мехмет Акиф Ерсой шығармашылығына шолу жасадық. Тақырыптық қорытынды ретінде Ерсойдың «Сафахат» жинағындағы осман-түрік тілі – модерн (қазіргі) түрік тілі сөздігінен иллюстративті мысал қостық. Қазақстан ұлттық кітапханасының Сирек кездесетін қолжазба қорында сақтаулы тұрған осман-түрік тіліндегі еңбектерді каталогтандыру ғылыми жобасы аясында шыққан басылым туралы, оның мазмұндық құрылымы мен авторлары туралы мәлімет бердік.

Түйін сөздер: Осман империясы, осман-түрік тілі, жөнтүріктер, Кипр, советизм, нормативтік лексика, каталогтау.

Ye. Yesbossynov

Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

e-mail: ergaliesb@gmail.com

The place and significance of ottoman turkish language studies in kazakh turkology – problematic aspects

This article discusses a relatively rare scientific field in Kazakh Turkology – research on the Ottoman-Turkish language. In contemporary Turkish lexicography, the Ottoman language is referred to as Osmanlıca or Osmanlı Türkçesi, as seen in sources like Kamus-i Türki and The Explanatory Dictionary of the Turkish Language. In Soviet and Russian Turkology, the term Osman-Turkish language (османско-турецкий язык) was established, which can be translated into Kazakh as осман-түрік тілі. The purpose of this study is to review the representation and scholarly interpretation of this language in Kazakh

Kazakh-language materials on this subject. In our research, we have utilized historical and lexical studies, providing illustrative examples to highlight the relevance of this topic. Alongside foreign studies, we have referenced works translated from Turkish into Kazakh. Additionally, we examined the phenomenon of so-called “Sovietisms” in academic publications from both the Soviet period and modern times, discussing their reflection in Kazakh-language content. To provide an overview of textbooks on the Ottoman-Turkish language, we referred to E. A. Grunina’s *Guide to the Ottoman-Turkish Language* (Руководство по османско-турецкому языку) and the Turkish scholar Hayati Develi’s *Osmanlı Türkçesi Grameri-I* (Ottoman Language Grammar). We outlined the thematic content of these works and analyzed the sources they rely on, also including information on their modern digital availability. As highlighted in the article, even within Turkish scholarship, the term Osman-Turkish language is not uniformly assessed. Some studies argue that it was not a literary language but rather a dialect or vernacular spoken by the populace. We also referenced works that analyze the teaching of Ottoman-Turkish within the context of folk pedagogy during the Seljuk and early Ottoman periods, incorporating explanations of specific terms and concepts in Kazakh. Furthermore, we addressed discussions in Kazakh-language content regarding the “Ankara dialect,” comparing it with research on the “Istanbul dialect” and its role in shaping modern standard Turkish. We emphasized the historical significance of Istanbul in this linguistic evolution. Drawing on studies by Turkish scholars, we explored the works of Mehmet Akif Ersoy, one of the key poet-transmitters between the Ottoman-Turkish language and modern Turkish. Additionally, we provided information on a scholarly cataloging project involving Ottoman-Turkish manuscripts preserved at the National Library of Kazakhstan.

Key words: Ottoman Empire, Ottoman-Turkish language, Young Turks, Cyprus, Sovietism, normative lexicon, cataloging.

Е.З. Есбосынов

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан
e-mail: ergaliesb@gmail.com

Место и значение османского языка в казахской тюркологии: проблемные аспекты

В статье рассматривается одно из относительно редких направлений исследований в казахской тюркологии – изучение османско-турецкого языка. В современной турецкой лексикографии он обозначается как османлыша или османлы түркчеси (например, в «Kamus-i Türkî» и «Толковом словаре турецкого языка»). В советской тюркологии обозначился термин «османско-турецкий язык», который на казахский можно перевести как «осман-түрік тілі». Цель исследования – обзор его отражения в казахской тюркологической науке и анализ научных интерпретаций. Рассмотрены тематические и содержательные особенности исследований на казахском языке. В статье задействованы как зарубежные, так и труды, переведённые с турецкого на казахский язык. Приводятся сведения о таких учебных пособиях, как «Руководство по османско-турецкому языку» Э.А.Груниной и «Osmanlı Türkçesi Grameri-I» («Грамматика османского языка») турецкого учёного Хаяти Девели. Анализируется тематическое содержание этих работ, приводятся данные о цифровом представлении их материалов. Выявлено, что сам термин «османско-турецкий язык – осман-түрік тілі» трактуется турецкими исследователями неоднозначно: ряд работ подчёркивает, что это не литературный язык, а народный язык на уровне диалекта или говора. Помимо этих данных, проводится обзор исследований, рассматривающих преподавание османско-турецкого языка через призму народной педагогики периода Сельджуков и раннего Османского государства. Данной тематике были добавлены (переведены) казахские интерпретации на ряд терминов и понятий. Рассматривается также трактовка «анкарского говора» в казахоязычных исследованиях и, опираясь на труды турецких учёных, обсуждается роль «стамбульского говора» в формировании современного литературного турецкого языка, подчёркивая значимость Стамбула в этом процессе. Обсуждаются научные тавтологии, так называемые «советизмы» и её проявления в казахоязычном контенте. В контексте развития османско-турецкого и современного турецкого языка рассматривается творчество Мехмета Акифа Эрсоя как поэта-посредника между этими языковыми этапами. Также даются сведения о научном проекте каталогизации рукописей на османско-турецком языке, хранящихся в Национальной библиотеке Казахстана, анализируются сведения об их тематическом содержании и авторах.

Ключевые слова: Османская империя, османско-турецкий язык, младотурки, Кипр, советизм, нормативная лексика, каталогизация.

Кіріспе

Жер-жаһанға кеңінен жайылған түркі тілдері сан ғасырлық тарихында басқа тілдермен тікелей немесе жанама түрде қарым-қатынаста болғаны анық. Бұған әрбір түркі халқының өзіне тиесілі әлеуметтік-тарихи себебі болғанындай ғасырдан ғасырға өзгеріп, ауысып отырған георафиялық ареалы да ықпал етті. Бұл үдеріс оғызтілді түркі жұртына көбірек қатысты болды. Мұның тарихи деректермен дәлелденген хронологиялық тізбесімен қоса халықтың тұрмысы мен күнделікті өміріне дендеп сіңген салт-дәстүрі де куә бола алады. Соңғы жүз жыл кезеңінде ғылыми интерпретацияларда орнығып, әр түрлі нысан мен ғылыми бағыттағы жарияланымдар мен оқулықтарда айтылып жүрген ұғым, ол түркілердің немесе түркі тілдерінің генеологиялық классификациясы. Атап айтқанда «түркілер ірі-ірі төрт топтан тұрады» постулаты: қыпшақ, оғыз, қарлұқ және сібір түркілері. Бұл атаулар қашан кім тарапынан ғылыми айналымға енгізілді, қай жағы мен қандай қырынан зерттелді деген сияқты сауалдар да жоқ емес. Бірақ жауабы да көп. Сондай сұрақ-жауаптардың негізгі идеясының бірі, аталмыш анықтама мен классификациялар осман дәуірі түркі мәдениетін және тілдік деректерін айналып өте алмайды. Яғни біз, тілдік ортасы қалыптасып орныққан, тілге қатысты монополиясы белгіленген жұмыс тәртібіндегі тарихи фактологиямен жұмыс істеп отырмыз, ол осы, – осман-түрік тілінің зерттелуі және соның айналасындағы мәселелер. Ресмилеу тілмен айтқанда османистика, қазақшаласақ османтану ғылымы. Осындай іргелі де кең көлемді ғылыми сала қазақтілді ғылыми деректермен толықтырылған ба деген сауал қоюға болады. Бірақ осы сауалдың жауабын нақтылау қиын, себебі мұндай еңбектер сирек кездеседі. Османистика – гуманитарлық ғылымдар ішіндегі күрделі де көлемдісі ретінде де танылады. Осындай себептерден болуы мүмкін, осман-түрік тілі қазақтілді түркітану ғылымында әлі де орныға қоймаған зерттеу саласына жатады. Бұл қолға алмақшы болған мақаламыздың *өзектілігі* мен *проблематикалық* мазмұнына сай келіп, османистиканың классикалық үлгідегі филологиялық ғылымдармен қатар тарих ғылымымен, саясаттану және әлеуметтанумен де ұштасып жатқандығын көрсетеді. Осындай ғылыми деректер вакуумын немесе тапшылығын европалық яки кеңестік жарияланымдармен толықтыру қазақ ғалымдары үшін әдеттегі іске айналған деп айта аламыз

және бұл үдеріс өзінің жалғасын табуда. Ал соңғы кездерде Түркиямен орнықты түрде жалғасып келе жатқан мәдени қарым-қатынастар осы шеттілдік деректерге тағы бір маңызды компонент қосуға мүмкіншілік берді, – ол осман елінің өз тілі, яғни қазіргі түрік тіліндегі ғылыми зерттеулер қорының қолжетімді болуы. Түрік тіліндегі шығармалар салалық, мазмұндық жағынан бай екендігі сөзсіз. Ал Түркиядағы осман тілі зерттеулерінің жан-жақты екендігін қаперге алсақ осы саланың педагогикалық, мазмұндық, хронологиялық тұсына да шолу жасау мүмкіншілігіне ие боламыз. Себебі бес-алты ғасырдай кезеңді қамтып ірі аумақты ішіне алған Осман елін және осы елдің атын иемденген тілді зерттеп-саралау – уақыт талабы. Мұндай зерттеулердің қолға алынуы арқылы қазақ тілінің тарихи даму үдерісінің жекелеген классификациялық тұстарын да бірізділікке салу мүмкіншілігіне ие боламыз. Үйткені осман тілі зерттеулері ескі қыпшақ, Алтын Орда дәуірі қазақ тілі, қазақ хандары жарлық-қарарларының тілі және деректану сияқты ғылым салаларына төркіндес екендігі сөзсіз. Бұлар өзара қайшылық туғызбай, керісінше бір-бірін толықтыратын ғылым саласы екендігі анық. Бұған қоса бұл үдеріс, Кеңес Одағынан жалғасып келе жатқан «советизм» деп аталатын саяси риторикадан, орынды-орынсыз қолдануы жалғасып келе жатқан пролетарлық мазмұнды лексикалық шаблоннан алыстаудың да әмбебап құралы болмақ.

Әдебиетке шолу

Осман-түрік тілі туралы қазақтілді деректер уикипедия сияқты баршаға ортақ ақпарат көздерінде де кездеседі, бұл әлбетте, онды нышан. Алайда мұны, әжептәуір дерекке ие болса да, орындалу ерекшелігі мен стиліне орай академиялық зерттеулерге жарамсыз, әуесқой мәліметтердің жиынтығы деп айта аламыз. Осман тіліне қатысты қазақ тіліндегі ғылыми еңбектер де жоқ емес. Алайда, осы күнгі ізденіс көрсеткеніндей, олардың саны аз ал қайсыбірінің орындалу тәртібі күмән тудырады. Бұл әсіресе түрік тілінен қазақ тіліне аударылып жарық көрген академиялық жарияланымдарға да қатысты. Мұндай еңбектерде әдетте қазақ тілінің нормативтік ережелері сақталмағандықтан оригинал, яғни түрік тіліндегі шынайы басылымына нұқсан келтіруімен қатар ғылыми құндылығын да азайтып көрсетеді. Мұны үлкен кемшілік деп есептейміз. Сондай еңбектердің бірі Алматыда 2017 жылы

жарық көрді. Кітап авторы, осман-түрік тіліне «Осман мемлекеті дәуірінің түрікшесі» деп жеке графа арнаған. Біз авторлық, яғни қазақша аударма нұсқадан алынған мысалдарды дәлме-дәл беруді жөн көрдік: «Ескі Анадолы түрікшесі қалыптасу процесін Стамбұлды иемденге дейін-ақ аяқтады және одан соң «Осман дәуірі түрікшесі» басталды. Ескі Анадолы түрікшесі жаңа әдеби жазба тілінің құрылу деңгейін көрсеткендіктен тілдік жағынан әр түрлі жетіспеушіліктер, кемшіліктер, жат нәрселер бар еді. Емленің әлі де орнықтауы, әдеби тілге қажетті сөз және ұғымдардың жеткілікті болмауы түрік тілінің ең үлкен қиындықтары еді. Түрік тілінің дамыған әдебиет тілдері саналған арап және парсы тілімен теңесе білуі үшін осман түрікшесінің келуі күтілетін. ...Османдық патшалардың халифа болуымен Осман мемлекеті ислам әлемінің діни көшбастаушысы болды, ол да мәдени өміріне әсер етті. Осы дәуірдің медреселерінде ғылым тілі ретінде арап тілі қолданылды, бірнеше пән осы тілде оқытылды. Осыған орай медресе түлектері осы екі тілді жеткілікті дәрежеде білетін. Бірнеше Османдық ақынның түрік тілімен бірге парсыша диуанын да жазды, ал Османдық ғалымдар еңбектерін арап тілінде жазатын» (Акар, 2017: 209). Мұндай мәліметтер сала мамандары мен зерттеушілер үшін тыңғылықты дерек бола алмаса да жалпылама ақпарат алуға жарамды деп айта аламыз.

Түрік тілі лексикографиясының алғашқыларының бірі «Камус-и түрки» сөздігінің қазіргі түрік тілі нормаларына сай түзіліп редакцияланған нұсқасы тоқсаныншы жылдары шықты. Осы кітапта «осман тілі» сөзінің анықтамасы былай берілген: «Osmanlıca – османдықтарға тиесілі және осы сөзге қатысты: Osmanlıca lisan, Osmanlıca şarkı, Osmanlıca kıyafet – осман тілі, осман тіліндегі ән, османша киім үлгісі; Osmanlı Lisanı, Batı Türkçesi – осман тілі, батыс түркі тілі, батыс түрікшесі» (Sâmi, 1991: 1018). Бертін келе, 2011 ж. шыққын «Түрік тілі сөздігінде» былай дейді: «Osmanlıca – осман түрікшесі. Osmanlıcası – 1. осман тілі дәрсін беруші, 2. Осман тілін қолданудың тараптары» (Türkçe Sözlük, 2011: 1820). Басқа сөздікте біршама толығырақ айтылған: «Osmanlıca – Батыс түркі тілінің Ескі Анадолы түрікшесінен кейінгі екінші дәуірі. XV ғ. соңы мен XX ғ. басына дейінгі дәуірді қамтитын, әсіресе XV ғ. бастап арап пен парсы тілінің ықпалында кеткен тілді айтамыз. Аталмыш жазба тіліне Османлы тілі дейді» (Örnekleleriyle Türkçe Sözlük, 2002: 2185). Осын-

дай қысқаша деректердің хронологиялық тұсын 1978 ж. жарық көрген «Кеңес түркітануында ортағасыр түрік әдебиеті проблемасы» атты жазбамен толықтыра аламыз. Мақалада түрік әдебиеті даму кезеңін үш дәуірге бөліп қараған: «Кеңес Одағы түркітанушылары әдеби зерттеулердің дәуірлеуге бөлінетіндігін жалпы қағидат деп біліп Түркия әдебиетінің даму сатысы үшеу екендігін атап өтті, ол – ортағасыр, жаңа және қазіргі дәуір. Осы дәуірдің әрқайсысы өзіне тән кезеңдер мен сатыларынан тұрады. Ортағасыр түрік әдебиетінің бастапқы кезеңі XII – XV ғғ. аралығын қамтиды. Түрік мемлекетінің қалыптасу дәуіріндегі түрік әдебиеті түркілік ауыз әдебиеті поэтикасымен қоса жергілікті халықтардың әдебиетімен, әсіресе арап-парсы мәдениеті ықпалдастығымен ортақтаса дамыды. Бұл үдеріс алдағы даму барысына айтарлықтай ықпал етті. ...Екінші кезең XV – XVII ғғ. аралығын қамтиды. Қайсыбір ғалымдар бұл дәуірді «дамыған ортағасыр әдебиеті» деп атаса, кейде «қайта түлеген, үдемелі даму көрсеткен әдебиет кезеңі» деп те атап жүр. ...Үшінші кезеңнің басты ерекшелігі (XVII – XIX ғғ.) – ол ортағасырдың соңғы кезеңдегі әдебиеті болып «өтпелі кезең әдебиеті» деп аталады. Елде ортағасырлық дәуір аяқталып, буржуазиялық қарым-қатынастар пайда бола бастады. Сөйтіп әдебиетке де жаңа ағымдар келіп, алғашқы оқу-ағарту элементтері көрініс берді. ...Идеологиялық тұрғыда өтпелі кезең реформаторлық әрекеттермен ерекшеленіп, қоғамдық сананы қалыптастыруда оқымысты адамдардың ықпалы күшейе түскендігін көрсетті. Бұған Осман империясында тұрақты түрде белең алған әлеуметтік-экономикалық дағдарыс әсер етіп, дамыған Европа елдерімен қарым-қатынастағы дипломатиялық кикілжің мен саудасаттық және оқу-ағарту ісіндегі түсініспеушілік те себеп болды. Биліктің XVIII ғ. соңы мен XIX ғ. басындағы реформа жасау талпынысы да нәтиже бермеді. Бұл түрік қоғамдық санасының оянуын жеделдете түсті. Ал 1727 ж. түрік тіліндегі тұңғыш кітаптың басылып шығауы, іле-шала, біртіндеп болса да, түрік полиграфия мен баспа ісінің жолға қойылуы айтарлықтай оңды рөл атқарды (Маштакова, 1978: 19). Бұл деректер осман-түрік тіліне тікелей қатысты болмаса да әдеби-тілдік даму кезеңдері арқылы жалпы мағлұмат алуға жарамды деп ойлаймыз. Бұл пікірімізді осы журналдың басқа санында шыққан зерттеумен тиянақтауға болады: «Егер ескіосман мен ескіазербайжан әдеби тілдерінің астарында селжұқтардың оғыз тілі жатыр десек,

ескіөзбек пен ескіұйғыр тілдерінің төркіні (қазіргі ұйғыр халқының ата тегін айтып отырмыз) ұйғыр-қарлұқта жатқан шағатай тілінде деп айта аламыз» (Баскаков, 1970: 17). Төмендегі цитата осы мәліметтерді хронологиялық жағынан толықтыра түседі: «Сыр мен Арал теңізіне орын тепкен оғыздар мемлекеті XI-XII ғасырларда бүкіл Орта және Таяу Шығысты, Кіші Азияда билік етуі XI ғ. селжук державасының құрылуы XV ғасырда *Түрік Осман империясының* құрылуының алғышарты болды (Аманжолов, 2002: 204)».

Бертін келе қазақ тілінде шыққан Марко Полоның кітабында Осман империясы «Түркімения, Түркия» атауымен беріліп, XXI тарауда «Мұнда Түркімения [Түркия] сипатталады» деген графамен толықтырылған: «Түркіменияда үш ел мекендейді: түркімендер [түрік] – Мұхаммедті ұлықтап, оның заңдарына бағынады; адамдары қарапайым, тілдері дөрекі. Тау мен жазықта, жайылымы шүйгін жерлерде өмір сүреді. Себебі, олар мал шаруашылығымен айналысады. Бұл жерде тұқымы асыл түркімен жылқылары мен жақсы, қымбат қашырлар бар екенін айттайын. Мұнда армяндар мен гректер өмір сүреді; қалалар мен қалашықтарда аралас-құралас тұрады, олар саудамен, қолөнер кәсібімен айналысады. Білсеңіздер, осы жерде әлемдегі ең жұқа әрі көркем кілемдер өңделіп шығарылады. Сондай-ақ қызыл және басқа да түрлі-түсті аса жақсы, қымбат маталар тоқылып, басқа да көптеген заттар әзірленеді. Бұл жердегі қалалардың атауы: Комо, Кассери, Севасто; басқа да қалалар мен қалашықтар көп; барлығын атап жату ұзаққа соқылып кетуі мүмкін.; барлық қалалар осы жерде патшалық ететін левант [шығыс] татарларының меншігінде. Бұл облысты былай қойып Ұлы Арменияны сипаттауды бастасак». Мұндағы тік жақша кітап авторы А.Н.Гаркавецтің ескертпесі, ал Комо (Кония), Кассери (Кайсери), Севасто (Сивас) қазіргі түрік қалаларының атауы екендігін 88 нөмірлі сілтемемен И.Минаевтің еңбегіне сілтеме жасайды (Гаркавец, 2021: 50-51).

Әдістеме

Тақырыппен үндесетін зерттеулер түрік тілінде молырақ екендігі сөзсіз. Солардың бірі Анкарада 2014 ж. шыққан *Çağdaş Türk Yayı Dilleri – Қазіргі түркі жазба тілдері* атты оқулық. Бұл еңбекте осман-түрік тілінің пайда болу кезеңінен бастап соңғы уақыттарына дейінгі дәуірді қамтыған тарихи және лексикалық түр-

ғыдағы сипаттама берілген: «XIII ғ. Шыңғыс хан мен ұлдарының басқыншылық әрекеттері нәтижесінде Түркістанда үлкен дүрбелең басталды. Бұл дүрбелең қазіргі Түркіменстанның түркімендері тысындағы оғыздарды Азербайжан мен Анадолы жеріне жөңкіле көшуіне әкеп соқты. Бұл жағдай оғыз говорының дамуы мен одан әрі жеке бір жазба тілі болып қалыптасуына ықпал етті. Жаңадан пайда болған жазба тілінің алғашқы кезеңін *Ескі Түркия түркі тілі* деп айта аламыз. Бұл кезең Анатолия селжұқтарының соңғы дәуірі, түрік бейліктер дәуірі, Қарақойын мен Аққойын түрік тайпаларанының мемлекеттік бірлестігі мен Осман империясының алғашқы екі ғасыр кезеңін қамтыған дәуір болды. Жаңа жазба тілінің екінші кезеңі 1299 ж. Осман Бей тарапынан құрылып өте аз уақыт мөлшерінде ірі күшке айналған Осман мемлекеті атымен байланысты. Османдықтар Стамбұлды қол астына алғаннан бастап империя ыдырағанға дейінгі, шамамен бес ғасыр ішінде *Осман тілі* дәурен құрып, өміршеңдігін көрсетті. Бұл дәуір солтүстік-батыс түркі тілінің ең ұзақ өмір сүрген кезеңі болып танылады. XV ғ. екінші жартысынан бастап XX ғ. басына дейінгі кезеңде Осман тілімен иық тіресе Азербайжан түркі тілі даму үдерісінде болды. Османдық жазба тілі, әсіресе XVI ғ. кейін өн-бойына арап-парсы элементтерін жинап алған ауыр тілге айнала бастады. Бұл үдеріс XX ғ. түрік ұлттық әдебиет айналасында топтасу арқасында және *Генч Калемлер – Жас қалам* деп аталатын реформисттер әрекеті нәтижесінде тоқтатылып, тілдік тұрғыда жаңа бір сапалы деңгейге көтерілу дәуірі басталды. Бұған Түрік тілі құрымы қоғамдық ұйымының құрылуы да айтарлықтай оңды ықпал етті. Ата тегі оғыз түркі тілінен нәр алған азербайжан мен Түркия түркі тілінің ара-жігі ешқашан алшақтанбаған. Говор дәрежесіндегі жекелеген және болымсыз мөлшердегі айырмашылықтар географиялық ерекшелікке, жер көлемінің алыс-жақындығы себебіне ғана қатысты болған» (Buran, 2014:13). Ұқсас хронологиялық-генеологиялық және географиялық тұрғыдағы пайымдауды мына еңбектен де байқай аламыз: «Осман тілі – XIII, XIV, XV ғасырларда қолданылған *Ескі оғыз тілі*. Саяси тұрғыдан алғанда Селжұқтардың соңғы дәуірі мен Бейліктер дәуірін, Қарақойынды мен Аққойынды мемлекеттерін және Осман империясының екі ғасырлық дәуірін қамтиды. XVI ғасырдан бастап *османлы түрікшесі* немесе *осман тілі* деген дәуір басталды. Осман империясының аумағында осы тіл қолданылды. XX ғ.

басында *Genç Kalemler* – Жас Қалам қозғалысы енгізген *теркипсиз түрікше* яғни «арапша-парсыша жалғау-жұрнақсыз түрік тілі» (метрикасыз, ішкі флексиясыз – Е.Е.) саяси науқаны нәтижесінде өміршеңдігі мен өзектілігін жойды. Ескі оғыз тілі осман мен азербайжан әдеби тілінің атасы. Осы екі тілдегі әдеби тілге қатысты ерекшеліктер *Ескі оғызшада* тең дәрежеде алмаса кездеседі. Кайсери мен Сиваста өмір сүрген Қады Бұрханеттиннің қолымыздағы жалғыз жазба еңбегі – диванында азербайжан түркі тілінің ерекшелігі басымырақ көрінеді. Осы жақтың шығыс жақ тұсындағы Ерзурумда өскен Дарирдің еңбектерінде осман түркі тілінің басымдығы байқалады. Несимидің, тіпті, XVI ғ. Фузулидің еңбектерінде азербайжан тілі ерекшеліктері қоюлау. Осы кезеңдерде, яғни XV ғ. немесе XVI ғ. жазба деректерге сүйеніп жазылған *Қорқыт Атадағы* ру-тайпалар атаулар да осы ерекшелікке тән көрініске ие. Бірақ осы дәуір, яғни XVI ғасырда әр екі тіл өзара ара-жігін айырып, дербес тілдік нормаларға ие болды деп айта алмаймыз. Фузулидің еңбектері (диваны) Бағдат пен Тебриз, Стамбұл мен Балқан өңірлерінде қайта көшіріліп таратылғанын ескерсек, қолмен көшірілген нұсқалар өз аймақтарының тілдік-графикалық ерекшеліктерін қосып отырған. Сол кезеңдерде, Ескі оғыз тілі жалпыға бірдей стандарт жүйеге ие болмағандығы да осы үдеріске ықпал еткен. Сондықтан осы дәуірді *осман әдеби тілі мен азербайжан әдеби тілінің өтпелі кезеңі* деп айтсақ дұрыс болмақ» (Ercilasun, 2004: 362). Цитата авторының атап өткен Генч Калемлер – Жас қалам қозғалысының бір сыңары *жөнтүркілер* (орыс интерпретациясында – младотюрки Е.Е.) дәуіріндегі түрік мерзімдік басылымына қатысты зерттеулерде *осман-түрік мерзімдік басылымы* деген атау жиі кездеседі. Солардың бірін советизм шаблонумен жазылған еңбектер қатарынан көрдік: «XIX ғ. басында пайда болған османдық-түріктік мерзімдік басылым сол ғасырдың алпысыншы жылдары үдемелі түрде дамыды. Бұл өз кезегінде жаңа дәуір Түркия тарихын зерттеп-білуде құнды материалдар болып табылады. Үкіметтік ресми жарияланымдарымен қоса жеке басылымдардан Осман империясы туралы, Порта туралы ғылыми тұрғыда зәру материалдар молынан кездеседі. Бұлар түрік қоғамы мен ұлты түрік емес этникалық топтардың да жағдайынан хабардар болуға мүмкіншілік береді. Мерзімдік басылымды зерттеу арқылы осман түрік әдебиеті мен әдеби ағымдарын, сол кездегі танымал түрік әдебиетшілерінің *халық-*

тық түрік тілі мен әдеби (кітаби – Е.Е.) түрік тілін бір-біріне жақындастыру талпынысын да көре аламыз. Кеңес одағы кітапханалары XIX-XIX ғғ. арасы түрік мерзімдік басылымдарының айтарлықтай мол қорына ие. Соңғы онжылдықта ғана кеңестік түркітанушылар (түркітанушылар – Е.Е.), әсіресе тарихшылар, түрік мерзімдік басылым материалдарын белсенді түрде пайдалана бастады. Осы арқылы Түркиядағы қоғамдық маңызы бар оқиғаларды зерттеп біліп отыру мүмкіншілігіне ие болды. Осы тұрғыда, әзірше өте аз кездесетін шығармалар арасында, Э.Ю.Гасанованың еңбегін айтқан жөн. Ғалым *Түрік иурду* атты мерзімдік басылымды зерттеу аясында *түрікшілдік* пен *пантүркизм* ағымдарына сыни көзқарас білдірді. Мұнымен қатар Ю.А.Петросянның XIX ғ. соңы түрік газеттері деректері негізінде зерттеу жүргізіп, «жаңаосман» мен «жаңатүрік» идеологиясы туралы құнды ақпарат берген еңбегін де атап өткен орынды. ... Осман Империясы тұсында мерзімдік басылым *клерикалдық-абсолюттік* режимді қолдайтын феодалдардың қолшоқпарына айналды, бірақ, сонымен қатар, жаңашыл әрекеттер мен тәртіп пен құқықты қолдайтын буржуазиялық-капиталистік дамуды жақтаушыларды да дәріптей бастады. Басшылық элитаның саяси көзқарастары мерзімдік басылымдарың редакциялық саясатына ықпал етті. Бұл жекелеген басылым нысандарының өміршеңдігіне әсер етіп отырды. Сөйтіп османдық мерзімдік басылым «бостандықты» сезінумен қатар тоқырау кезеңдерін де басынан кешірді. Мұндай қоғамдық өзгерістердің көрінісі *жаңа османдар* деп аталатын конституциялық – либералдық қозғалыстың жеңісі мен жеңілісінен кейін орныға түсті. Бірақ бұлар, *жаңа османдықтар* 1908 ж. буржуазиялық төңкеріс нәтижесінде ықпалын жоғалтты. Одан кейін *жөнтүріктер* қозғалысы жеңіске жетіп *жаңа османдықтардың* ықпалын толығымен жойды» (Желтяков, 1978: 83). «Советизм» деп аталып жүрген лексикалық шаблонды қолдану қазақ басылымдарында да молынан кездеседі: «Османизм – XIX ғ. Осман империясы тұсында пайда болған. Бұл империяны мекен еткен бүкіл ұлт пен ұлыстар мен олардың діни наным-сенім теңдігін жария етті. 1908 ж. билікке «Жас түріктер» келгеннен кейін османизмнің негізгі идеясы өзгеріп түріктендіру саясатына ұласты. Сөйтіп бір ғана ұлт – түрік ұлтын құру күн тәртібіне қойылды. 1911–1912 жж. Балқан соғысынан кейін түрікшілдік пен *панисламизм* әрекеттерінің көлеңкесінде қалды (Қазақстан. Националь-

ная энциклопедия, 2006: 239). Мұнда шынайы патриотизмге негізделіп түрік ұлтының болашағын қамдаған *түрікшілдік әрекеті* мен ескі әдетпен орынды-орынсыз қолданыла беретін «панисламизм» ұғымының ара-жігін бөліп пайымдау маңызды іс болса керек. Бұған жоғарыда аталып өткен *клерикалдық-абсолюттік режимді қолдайтын феодалдардың қолшоқпарына айналды* деген мәтінді қосуға болады, бұлар әрине, Кеңес одағы дәуірінде орыстілді ғылыми тавтологияда, одан әрі қазақтілді басылымдарда орнығып қалған саяси риторика болып табылады. Осындай саяси реңкті советизмдердің қазіргі уақыттағы өміршендігінің бір себебі Ресей ғалымдарының сол күйі және сол мағынада қолданыстан түсірмеуінен туындаса керек. Ал қазақтілді контенттер көбінесе сондай ұғым мен атау, терминдерді сұрыптамай қолдана беретінін көріп жүрміз.

Тақырыптық «тиянақтау» мақсатында мына бір цитатаны айта кетуді жөн санадық; этимологиясы түркі, яғни қазақ, мағынасы советизмге айналған сөздің басқа бір қырынан қарағандағы интерпретациясы: «Басмашы – түрік сөзі, *баукеспе, зорлықшыл* деген мағынаны білдіреді. Бұрынғы Түркістан өңіріндегі керуендерді, оңаша ауылдарды тонау мақсатында құрылған бұзақы топтар болған. Кейінірек мұндай топтар патшалық биліктің жергілікті шаруа-дихандарға жасаған қинатына байланысты жауап реакция ретінде отаршылдарға қарсы түрлі әрекеттерге баратын болған. Қарапайым халық арасында тараған осы атты большевиктер билігі өздеріне қарсы көтерілген көтерісшілдерге қатысты қолданысқа түсірді. Советтік идеологтар мен тарихшылар басмашылар қозғалысын жергілікті феодалдық, діни күштердің ықпалымен өмірге келген біржақты реакциялық құбылыс ретінде түсіндірді. Оның әлеуметтік табиғаты мен құрамын, көздеген мақсатын бұрмалап көрсетті» (Қойгелдиев, 2017: 132).

Нәтижелер мен талқылау

Кеңес Одағы тұсында осман-түрік тілі зерттеулері қазақтілді контенттерде қазіргі түрік тілінің (Modern Türkçe, Türkiye Türkçesi – Е.Е.) қайнар көзі ретінде айтылып жүрді. Сондай еңбектердің бірі 1985 ж. Алматыда «университеттер мен педагогика институттарының студенттеріне арналған оқу құралы» деген ескертпемен шыққан. Кітаптың «Қазіргі түркі тілдері туралы қысқаша мәлімет» деп аталатын V графасын-

дағы «Түркі тілдерінің оғыз тобы – түрік тілі» деген шағын тақырыпшасынан үзінді: «Түрік тілі (ескі аты – осман тілі) – негізгі көпшілігі Түркия мемлекетінде (35 млн. жуық), азшылығы СССР-де және басқа да елдерде (Югославия, Румынияда, Иракта) жасайтын түрік халқының ұлттық тілі. 1975 ж. мәлімет бойынша бұл тілде 40 миллиондай адам сөйлейді екен. Түрік тілі екі диалектілік топтан тұрады: батыс, немесе түрік-дунай тобы және шығыс анатоллия тобы. Қазіргі түрік әдеби тілінің негізі болып саналатын анкара говоры мен кипр диалектісі – екеуі де шығыс анатоллия тобына жатады. Түрік әдеби тілінің нормасы XX ғасырдың 30-50 жылдарында қалыптасқан. Жазба ескерткіштері XIII ғасырдан басталады. Түріктер 1928 ж. дейін араб алфавитін пайдаланып келді де, 1928 ж. кейін 28 әріптен тұратын латын графикасына көшті. Түрік тілінің алфавиті: Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Ff, Gg, Ğğ, Hh, İi, Jj, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz. Түрік тілі бойынша мысалдар: Mûsaade ederseniz gidip pasayı göreyim. – Қазақшасы: (Егер) рұқсат етсеңіз (мен) кетейін, пашаны (барып) көрейін. Eğri otur, doğru söyle. – Қисық отырсаң да, тура сөйле (мақал). *Түрік тілі бойынша әдебиеттер*: Tahsin Banguoğlu. Türkçenin grameri. İstanbul, 1974. Михайлов М.С. Исследования по грамматике турецкого языка. М., 1965; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956; Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М.-Л., 1957; Иванов С.Н. Арабизмы в турецком языке. Учебное пособие. Л., 1973; Баскаков А.Н. Словосочетания в современном турецком языке. М., 1974; Турецко-русский словарь. 48 000 слов. М., 1977» (Қайдаров, Ә., Оразов, М.: 1985: 143).

Мұнда әрине, бірден назар аударғаны *кипр диалектісі* деп жанама түрде Солтүстік Кипр Түрік Республикасын атап өтуі болса, екіншіден, түркологиялық классификацияда сирек кездесетін «түрік-дунай» және «шығыс анатоллия» дегені болды. Иллюстративті мысал ретінде берілген екі сөйлемінің біріншісінде екі орфографиялық қате орын алып түрікше *и* қарпін *с* графемасымен, *ы* қарпін *и* таңбасымен берген: *pasayı*. Бұған қоса сөйлемнің қазақша аудармасын шұбалаңқы қылып «созған». Біз мұны *Лұқсат етсеңіз барып пашаны көрейін* деп механикалық түрде аударса дұрыстау көрінеді деп есептедік.

Сонымен қатар кітап авторының тақырыптық графада қолданған орыс және түрік тіліндегі еңбектердің электрондық нұсқалары бар екендігін анықтадық: М.С.Михайловтың кітабы

Ресей Мемлекеттік Кітапханасының электрондық каталогында; А.Н.Кононовтың кітабы Ресей Ұлттық Кітапханасының электрондық каталогында; С.С.Мейзельдікі Ресейдің «Шетел әдебиеттері кітапханасы» электрондық каталогында; 1974 ж. шыққан Тахсин Бангуоғлының кітабын Түркияның «nadirkitap.com – Сирек кездесетін кітаптардың электрондық дүкені» сайтынан көрдік. С.Н.Ивановтың «Түрік тіліндегі арабизмдер. Оқулық» кітабын таба алмадық. Ғаламтордан «Түркітануға кіріспенін» 1985 ж. жарияланымы көрінбесе де осы нұсқаның 2004 жылғы 358 беттік болып қайта түзілген және толықтырылған нұсқасын Қазақстан ұлттық кітапханасының электрондық каталогынан көрдік. Бұл нұсқада да *осман-түрік тілі* туралы деректер кездеспеді.

Тағы бір назар аударарлық түс, – кітап авторларының «Қазіргі түрік әдеби тілінің негізі болып саналатын *анкара говоры*» деген комментарийсі. Бұл мәлімет даулы болуы мүмкін үйткені түрік зерттеушілерінің өздері қазіргі әдеби түрік тілінің негізін анкара говоры емес *стамбұл говорына* теліп жүр. Мұндай тезистерді танымал түрік ақыны Мехмет Акиф Ерсойдың поэтикасымен байланыстыратын зерттеуерден көре аламыз: «Шығармашылығында таза тіл қолдануға талпынған Акифте арап пен парсыша кірме сөздер және осы сөздермен ілесе жүрген грамматикалық, морфологиялық формалармен қоса «тірі» және әлеуметтік-қоғамдық жағынан белсенді *стамбұл говоры* үйлесімді түрде орын алған. Ақын жергілікті немесе локальдық сленг пен жаргондарын да пайдаланып ерекше авторлық лексикасын өмірге әкелген. «Сафахатта» орын алған жергілікті жаргон мен варваризмдер және анайы сөздер Акиф шығармашылығының ажырамас бөлігін құрайды. Бұл қолданыстар Акифтің жоғары дәрежедегі поэтикаға қол жеткізуімен қатар сыни пікірлердің жаууына да себеп болған. Бұл әдіс-айласы жоғары мәдениетке жетелейтін тілдік элементтермен «ойнамағандығын» көрсетеді. Ақын оның орнына табиғилық пен натурализмді таңдаған. Бұл Акифтің қара халыққа әлдеқайда жылдам жету және жақынырақ болу мақсатында жасаған әдісі болса керек. Өзі де атап өткеніндей «әлеуметтік әділеттілікті» тілдік тұрғыда іске асырған» (Dalar, 2021: 386).

Стамбұл түрікшесі немесе қазіргі түрік әдеби тілінің (Modern Türkçe) *стамбұл говоры* туралы; мұнда мынадай сұрақ тууы мүмкін: неге «Стамбұл түрікшесі» деген термин, атау бар ал,

мысалы, Анталия түрікшесі, Диарбакыр түрікшесі я болмаса Трабзон, Анкара түрікшесі деген ұғым жоқ. Мұндағы басты критерий Стамбұлдың географиялық орналасуы мен 5-6 ғасырлық империяның астанасы болуында жатса керек. Мұндай пікірдің саяси-әлеуметтік астарын түрік ғалымы Екер Сүер былайша түсіндіреді: «... мәселеге *Түркия түрікшесі* тұрғысынан қарайтын болсақ империяның астанасы, ұлттық дәрежедегі мәдени, экономикалық және саяси монополияға ие қала, әлбетте, Стамбұл болды. Бұл өз кезегінде *Стамбұл тілінің* «стандарт тілге» негіз болатындығының бірден-бір көрсеткіші еді. Алайда осы, «Стамбұл тілінің» *стандарт тілге* қандай дәрежеде ықпал етті, сол кездегі жазба әдеби түрік тіліне қандай тұрғыда әсері болды, қандай рөл ойнады, – ол жеке және арнайы зерттеудің нысаны болып табылады» (Eker, 2011: 163). Осы еңбектің «Қазіргі түрік тілін классификациялауда терминология мәселесі» атты графасында «Қазіргі түрік тілі» атауын ММТ аббревиатурасымен *Модерн Түркия түрікшесі* деп берген: «МТТ атауы арап және парсытілді терминологияда «Türkî – Түрки тілдер» деген жалпылама атаудың ішіндегі құрамдас бөлігі ретінде танылады. Яғни түрік тілімен қоса барлық түркі тілдерін осылай атайды. Мысалы, парсы тілінде оңтүстік Азербайжандағы түркі говорлары үшін «Торки» ал Түркия түрікшесі, яғни Түркия Республикасының ресми тілін атау үшін «Türkî-ye Estandulî – Торки-ие Естанбули – Стамбұл түрікшесі» деген терминді қолданады» (Eker, 2011: 151). Шағын мысалдардан көрінгеніндей қазіргі әдеби түрік тілінің, Сүер Екерше айтқанда «стандарт» түрік тілінің қайнар көзі «стамбұл түрікшесі», қазақ тілі нормативтік лексикасына сай айтсақ *стамбұл говоры* екендігін анық байқауға болады. Бұл пікірді тарихи-хронологиялық және саяси-әлеуметтік, оның ішінде лингвистикалық, астары мығым ғылыми деректермен толықтыру қиындық тудырмаса керек.

Қазақстанда осман-түрік тілінде жарық көрген еңбектердің бар екендігін, дұрысында сақтаулы екендігін Алматыда түрік тілінде шыққан анықтамалық басылымнан көруге болады. Еңбек, Kazakistan (Almatı) Milli Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Katalogu – *Қазақстан (Алматы) Ұлттық Кітапханасындағы сирек кездесетін арап қарипті еңбектердің каталогы* деп аталады. Кітап үш бөлімнен тұрады: 1. Осман тіліндегі деректер; Әр мазмұндағы деректердің арасында орын алған османтілді кітаптар; 2. Шағатай тілі; Әр мазмұндағы деректердің

арасында орын алған шағатай тіліндегі кітаптар; 3.Алфавиттік индексация. Зерттеушілер Қазақстан Ұлттық Кітапханасының Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар залында жұмыс атқарып осы қорда сақтаулы *осман тілінде* жарық көрген 370 еңбектің ревизиясын жасаған. Біз соның 1 нөмірімен бірінші тұрған кітабын атап өтуді жөн көрдік: Сақтаулы жері: Қазақстан Ұлттық Кітапханасы; Сұрыптау нысаны: Сирек кездесетін қолжазба залы; Шифры: 445 А; Бұдан бұрынғы шифры (коды): жоқ; Авторы: белгісіз; Кітаптың атауы: Діни рисалалар; Тілі: түркі тілі; Жазу (графика) түрі: Харакалы несих (наси); Тақырыбы: діни; Том саны: 1; Датасы: Хижра 1308, Григориан 1890; Бет саны: 107; Абзац саны: 19; Көлемі: 230x119 – 175x93mm.; Кітаптың бағасы: 200 тенге; Сипаттамасы: Сыртқы пошымы қалың қағаз – картонмен қапталған. Аздап қыртысып мүжілген. Беттері толық. Еңбектің авторы белгісіз. Кітап төрт рисаладан тұрады. Бірінші рисала *Ехл-и сүннет мезхеби үзери иман бейаны* деп аталады. Көлемі 24 бет. Алғашқы рисала хижри жыл есебімен 1309-да жазылған. Екінші рисала *Васиет ве мағрифет рисаласы* деп аталады, көлемі 36 бет 1308 ж. жазылған. Үшінші рисала 23 бет, *Мұсылманларын ердемлеринин корунмасы хаккында* деп аталады. Төртінші рисала *Хатунлар хаккында адет рисалеси* тақырыбымен беріліп, соңғы төрт беті өлеңмен жазылған. Көлемі 24 бет. Төртінші рисаланың жазылған уақыты белгісіз, екінші бетінде ескертпелер бар.

Мұнда жоба орындаушылары 370 осман-тілді жазба ескерткішті анықтап мазмұндық, сапалық, хронологиялық анықтамасын берген, басылымдардың дерлік барлығы Стамбұл қаласында жарияланған. Назар аударған тұсы теологиялық және педагогикалық бағытпен қоса басқа да мамандық категорияларын мол қамтыған. Атап айтқанда бала психологиясы пәні оқулығы 25-ші нөмірде тіркеулі, авторы Ахмед Мидхат; география саласындағы оқулықтар 49 нөмірде, авторы Хасан Бедреддин; – 62, авторы Абдурахман Шереф; -67, авторы Азми; математика, геометрия мамандығы 18 нөмірде, авторы Ахмед Зияеддин; 41 нөмірлі геометрия пәні оқулығы авторы Ахмед Хулуси; геология 98 нөмірде, авторы А.Лайки (ағылшын тілінен француз тіліне аударған Хенри Краве, француз тілінен түрік тіліне аударған Али Фуат Сабит); музыка 110, авторы Мухаммед Зати; физика 80 нөмірмен, авторы белгісіз; театр 81, авторы Өмер Лүтфи; сәулет өнері, тарих 112, авторы Мехмед Зия. Біз мұны осман-түрік тіліне қатысты Қазақстанда

жүргізілген іздестіру-сұрыптау жұмыстарының алғашқысы және құнды еңбектердің бірі деп бағаладық (Кабадайы, О. Шадкам, 3., 2021: 13).

Мақала жазу барысындағы байқағанымыздай осман-түрік тіліне қатысты деректер қазақ басылымдарында сирек болуымен қатар, теориялық яки практикалық жағынан қазақи контент қоспай көпшілік жағдайда жалаң комментарий жасаумен шектеліп отырған, тіпті өзге тілдің (орыс тілінің) механикалық көшірмесі деп атаса да болады. Бірақ мұндай жазбалар, қазіргі уақыт қазақ зерттеушілері үшін тың және шынайы деректер қатарынан табылуы екіталай. Сол себептен де өзге тілдегі мәліметтерді ғылыми ортаға қоспай тұрып мұқият сұрыптап-зерттеген жөн деп ойлаймыз. Мұндай пікірді түркілік контенттерді зерттеу нысанына алған басылымдар айттып жүр: «Адамзат өркениетінде түркі әлемінің алар орны ерекше. Осы ретте түркілік елдердің әрқайсысының қалыптасып даму тарихын, өзіндік этномәдениетін танып-білу үшін олардың ішіндегі қарасы ең мол түрік халқының тілі мен әдебиетін зерттеп-зерделеу маңызды мәселелердің бірі екені сөзсіз. Соны ескере отырып, осы зерттеуінде Осман империясы дәуіріндегі осман тілінің қазіргі түрік әдеби тілінің қалыптасып даму тарихындағы орны мен рөлін пайымдауға мән берілді. Түрік тілі және оның жазба әдебиеті, қалай дегенмен ұзақ жылдар бойы үстемдік құрған Осман империясы тарихымен және оның әдеби-тілдік мұраларымен тығыз байланысты. Сол себептен бұл бағыт бойынша Түркия Республикасында қыруар жұмыс атқарылды. Кеңес Одағы кезінде кеңестік түркітану ғылымы, көбінесе, өзге елдердің тілін танымдық тұрғыдан, оның өзінде тілдің формалдық сипаты мен құрылымдық жағын (грамматикалық) ғана зерттеп-зерделейтін. Ондай еңбектердің өзін де аса мол деуге болмайды. Түрік жазба әдеби тілі мен жазба әдебиетінің қалыптасып даму тарихына осман тілінің қаншалықты ықпал-әсері болды дегенді толықтай ашып беретін қазақ тілінде жазылған дүниелердің аз екені осы зерттеу жұмысын орындаудың алдындағы дайындық кезінде аңғарылды. Сондықтан да біз осы зерттеуімізде, бір есептен, орыс тіліндегі зерттеулерге біраз ден қойдық. Әрине, бұл біздің, яғни қазақстандық түрік тілін зерттеуге арналған еңбектердің аздығына байланысты екені түсінікті» (Түркі тілдері, 2015: 147). Сірә, мұндай пікірмен келіспеудің реті болмаса керек.

Кезінде, Мәскеу, Ленинград сияқты қалалардағы ЖОО түрік тілі оқу бағдарламасының бір

сыңары ретінде осман тілі де оқытылып кейде факультативтік дәріс деп аталған. Сондай ЖОО арналған оқулықтардың бірін Э.А.Грунина шығарған. Кітап *Учебное пособие по османско-түрецкому языку – Осман-түрік тілінің оқулық кітабы* деп аталады. Алғысөзден бастап, пайдаланылған әдебиеттер тізімі, – мұнда 24 жарияланымнан пайдаланған, оның ішінде Түркиямен қоса Болгарияда түрік тілінде шыққан бірер кітапты қолданған, олар: Gilibof G. *Osmanlıca Dersleri- Осман тілі дәрістері*. Sofya – 1965; Pakalın Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü – Осман тіліндегі тарих концептісіне қатысты сөз тіркестері-фразеологиясы мен терминология сөздігі*. Istanbul – 1946-1956; Timurtaş Paruk. *Osmanlıca Grameri – Осман тілі грамматикасы*. Istanbul – 1964. Қолданылған әдебиеттер тізімінен кейін 10 тақырыптық мәтінмен жабдықтаған. Содан кейін *Түрецкий вариант арабского алфавита – Арап алфавитінің түрік варианты* деп атаған арап графикалы осман алфавитін берген. Осман тілін үйретудің бастапқы сатысынан бастап барлығы 47 тақырып пен тақырыпшамен жабдықтаған. Бұған қоса осман тіліндегі арап графикасымен берілген мәтіндерді латын графикалы транслитерациямен толықтырған (Грунина, 1988: 175). Осы кітаптың ішкі титулдық бетіндегі аңдатпада былай дейді: «Оқулық кітаптың мақсаты – түркітанушы студенттерді арап графикасымен жазылған түрік мәтінін оқуға дағдыландыру. Прозалық жанрлар негізінде түрік жазба әдебиетінің XV – XIX ғ. даму барысынан хабардар ету. Студенттерді нақты материалдар негізінде комментарий мен анализ жасай білу дағдыларын ұштауға ықпал ету».

2010 ж. Ескишехир қаласы, Анадолу Университеті баспасынан *Osmanlı Türkçesi Grameri – Осман түркі тілі грамматикасы* оқулығы шықты, көлемі 162 бет. Біз осы еңбектің pdf нұсқасын пайдаланып, 112 бетіндегі арапграфикалы осман тіліндегі мәтін жаттығулары алдындағы шағын түсініктемені бере кеткенді жөн көрдік: «Сүйікті оқушылар, осман-түрік тілі деген тіл – өзіміздің *Түркия түрік тілінің* 15-20 ғ. қамтитын дәуіріндегі тілі. Осман мемлекетінің даму үрдісіне орай осман тілі арап пен парсы тілдері ықпалымен дамып отырған. Осы тілдерден сөз бен ұғымдар қабылдаған. Қолдарыңыздағы кітап осман түрік тіліндегі арап пен парсы тілдік элементтерімен таныстырады. Тақырыптық бөлімдерде теориялық білімдеріңізді тиянақтау үшін түпнұсқа мәтіндер беріліп отыр.

Түрлі тақырып пен тақырыпшаларды қамтыған мәтіндер сіздердің көңілдеріңізден шығады деп ойлаймын. Себебі осман түрік тілін анағұрлым ілгері деңгейде меңгерулеріңіз үшін түпнұсқа мәтіндерді көбірек оқуға тиістісіздер. Мәтін оқу барысында өткен жылғы оқу бағдарламасында көрген тапсырмалардан күрделілеу екендігін байқауларыңыз мүмкін. Мәтін оқу кезінде «Осман түрік тіліне кіріспе» графасын шолып, қалай оқу туралы, жұрнақ-жалғаулардың жазылу тәртібі мен фонетикалық ерекшелігі туралы әдіс-амалдарды естеріңізге түсіріңіздер. Әсіресе осы жолғы мәтіндерді оқып отырып қазіргі түрік тілінде қолданбайтын арапша-парсыша ұғымдарды кездестіретін боласыздар. Мұндай элементтер, әлбетте, оқуды қиындата түсетіні сөзсіз. Алайда түсініксіз сөздердің мағынасы мен мазмұнын сөздікке қарап шешсеңіздер болады. Қолдарыңызда арап графикалы түрік тіліндегі сөздік болса құба-құп. Оқу, аудару барысында басқа да сөздіктерді қолдансаңыздар болады». Осы кітаптағы мәтін жаттығуларының бірінші тапсырмасында османтілді (арап графикалы) мәтінмен «Түрік истиклал маршы – Түрік мемлекеттік әнұраны» орын алған (Develi, 2010: 112). Айта кету керек, түрік мемлекеттік гимні туралы толығырақ мәліметті Түркияда қазақша шыққан *Түрік мемлекеттік әнұраны – Истиклал Маршына 100 жыл* атты мақаладан көруге болады (Yesbossynov, 2024: 294).

1977 жылы Анкарада *Eğitim Bilime Giriş – Педагогика ғылымдарына кіріспе* атты кітап жарық көрді. Осы еңбектің «Түркиядағы халықтық педагогика» графасындағы *Селжұқ пен Османдықтарда халықтық педагогика* деген тақырыпшасына назар аудардық. Бұған қарағанда селжұқ пен османдықтардың даму кезеңдеріндегі халықтық педагогика ұғымы қазіргі классикалық топшылау мен түсінігімізден алыс емес. Ол кезде де білім беруге байланысты қоғамдық іс-шаралар ұйымдастырылатын. Бұған қоса халыққа тұрақты түрде білім беретін ұйымдар да жұмыс істеген. Солардың негізгілерін санасақ; *Медреселер*: Селжұқ пен османдықтардың қоғамдық санасында мешіт пен медреселердің орны ерекше мәнге ие. Мұнда діни уағыздармен қоса медицина мен инженерия саласында да дәрістер оқытылатын. Медреселердің өз кітапханасы, науқастарды бағып-күтетін орны және ауруханалары болған. Бұл жерлерді оқу-ағарту ісін жүргізген қоғамдық ұйымдар қатарына қоса аламыз. *Ахилик салт-дәстүрі* (европалық интерперетацияда *ахизм* деп те аталады – Е.Е.):

Селжұқтар дәуірінде басталып османдықтар кезеңінде қарыштап дамыған қоғамдық ұйым. Бұл ұйым жетім-жесір, ауру-сырқау мен әлеуметтік жағдайы нашар адамдарға ұдайы көмек көрсетіп отырған. Әрбір орталық немесе жергілікті бөлім мен бөлімшелер бастығын «ахи» деп атаған, оларда қатаң тәртіпке негізделген вертикальдық басқару жүйесі болған. Ең бастысы осы ахилер, өздері көңіл көтерумен қатар, жұмыс арасында халық ортасына шығып әр түрлі мазмұнда мәдени-көпшілік қойылым ұйымдастырған, ел-жұрты ізгілік пен білімге шақырып отырған. *Лонжалар*: Анатолия түркілерінің арасында XIII ғ. пайда болады. Олардың ұстанымдары діни экономика (коммерция – Е.Е.) мен оқу-ағарту ісіне басты назар аудару болған. Лонжалар шаруа мен малшы, егінші мен саудагерді тоқайластырған дәнекерлік қызмет атқарған. Оларды ұдайы өндірістік тәртіпке баулып, адал еңбек пен адал сауда принциптерін орнықтыруға шақырған. Ең бастысы қолөнер шебері мен темір, ағаш ұстасы сияқты өнім өндіруші элитаны қорғауға, олардың ізбасар-шәкірттерін тыныш тәрбиелеулеріне жағдай жасауға ерекше мән берген. *Сарбаз* (армия, әскер – Е.Е.): Селжұқ пен османдықтарда әскери орта табиғи түрде тәрбие мен білім беру ұясы болған. Осман империясы дамуының шарықтау шегіне келгенде дәруіштердің христиан балалары «*Асемі Оғлан Кішлалары – Қарабайыр ұлдардың қыстағы*» атты орталықтарда ислам мен түрік әдет-ғұрып постулаттары негізінде тәрбие алатын болған. Әскердің яғни түрік армиясының ішінде жүргізілген мұндай іс-шара негізінде Анатолия мен Фракияның түріктендіру процесі жылдамырақ жүргізілді. Бұл үдеріс уақыт өте келе халықтық педагогиканың ажырамас бөлігіне айналды» (Eğitim Bilime Giriş, 1977: 270).

Қорытынды

Алып Евразия құрылының ұлан-байтақ жерінде шашырай қоныстанған түркі халықтарының тағдыры әрқилы және әрқалай қалыптасты. Сандары да біркелкі болмады. Бірі өссе екіншісі өсуін тоқтатты, үшіншісі басқа бір ел мен мәдениетінің қоршауында қалды. Төртіншісі соғыс пен саяси теке-тірестің бел ортасында жүрді. Өстіп қалың түрік жұрты әрі географиялық әрі менталды түрде бір-бірінен алшақтай бастады. Бірақ бір тірегі айдалада өскен теректей болып менмұдалап тұрды, теңізшілердің мұнара-шамшырағы сияқты көзге жалпылдап шалынса

да ешқашан сөнбеді. Ол тілі еді. Осман әулетінің атын алған тіл де осылардың арасынан орын алды. Жер-жаханды жаулап жүріп ана тіліне ие бола алмай қалған дәуірді де бастан кешірді. Бірақ араға ғасырлар салып ол кемшілікті де түзейтін уақытқа да келіп жетті. Ол *жәнтүрік* пен *Жас қаламнан* кейінгі республика дәуірі болды. Алайда сол кез жас республика, қарызға белшесінен батып толығымен қираған экономикасы мен жүдеу еліне ие болуға мәжбүр болды. Бұған қоса берекесі кетіп тұғыры тайған ана тілін де күйттеу керек болды. Сөйтіп *осман-түрік тілінің* қараусыз қалған ереже-посулаттарын қайта түзуге бағытталған шешім қабылдады. Оны алфавит өзгертуден бастады. Жаңарған түрік тілін Европаның дамыған техникасы мен технологиясына ыңғайлап қайтадан түрлендірді. Жаңа тілдің өмірі жаңа терминология мен жаңашыл реформамен басталды. Осылайша мәңгілікке созылатын күрес пен дамуды, биіктеу мен өсуге шақыратын саясатты орнықтырды.

Сондай саясатты қолдаушылардың бірі *осман-түрік тілі* мен *қазіргі түрік тілінің* тоғысқан жерінде жалынды жыр-дастандарын өмірге әкелген ақын Мехмет Акиф Ерсой болды. Ерсой, – ескі түрік тілі яғни османлы тілі мен қазіргі түрік тілін реформалауда құнды пікірлер айтқан, түрік тілінің эволюциялық тұрғыда дамуын жақтаған ойшыл-қаламгер. Мақаламызды қорытындылай келе Ерсойдың «Сафахат» жинағының сөздік бөлігінде орын алған осман тілі – қазіргі түрік тілі сөздігінен шағын иллюстративтік мысал бергенді жөн көрдік:

Айта кету керек, аталмыш сөздік 1726 лексеманы қамтып тек қана латынграфикалы османдық сөз бен қазіргі түрік тіліндегі мағынасын (аудармасын) берген. Біз бұған арапграфикалы осман-тілді жазба мен қазақша аудармасын қостық.

Осман-түрік тіліне қатысты түрлі уәж бен пікірлер, тиянақты ғылыми ізденістер қазақ тілінде көбейе түсетіндігі сөзсіз. Себебі қазіргі буын қазақ тілші-ғалымдары ана тілімен қоса басқа бір түркі тілін және шығыс яки батыс тілінің бірін меңгерген көптілді болып қалыптасып келеді. Бұл өз кезегінде жекелеген ғылыми бағыттардың, оның ішінде *османистика* да бар, үдемелі дамуына себепкер болады. Бұл үдеріс төте жазумен шыққан Алаш Орда оқымыстыларының құнды еңбектерімен тарихи, графикалық, мазмұндық және шынайы дидактикалық тұрғыда табиғи үйлесімін тауып жаңа буын тілші-теоретиктер еңбектерінің пайда болуына негіз қалайды.

1-кесте – Сөздік бөлігі

осман тілі	транскрипциясы	қазіргі түрік тілі	қазақ тілі
فخوړ	Fahûr	Övünen	Мақтаншақ, әсемпаз
غبرا	Gabrâ	Yeryüzü	Жер, жерүсті
خواب	Hâb	Uyku	Ұйқы
اضلال	Idlâl	Doğru yoldan çıkarma, azdırma	Теріс жолға түсіру, азғындыққа бейімдеу
اعانه	Îâne	Yardım	Көмек
كعب	Ka'b	Topuk kemiği, küp	Тобық, құты, ыдыс
معبر	Ma'ber	Geçit	Түр, форма
نادان	Nâ-dân	Bilgisiz, kaba	Надан, дөрекі
راجع	Râci'	Dönük, dönen	Қайту, қайтқан, кері қайтқан
صباح	Sabâhat	Güzellik	Сұлулық, әдемілік
تعدى	Taaddî	Öteye geçme, saldırma	Алдын орау, шабуыл жасау
اعجوبه	U'cûbe	Pek acaip, şaşılacak şey	Таңқаларлық, ғажайып нәрсе
ابوت	Übüvvet	Babalık, atalık	Әкелік, аталық
وابسته	Vâbeste	Bağlı	Бағынышты, тиесілі
Ескерту – (Ersoy (1996): 589) дереккөзі негізінде мақала авторы құрастырған			

Әдебиеттер

- Акар Али. (2017). Түркі тілінің тарихы // Алматы: Елтаным баспасы. – 220 б.
- Аманжолов К.Р. (2002). Түркі халықтарының тарихы. I-кітап (Көне дәуірден біздің заманымыздың XIV ғ. дейінгі кезең) // Алматы: Білім. 6.280 [Электрондық ресурсы]: <https://online.anyflip.com/yooyo/sgac/mobile/index.html> (қаралған күні: 01.12.2024).
- Баскаков, Н.А. (1970). Роль уйгуро-карлукского литературного языка караханидского государства в развитии литературных тюркских языков средневековья. // Баку: Советская тюркология, – 4. – с. 150.
- Buran, A. Alkaya, E., Yalçın, S. (2014). Çağdaş Türk Yazı Diller. // Ankara: Akçağ Yayınları. – S. 204.
- Гаркавец. А.Н. Марко Поло. (2021). Әлемнің әралуандығы туралы кітап. Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты. // Алматы: КазНИИК Баур. – б. 307.
- Грунина, Э.А. (1988). Учебное пособие по османско-турецкому языку. // Москва: Издательство Московского университета. – с.176. [Электрондық ресурсы]: <https://altaica.ru/manuals/grunina.pdf> (қаралған күні: 05.12.2024).
- Dalar, Tuba. (2021). Söylem Filoloji Dergisi. Ağustos, – 6 (2). [Электрондық ресурсы]: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1743666> (қаралған күні: 14.10.2024).
- Develi, Hayati. (2010). Osmanlı Türkçesi Grameri-I.Eskişehir: // Anadolu Üniversitesi YayınıNo:2462.162s.[Электрондықресурсы]:<https://ru.scribd.com/document/351601696/Osmanlica-Hayati-Devleti-pdf> (қаралған күні: 02.12.2024).
- Eker, Süer. (2011). Çağdaş Türk Dili. 7. baskı. // Ankara: Grafiker Yayınları. – s. 544.
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2004). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. // Ankara: Akçağ Yayınları. – s.486 .
- Eğitim Bilime Giriş. (1977). // Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları. – s. 348.
- Ersoy, M.A. (1996). Safahat. // İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. – s. 701.
- Желтяков, А.Д. (1978). Проблемы истории Турции. Сборник статей. *Режим печати при младотюрках*. Академия наук СССР. Институт Востоковедения. // Москва: Издательство «Наука». – с.214.
- Kabadayı, O., Şadkam, Z. (2021). Kazakistan (Almatı) Milli Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Katalogu. // Almatı:Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi Avrasya Araştırmaları Enstitüsü. – S. 394.
- Казахстан.Национальная энциклопедия. (2006). // Алматы: – 4 т. –с. 560.

- Қайдаров, Ә., Оразов, М. (1985). Түркологияға кіріспе. Университеттер мен педагогика институттарының студенттеріне арналған оқу құралы. // Алматы: «Мектеп». –б.166.
- Қойгелдиев, М. (2017). Алаш қозғалысы. II кітап. // Алматы: «Мектеп» баспасы. б.656.
- Маштакова, Е.И. (1978). Проблемы турецкой средневековой литературы в советской туркологии // Баку: Советская тюркология. – с.148.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük. (2002). // Ankara: Milli Eğitim Basımevi. – III c., – S. 3337.
- Sâmi, Şemsettin. (1991). Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-i Türki. // İstanbul: Tercüman gazetesi tesisleri basımı. – S.1535.
- Түркі тілдері. (2015). Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК. Ұжымдық монография.// Астана. – Б.456.
- Türkçe Sözlük. (2011). Türk Dili Kurumu Yayınları: 540. // Ankara. S. 2763.
- Yesbossynov, Y., Kospaganbetova N.G. (2024). State Anthem of Turkey: 100 Years of The Istiklal March. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. 7(3) ss: 283-294. [Электрондық ресурсы]: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3993091> (қаралған күні: 02.10.2024). B. 220. (In Kazakh)
- Amanzholov K.R. (2002). Turki khalyqtarynyn tarikhy. I-kitap (Kone dauirden bizdin zamanymyzdyn XIV ғ. deyingi kezen) [History of the Turkic peoples. Book I (The period from ancient times to the XIV century of our time)] // Almaty: Bilim. B.280 [Elektrondyq resurs]: <https://online.anyflip.com/yoyzo/sgac/mobile/index.html> (qaralghan kuni: 01.12.2024). (In Kazakh)
- Baskakov, N.A. (1970). Pol uyguro-karlukskogo literaturnogo yazyka karakhanidskogo gosudarstva v razviti literaturnykh tyurkskikh yazykov srednevekoviya. [The field of the Uyghur-Karluk literary language of the Karakhanid state in the development of the literary Turkic languages of the Middle Ages.] // Baku: Sovetskaya tyurkologiya, – 4. – S.150. (in Russian)
- Buran, A. Alkaya, Ye., Yalçın, S. (2014). Çağdaş Türk Yazı Diller. [Contemporary Turkish Written Languages] // Ankara: Akçağ Yayınları. – S. 204. (in Turkish)
- Garkavets. A.N. Marko Polo. (2021). Alemnin araluandygy turaly kitap. Qazaq gylymi-zertteu madeniyet instituty.[A book about the diversity of the world. Kazakh Research Institute of Culture.] // Almaty: KazNIİK Baur. – B. 307. (In Kazakh)
- Grunina, E.A. (1988). Uchebnoye posobiye po osmansko-turetskomu yazyku.[Study guide on the Ottoman-Turkish language.] // Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. – S.176. [Elektrondyq resurs]: <https://altaica.ru/manuals/grunina.pdf> (qaralghan kuni: 05.12.2024). (in Russian)
- Dalar, Tuba. (2021). Söylem Filoloji Dergisi. Ağustos [Discourse Journal of Philology] – 6 (2). [Elektrondyq resurs]: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1743666> (qaralghan kuni: 14.10.2024). (in Turkish)
- Develi, Hayati. (2010). Osmanlı Türkçesi Grameri-I.Eskişehir [Ottoman Turkish Grammar-I.Eskişehir]: // Anadolu Üniversitesi Yayını No:2462.162s. [Elektrondyq resurs]: <https://ru.scribd.com/document/351601696/Osmanlıca-Hayati-Devleti-pdf> (qaralghan kuni: 02.12.2024). (in Turkish)
- Eker, Süer. (2011). Çağdaş Türk Dili. [Contemporary Turkish Language] 7. baskı. // Ankara: Grafiker Yayınları. – S. 544. (in Turkish)
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2004). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. [History of Turkish Language from the Beginning to the Twentieth Century] // Ankara: Akçağ Yayınları. – S.486 . (in Turkish)
- Eğitim Bilime Giriş. (1977). [Introduction to Education] // Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları. – S. 348. (in Turkish)
- Ersoy, M.A. (1996). Safahat. [Safahat] // İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. – S. 701. (in Turkish)
- Zhelyakov, A.D. (1978). Problemy istorii Turtsii. [The problem of the history of Turkey] Sbornik statey. Rezhim pečati pri mladotyurkakh. Akademiya nauk SSSR. Institut Vostokovedeniya. // Moskva: Izdatelstvo «Nauka». – S.214. (in Russian)
- Kabadayı, O., Şadkam, Z. (2021). Kazakistan (Almatı) Milli Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Katalogu. [Catalog of Turkish Rare Works with Arabic Letters in the National Library of Kazakhstan (Almaty)] // Almatı:Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırmaları Enstitüsü. – S. 394. (in Turkish)
- Kazakhstan.Natsionalnaya entsiklopediya. (2006). [Kazakhstan. National encyclopedia] // Almaty: – 4 t. –S. 560. (In Kazakh)
- Qaydarov, A., Orazov, M. (1985). Turkologiyaga kirispe. [Introduction to Turkology.] Universitetter men pedagogika instituttarynyn studentterine amalghan oqu quraly. // Almaty: «Mektep». –B.166. (In Kazakh)
- Qoygeldiyev, M. (2017). Alash qozgalysy. [Alash movement.] II kitap. // Almaty: «Mektep» baspasy. B.656. (In Kazakh)
- Mashtakova, Ye.I. (1978). Problemy turetskoy srednevekovoy literatury v sovetskoy turkology [Problems of Turkish medieval literature in Soviet Turkology] // Baku: Sovetskaya tyurkologiya. – S.148. (in Russian)
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük. (2002). [Turkish Dictionary with Examples] // Ankara: Milli Eğitim Basımevi. – III s., – S. 3337. (in Turkish)
- Sâmi, Şemsettin. (1991). Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-i Türki.[Simplified and Expanded Kamus-i Türki] // İstanbul: Tercüman gazetesi tesisleri basımı. – S.1535. (in Turkish)
- Turki tilderi. (2015). [Turkic languages] Sh.Shayakhmetov atyndagy tilderdi damytudyn respublikalyq uylestiru-adistemelik ortalygy» RМQK. Uzhyndyq monografiya.// Aстана. – Б.456. (In Kazakh)
- Türkçe Sözlük. (2011). Türk Dili Kurumu Yayınları: 540. [Turkish Dictionary] // Ankara. S. 2763. (in Turkish)
- Yesbossynov, Y., Kospaganbetova N.G. (2024). State Anthem of Turkey: 100 Years of The Istiklal March. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. 7(3) ss: 283-294. [Elektrondyq resurs]: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3993091> (qaralghan kuni: 02.10.2024). (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет:

Есбосынов Ергали Зияханұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., (Алматы қ., Қазақстан, эл.пошта: ergaliesb@gmail.com)

Information about the author:

Ergali Ziyakhanuly Yesbosynov – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Oriental Philology and Translation at Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan, email: ergaliesb@gmail.com)

*Келін түсті: 4 ақпан 2025 жыл
Қабылданды: 11 мамыр 2025 жыл*

R. Pak*, , F. Orazakynkyzy

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: raisapark93@gmail.com

PRAGMATIC FUNCTIONS OF LOANWORDS IN RUSSIAN AND CHINESE

The following study compares the processes of borrowing foreign words and concepts in the Russian and Chinese languages. Particular attention is paid to the analysis of the features of English loanwords since the lexicon of social networks and mass media is dynamic and much more often replenished with new concepts from the English language, which is currently a universal means of international communication. The study's relevance is due to the increased interest in understanding the processes of change in modern languages of different systems under the influence of globalization, a comparison of the processes of borrowing in languages, taking into account the national specifics of the language. The study provides a detailed review of scientific sources and literature, describes the research methods, and also provides the results of a comparative analysis of modern Russian and Chinese speech and highlights the main layer of borrowed vocabulary. The discussion section proves that the main functions of borrowing foreign words coincide in both Chinese and Russian due to the strong position of the English language in the period of globalization as a means of international communication.

Key words: loanwords, Russian language, Chinese language, English loanwords, comparative study.

Р. Пак*, Ф. Оразақынқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: raisapark93@gmail.com

Орыс және қытай тілдеріндегі кірме сөздердің прагматикалық функциялары

Бұл зерттеуде орыс және қытай тілдеріндегі кірме сөздердің қабылдану процестері қарастырылады. Қазіргі заманғы ағылшын тіліндегі кірме сөздерді әлеуметтік желілерде қолдану ерекшеліктеріне коммуникативтік-прагматикалық талдау жүргізуге ерекше көңіл бөлінеді. Себебі динамикалық тілдік процестерді зерттеу кезінде бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер тілдің лексикалық құрамын толықтырудың, соның ішінде әртүрлі шет тілдерінен алынған сөздер арқылы толықтырудың негізгі көзі болып табылады. Зерттеудің өзектілігі соңғы онжылдықтарда белсенді тілдік процестерді түсінуге деген ғылыми қызығушылықтың артуымен және лингвисттердің әртүрлі тілдер жүйесіндегі динамикалық құбылыстарды салыстырмалы зерттеулер арқылы талдап, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға ұмтылысымен байланысты. Талданатын тілдердегі кірме сөздерді зерттеудің әртүрлі аспектілеріне арналған ғылыми әдебиеттерге шолу жасалып, материалды таңдау негізделіп, зерттеу әдістері сипатталады. Қазіргі орыс және қытай тілдеріндегі сөйлеу тілін салыстырмалы талдау нәтижелері, сондай-ақ алынған лексиканың негізгі қабаты ұсынылған. Дискуссия бөлімінде талданатын елдер мен тілдердегі кірме сөздердің дискурстағы негізгі функцияларының сәйкес келуі ағылшын тілінің әмбебап халықаралық коммуникация құралы ретіндегі берік ұстанымымен негізделетіні дәлелденді.

Түйін сөздер: кірме сөздер, орыс тілі, қытай тілі, ағылшын тілінен алынған кірме сөздер, салыстырмалы зерттеу.

Р. Пак*, Ф. Оразақынқызы

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: raisapark93@gmail.com

Прагматические функции заимствований в русском и китайском языках

В данном исследовании проводится сравнительное исследование процессов заимствования иностранных слов в русском и китайском языках. Особое внимание направлено на анализ особенностей английских заимствований, так как лексикон социальных сетей, средств массовой информации динамичен и гораздо чаще пополняется новыми понятиями из английского языка, являющегося на данный момент универсальным средством международного общения. Актуальность исследования обусловлена возросшим интересом к пониманию процессов изменения современных разнотипных языков под влиянием глобализации, сопоставление процессов заимствования в языках с учетом национальной специфики языка. В исследовании проведен подробный обзор научных источников и литературы, описаны методы исследования, также приведены результаты сравнительного анализа современной русской и китайской речи, выделен основной пласт заимствованной лексики. В разделе дискуссии доказано, что основные функции заимствования иностранных слов совпадают как в китайском, так и русском языках, что обусловлено прочной позицией английского языка в период глобализации как средства международного общения.

Ключевые слова: заимствования, русский язык, китайский язык, английские заимствования, сравнительное исследование.

Introduction

What led to the emergence of a large number of loanwords in modern languages? At the moment, the processes of globalization, the emergence of global social networks, mass media, and the development of intercultural relations have led to various forms and types of interaction in the lexicon of languages all over the world. Social networks are currently more influential than the media and are one of the means of exchanging new concepts and a way of nominating them. Modern linguists believe that social networks are the main source of replenishment of the lexicon. Given the position of the English language in the world, most residents of many countries are quite loyal to accept English vocabulary, which led to a practical increase in the number of English loanwords in the speech of native speakers of many languages of the world at the beginning of the 21st century. The relevance of the study is due to the increased interest in understanding the processes of change and development of modern languages of different systems in the 21st century under the influence of globalization, a comparison of borrowing processes in languages of different typologies, taking into account the national specifics of the language. Studying loanwords might as well offer valuable insights into the interconnectedness of languages, cultures, and societies, both historically and in the modern world. The purpose of this study is to identify the universal and specific functions of Eng-

lish loanwords in the Russian and Chinese languages through a comparative analysis of media texts of a new type – vocabulary of articles, blogs, and posts in Russian social networks ВКонтакте VKontakte, Одноклассники Odnoklassniki, Яндекс Дзен Yandex Zen, Chinese social networks 抖音 [dǒu yīn] Douyin, 小红书 [xiǎo hóng shū] Xiaohongshu, 微博 [wēi bó] Weibo.

Materials and Methods

In modern linguistics, the study of the vocabulary of social networks, mass media, and their influence on linguistic culture attracts great attention and interest. In this research, to study the ways of borrowing foreign words and identify their pragmatic functions, texts from social networks, posts on forums and blogs, scripts from videos, fragments of podcasts, and streams were considered since they are the most popular and reveal the essence and state of the modern language.

Scientists and researchers examining the vocabulary of modern social networks analyze the pragmatic features of Internet communication, stylistic features of the speech of influencers and media, methods of expression, and communication online.

Research material from social networks is a fairly objective, diverse and versatile source for studying language trends and tendencies within the framework of modern discourse. Social networks are popular and accessible to a large audience, con-

tent is often presented not only in text but also in audio and visual form.

Communication in social networks is characterized by the absence of a specific script, is free from strict censorship, and is characterized by a free nature of explanation. The leading factor influencing the choice of material for research is the polyphony of radio discourse: participants and creators of Internet content can be journalists, politicians, experts in science and art, representatives of creative professions, as well as ordinary citizens.

The main reason for choosing material from social networks rather than traditional media is due to the versatility of the discourse; participants and creators of discourse can be representatives of science, culture, art, politicians, and citizens.

The above features create natural conditions for natural and spontaneous speech and are the reason for selecting texts, posts, and transcripts from social networks as material for studying the processes of language evolution. The paper analyzes posts, scripts, and texts from Russian social networks ВКонтakte VKontakte, Одноклассники Odnoklassniki, Яндекс Дзен Yandex Zen, Chinese social networks 抖音 [dǒu yīn] Douyin, 小红书 [xiǎo hóng shū] Xiaohongshu, 微博 [wēi bó] Weibo.

In the research process, in addition to studying linguistic factors in changing the lexicon of a language, much attention is also paid to non-linguistic factors that determine the choice of Internet users of various linguistic means. In modern Russian and Chinese, English loanwords play a certain function in expressing certain communicative intentions and thus are of great interest as an object of research. The main Internet content in the study is represented by texts from popular social networks: articles, posts on forums, blogs, the authors of which are various representatives of society, these texts are widely available to many and therefore are convenient and easily accessible material for studying loanwords. The study used both quantitative and qualitative methods of scientific analysis. Data collection was conducted based on the principle of relevance. The Method of Corpus Linguistics was used when analyzing large, structured collections of text to identify patterns, frequencies, and usage trends. Comparative and Historical Methods were mainly used when comparing English loanwords to reconstruct historical relationships or trace language evolution. As a result, the data was analyzed and trends and patterns in the borrowing of new words were identified, namely, in which cases the borrowing occurred

due to the emergence of a new concept or the replacement of an existing concept with a new, more convenient and popular concept.

Literature review

In «Research on Loanwords in Modern Chinese» a reference book compiled by Gao Mingkai and Liu Zhengyan (Gao M., Liu Z., 1984), Gao Mingkai and others pointed out that «after The Chinese economic reform or Chinese economic miracle, more and more loanwords originating from English appeared in Chinese». Shi Youwei mentioned in «Chinese Loanwords» (Shi Y., 2020): «In the 1990s, English almost became the only source of foreign concepts for Chinese.» Xu Xiaojie in «Methods and «Sinicization» (Xu X., 2014) of loanwords absorbed into Chinese» briefly describes the methods of absorbing loanwords in Chinese and the «Sinicization» approach from a historical perspective. Xu Xiaojie believes that loanwords have a long history in China, and briefly analyzed the position and functions of loanwords in Chinese language. He Yawen (He Y., 2007) in «On the equivalent translation of poetry from the perspective of semiotics» (He Y., 2007) The first part of the study analyzes the variants of translation of texts as a system of symbols, and the second part analyzes the theory of semiotics and the translation of Chinese and English poetry, discusses the role of poetry and the peculiarities of national characteristics.

In the field of comparative studies of loanwords in Chinese linguistics much more attention is paid to the analysis of loanwords of English, Japanese and Russian origin than from German and French. It is important to mention Guo Lihong's «Comparative Analysis of Russian and Chinese Loanwords» (Guo L., 2006) In his study, the scientist conducted a comparative analysis of the similarities and differences of loanwords in pairs of languages: Chinese and Japanese, Chinese and Russian. Yao Xiaolin in «A Comparative study of Chinese and Russian loanwords- Focusing on modern Chinese and Russian» (Yao X., 2002) highlights the main trends and tendencies in borrowings in Chinese and Russian, which are abbreviations, letter borrowings, and a mixed type of borrowing combining lexical and phonetic. Considering the individual characteristics of Russian and Chinese as different typological languages, in Chinese there is predominantly a compilation of existing syllables and words, while in Russian preference is given to the phonetic method

of transliteration. Considering the features of languages and a number of external factors, in Russian the number of loanwords is much higher than in Chinese.

Results and Discussion

Nominative function

The nominative function of loanwords refers to the role language plays in naming, categorizing, and identifying things, concepts, and entities in the world. This function is concerned with the ability of language to assign labels to objects, people, actions, and ideas, helping us to distinguish and recognize them. At its core, the nominative function is about assigning names to things. These names could be for physical objects (e.g., «tree», «dog», «car») or abstract concepts (e.g., «justice», «freedom», «happiness»). Through naming, language allows us to make sense of the world around us and communicate our perceptions of it. When we say that the central function of loanwords is nominative, it is mainly determined by the need to name new phenomena, objects, and realities. In the era of intensive development of science and technology, and globalization, it is almost impossible to avoid the introduction and use of new terms, concepts, and notions that do not have a proper equivalent in the language.

The main part of the new vocabulary belongs to the group of scientific terms related to science and new technologies. It is worth considering the most popular words that have entered the Chinese and Russian languages.

Loanwords in the Russian language are words borrowed from other languages, typically due to cultural, technological, or economic exchange. Over time, Russian has incorporated vocabulary from many different languages, reflecting the country's interactions with other cultures and nations. In the Russian language, words such as «Ковид»-«COVID» (from English «Coronavirus disease 2019») (Zhuravleva E., 2021), «удаленка» – «working online, remotely» (from English «working remotely»), «фейк»-«fake» (from English «fake») and other words that have appeared in the recent couple of years and have no proper equivalent in the Russian language and are quite widely used. The case of using loanwords due to lack of a proper analog in the language is quite understandable, there are many such examples in both Russian and Chinese. However, more atypical are the cases in which the speaker prefers to use loanwords in his language, although

there is a lexically similar concept and word in the language. In this case, the choice of a borrowed word can be explained by the fact that the English equivalent is considered a generally accepted term.

Let's take a closer look to how loanwords in Russian fill a lexical gap when there is no native equivalent for a specific concept, object, or phenomenon. With the global popularity of the internet and internet culture among different age groups, it is unavoidable not to be familiar with new concepts such as «стрим» – «livestream» (from English «livestream») on popular platforms such as YouTube, Twitch, Instagram, Tiktok, etc., «криптовалюта» – «crypto currency» (from English «crypto currency») when talking about alternative to traditional money and currency, «скаммер» – «scammer» (from English «scammer») with the rise of various types of scams online and on the internet (Perfilieva, N., Hu, P., 2018), «видеограф» – «videographer» (from English «videographer») as there is a need for professional video producers and editors, «погуглить» – «to Google something» (from English «to Google smth») as it is one of the most popular search engines in the world.

Loanwords in the Chinese language serve various functions, one of which is their **nominative function**—that is, their use as names for people, objects, places, or abstract concepts. This function reflects how loanwords are adopted and adapted into Chinese to name new phenomena, products, or cultural concepts that may not have had an equivalent in the native lexicon. Recently, in Chinese social networks, words such as 网络 [wǎngluò] internet, network; ChatGPT; AI, and others have been in use, which appeared with the emergence of new technologies and were introduced into everyday life, these words do not have an equivalent in the Chinese language, that's why they were embedded in the language and widely used by many social network users. By analyzing examples above, a large number of loanwords of English origin have been introduced, which remain in their original form without any changes and are thus introduced into the language and communication.

The nominative function of loanwords becomes more obvious when it comes to naming new concepts, cultural notions, and goods that have not previously been introduced to Chinese speakers (Peng X., Li X., 2012). For example 咖啡 [kāfēi]: coffee comes from the Arabic word «qahwa» (قهوة), which originally referred to wine or other intoxicating liquors. The word «qahwa» later evolved to specifi-

cally refer to the beverage made from roasted coffee beans (Sushkova, I. M., Sun, N., 2014). 沙发 [shāfā]: sofa comes from the Arabic word «suffa» (سُفَّة), which means a «long bench» or «cushioned platform». In the context of ancient times, a suffa was a kind of simple, often raised, seating arrangement—sometimes a long bench or a cushioned seat—that was used in the homes of the early Arab world. The word 巧克力 [qiǎokèlì] «chocolate» traces its origins to the Aztec and Mayan civilizations in Mesoamerica. It comes from the Nahuatl language, spoken by the Aztecs, where the word for chocolate was «xocolatl» (pronounced [sho-ko-latl]). Which was later introduced to Chinese through English «chocolate» (Alleton V., 1986). These words help Chinese speakers directly refer to these introduced items.

Loanwords are used nominatively in transliterations of foreign brand names, places, or people. For instance, in examples like 星巴克 [xīngbākè] Starbucks (from English «Starbucks»), 沃尔玛 [wò'ěrmǎ]: Walmart (from English «Walmart»), 柏林 [bólin]: Berlin (from German «Berlin») the phonetic method is widely used which involves transcribing a name based on its sound rather than its meaning.

As globalization and scientific exchange have increased, many technical or scientific terms have been borrowed into Chinese. These include chemical elements, technologies, and scientific phenomena, such as 维他命 (wéitāmìng): vitamin comes from the Latin word *vita*, meaning «life,» and the suffix -amin, derived from amine, a type of chemical compound that contains nitrogen, this word later has been introduced through English «vitamin») (Lai Y., 2008), 激光 (jīguāng): laser is an acronym that stands for «Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation» (Wang K., Zhang G., 2002).

When comparing loanwords in modern Chinese and Russian, it is obvious that in Russian the preference is given to leaving one concept in its original form or translating it phonetically. With this method of borrowing, the sound form of the word is preserved, and when writing, letters are used that sound close to the pronunciation of the loanwords.

Loanwords help bridge cultural and linguistic gaps by providing a means to name and describe foreign items and ideas. This nominative function enriches the Chinese lexicon while maintaining its linguistic identity, as loanwords are adapted to fit the phonological and orthographic structure of the language.

The nominative function of language is primarily concerned with naming and identifying things in the world. It helps us distinguish between different entities, categorize them, and establish clear references in our communication. This function is essential for making sense of our environment and for organizing and expressing our thoughts in a structured way.

Integrating function

The integrative function of any language, due to its communicative properties, unites individuals, societies, ethnic groups, and states. Speakers of native or foreign languages that they have learned develop a sense of belonging to a linguistic community within which they communicate. Acquaintance with the linguacultural heritage and linguistic traditions forms connections between generations both within one's ethnic group and in foreign communities. Integrative processes within a linguistic community create the unity of a linguistic culture (while preserving foreign cultural traditions), and serve as a basis for interaction and interpenetration of technologies, a new type of science, and art.

The integrative function of language aims linguistic communities at uniting people both within one linguistic culture and beyond it. Borrowed definitions of international phenomena and concepts are preferable to their translation and implement an integrating function as linguistic units of the world, intercultural communication.

Language helps define group membership. Through the use of specific linguistic features (such as dialects, accents, urban slang etc.), people can identify others who belong to the same community, culture, or social group (Golyakevich N. 2020). This creates a sense of belonging and strengthens social bonds. Language serves as the medium through which culture, traditions, values, and norms are passed down from one generation to the next. By using language, individuals integrate into a culture, learning its history, practices, and worldview.

The integration of loanwords in the Russian language refers to the process by which foreign words are adapted and absorbed into the Russian vocabulary. This process happens gradually and reflects the interaction between Russian speakers and other cultures, as well as the need to express new ideas, technologies, or cultural concepts. Loanwords fulfill various functions within the language and society, shaping how Russian speakers communicate in specific contexts. Loanwords also serve to reflect

cultural influences. Many words come into Russian from languages associated with particular cultural or social practices, particularly from English, French, and German, which have historically been influential in Russian culture. For example, many loanwords entered Russian from French during the 18th and 19th centuries, a period when French was the language of diplomacy and high society in Russia. Similarly, English words dominate in the fields of business, technology, and popular culture today. Шоппинг [shopping] – borrowed from English «shopping», рок [rok] – from English «rock» (as in rock music), кафе [kafé] – borrowed from French «café» (Dan S., 2006).

These loanwords are particularly useful in conveying new concepts that are globally recognized, making it easier for Russian speakers to participate in global conversations about science and technology, culture and recent trends. In some cases, foreign words, especially those from French or English, are used to impart a sense of prestige, sophistication, or modernity. For instance, in higher social contexts, business, or academia, foreign terms may be preferred for their perceived prestige or to align with international standards. Менеджер [menedzher] – from English «manager», презентация [prezentatsiya] – from English «presentation», бренд [brend] – from English «brand» (Golyakevich N., 2020).

Some loanwords are adopted for their efficiency in communication, particularly when they express complex or new ideas that would otherwise require a lengthy explanation in Russian. They provide a concise and often more accessible way to discuss concepts, especially in business, technology, or digital media. Taking closer look at the following examples:

Words like «бренд» from English «brand»; «инвестор» from English «investor»; «маркетинг» from English «marketing», «менеджмент» from English «management» have been existing in the Russian language for decades now and do not seem to be alien at all (Ke N., 2017). All the loanwords mentioned above are of English origin and have made it significantly easier for Russian speakers to join the global community and be aware of all the latest trends in culture and science.

Loanwords in Russian serve as a bridge between the Russian language and the outside world, facilitating communication and the exchange of ideas, especially in areas where Russian lacks native terms. They enrich the language, enabling speakers to describe modern concepts, technologies, and cultural

phenomena. The integration of loanwords is not just a linguistic phenomenon but also a reflection of global influences on Russian society, from technological innovations to shifts in social norms and economic practices. Despite occasional concerns about language purity, loanwords continue to play an essential role in the dynamic evolution of the Russian language.

Speaking of loanwords in Chinese and the integrating function, on the surface level it seems that the amount of loanwords in the Chinese language is not that significant due to their complete assimilation. There is a number of words that actually have a translation in Chinese, but there is also a lexical calque from English. The word 超市 [chāoshì], for example, comes from the English word «supermarket». The emergence of supermarkets is called «the third industrial revolution in retail». Its prototype can be traced back to the United States in the 1920s and 1930s. At that time, the food industry in the United States was relatively backward. In addition, due to factors such as the «Second World War», the cost-saving and labor-saving self-service supermarket model came into being. 超市 [chāoshì] is a very frequently used word that is commonly seen everywhere in China, in this case, it's a lexical borrowing: super 超 [chāo] + market [shì] (Sun X., 2003).

Email, as we know it today, was invented in the early 1970s by Ray Tomlinson, an American computer programmer. It is yet another example of a frequently used word 电子邮件 diànzǐ yóujiàn – email, which at first doesn't seem to be an English loanword, however, in this case it is a direct lexical borrowing. 逻辑 [luóji] etymology of «Logic» In Chinese, «logic» is a foreign word, which was introduced into Chinese from Western languages through transliteration. In Latin, English and German, it is «logica», «logic» and «logik» respectively. These words in Western languages all come from the ancient Greek «λογος», which has multiple meanings such as language, explanation, proportion and scale. This word has been translated into Chinese using the method of phonetic translation and sounds quite similar to the English word «logic» (Peng X., Li X., 2012). Etymology of the term 脱口秀 [tuōkǒuxiù] «talk show» originated in 1992 or earlier, originally referring to stand-up comedy. No later than 2003, it began to be used to refer to talk shows. The word «show» is borrowed from the English word «show» and was first used in Taiwan; «tuōkǒu» is the phonetic and semantic translation of the English word

«talk», which comes from 脱口而出 / 脱口而出 (tuōkǒu'érchū) (Shi Y., 2020).

The integrating function of loanwords is about how language connects people of different origin, it promotes better communication, in a way removes language barrier and strengthens the fabric of communities, cultures, and societies.

Speech compression function

Speech compression function refers to various strategies used in verbal communication (such as phonetic shortening, abbreviations, and contextual language use) to make speech quicker, more efficient, and easier for both the speaker and listener. It is also important to mention the concept of «saving speech effort» relates to making spoken communication more efficient, reducing the amount of effort required for both speaking and listening.

In spoken language, we often condense words and phrases to make communication faster and more efficient. For example, in English «gonna» is commonly used instead of «going to,» or «wanna» instead of «want to» (Stone M., Moore B., 1992). These reductions save time and effort in speech, especially in casual conversation.

Phonetic compression of loanwords in Russian is quite an interesting topic to discuss, especially in the modern day and age, young people use a lot of slang words including loanwords. One of the most frequently used loanwords is «OK». The most popular origin story is that «OK» comes from a humorous misspelling of «all correct» as «oll korrekt.» In the 1830s, there was a fad among educated people in the United States to deliberately misspell words for comic effect (like «phly» for «fly»). «Oll korrekt» became a playful abbreviation, and «OK» caught on as shorthand (Alyunina Y., Nagel O., 2020). In Russian slang it is used similarly instead of Russian «хорошо» – «good», «ладно» – «alright». In modern Russian there are cases of new urban slang loanwords such as: «чиллить» «отдыхать, расслабляться» is a mix of the English word «chill» and Russian verb ending «ить» which is a much popular word to use in context: «На выходных только чиллить» «Weekends are all about chilling». Next up is the word «изи» – «легко» from English «easy» «Экзамен просто изи» «The exam was easy», and «фейк» «fake» from English «fake» (Alyunina Y., Nagel O., 2020) which is similar to English meaning, is an action or statement aimed at misleading, a deliberate lie, something unreliable, falsified, passed off as real.

Phonetic compression of loanwords in Chinese can be quite different from Western languages and refers to the phenomenon where words or phrases are shortened by retaining only key phonetic elements, often for efficiency, convenience, or stylistic purposes. This is common in both spoken and written forms of the language. In an informal written speech, people often use abbreviations or slang such as «OK» which is widely used among all age groups in China instead of the Chinese equivalent «好的» which means «alright».

Chinese speakers often create some sort of wordplay in informal speech, one of the most interesting examples is the hybrid word «3Q» which is used instead of «谢谢» which means «thank you» in Chinese. How is this a case of wordplay? In Chinese «3Q» will sound like [san Q] which is similar to English «thank you» and used in the same way to express gratitude. Another case of original wordplay is using 88 in written Chinese which sounds like [bā bā] and similar to 拜拜 from English «bye-bye») (Dan S., 2006). Modern online communities frequently create compressed phonetic forms for popular terms: abbreviations such as GF – girlfriend, 女朋友; PK «player kill» a gaming term used among gamers who play PvP (player versus player) games to refer to killing another player's character, MVP stands for «the most valuable player» and can refer to the most impactful person on a sports team for a particular game (Li Z., Wang L., 2024).

Phonetic compression not only simplifies communication but also reflects the adaptive and innovative nature of linguistic practices, especially in the digital age. An analysis of Internet texts showed that the use of short English loanwords in the vastness of both the Russian and Chinese Internet is due to the economy of speech effort.

Conclusion

A comparative analysis of Internet content to determine the functions of English loanwords in the Russian and Chinese languages has revealed universal motives for using loanwords in Russian and Chinese social networks. In both cases, in Chinese and Russian, social media users mostly use English loanwords to impart a certain stylistic or emotional coloring, thus reflecting the speaker's self-expression. Social media users often attract readers' attention and use the most vivid and popular linguistic means for this purpose, so it can be argued that the

dominant function of loanwords and units is the function of influence. To further increase the impact on the audience, authors of blogs and posts in social networks utilize combinations of functions of loanwords: nominative function, integrating function, and speech compression function. In addition to them, there are also less noticeable functions of orientation to language fashion, namely, how much certain language means are in trend, and the function of the emotional coloring of the text to give special expressiveness to speech. A comparative analysis of English loanwords in Russian and Chinese languages

showed that these loanwords have a wide range of functions, and many functions are in addition to the main one—to influence.

The main functions of loanwords in social networks and mass media, however, coincide since English has strengthened its position as an international language, and for a long time continues to act as the main and universal language of communication and the language of globalization. It is worth considering that English loanwords are present in all languages, and none of the living languages is an exception.

References

- Alleton, V. (1986). LIU Zhengdan, GAO Mingkai, MAI Yonggan, SHI Youwei Hanyu wailaici cidian A Dictionary of Loan Words and Hybrid Words in Chinese *Shanghai : Shanghai cishu chubanshe*, 1984, 422 p. *Cahiers De Linguistique – Asie Orientale*, 15(2), 339–343. <https://doi.org/10.1163/19606028-90000439>
- Alyunina, Y. M., & Nagel, O. V. (2020). The Influence of Modern English Loanwords on the Verbal Code of Russian Culture. *Russian Journal of Linguistics*, 24(1), 176–196. <https://doi.org/10.22363/2687-0088-2020-24-1-176-196>
- Dan Shufen. (2006). Research on English loanwords in modern Chinese (Master's degree thesis, Harbin Institute of Technology). <https://kns.cnki.net/KCMS/detail/detail.aspx?dbname=CMFD2007&filename=2007034512.nh>
- Golyakevich N. (2020) Comparative analysis of Russian and English loanwords. (2020). *Philological Review*, 0(2). <https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2020.220564>
- Guo Lihong. (2006) Comparative analysis of Russian and Chinese loanwords. *Harbin: Harbin Institute of Technology*, 2006
- He Yawen. (2007) On the equivalent translation of poetry from the perspective of semiotics. *Chongqing: Journal of China Three Gorges University*, 23(5):90-93
- Hu Zhaoyun (2021) Research on language contact and English-Chinese loanwords. *Jinan: Shandong University Press* 2021. – 461
- Ke, N. Z. (2017). DEFINITION OF TERMINOLOGY LOANWORD IN RUSSIAN AND CHINESE. *RUDN Journal of Language Studies Semiotics and Semantics*, 9(3), 724–734. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2017-8-3-724-734>
- Lai Yan. (2008). Characteristics and pragmatic motivations of Chinese borrowing English loanwords. *Chinese Learning* (03), 62-66. doi:CNKI:SUN:HYXX.0.2008-03-010.
- Laidler, K. (2022). *From jazz and rap to dzhaz and rep: Phonological adaptation of English loanwords in Russian*
- Li, Z., & Wang, L. (2024). Investigating translanguaging strategies and online self-presentation through internet slang on Douyin (Chinese TikTok). *Applied Linguistics Review*, 15(6), 2823–2855. <https://doi.org/10.1515/applirev-2023-0094>
- Peng Xiaoyan & Li Xiaoyan. (2012). Analysis of the Sinicization and Development of English Loanwords. *Journal of Jilin Education Institute* (03), 135-137. doi:10.16083/j.cnki.1671-1580.2012.03.014.
- Perfilieva, N., & Hu, P. (2018). Assimilation of English loanwords in Chinese. *RUDN Journal of Language Studies Semiotics and Semantics*, 9(2), 287–301. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2018-9-2-287-301>
- Quatrini, A. (2022). Comparison between English loanwords in Mandarin Chinese and Chinese loanwords in English. *International Journal of Languages, Literature and Linguistics*, 8(3), 193–197. <https://doi.org/10.18178/ijll.2022.8.3.347> (journal).
- Shi, Youwei (2020). Classification of Chinese loanwords. *Loanwords in the Chinese Language*, 136–186. <https://doi.org/10.4324/9781003131359-4> (book).
- Stone, M. A., & Moore, B. C. J. (1992). Syllabic compression: Effective compression ratios for signals modulated at different rates. *British Journal of Audiology*, 26(6), 351–361. <https://doi.org/10.3109/03005369209076659>
- Sun Xin. (2003). On English loanwords borrowed from Russian and Chinese. *Journal of Dandong Teachers College*(04), 99-96. doi:CNKI:SUN:DDSZ.0.2003-04-042.
- Sushkova, I. M., & Sun', N. (2014). Inojazychnaja leksika v sovremennom kitajskom jazyke. Vektory blagopoluchija: jekonomika i socium, 1 (11)), 188-192.
- Wang Kaijian, Zhang Guiqing. (2002). Cultural analysis of English loanwords in the new era. *Journal of Wuhan University of Technology (Social Science Edition)*(03), 309-312. doi:CNKI:SUN:WHJT.0.2002-03-024.
- Yao Xiaolin. (2002) Comparative study of Chinese and Russian loanwords – focusing on modern Chinese and modern Russian. *Suzhou University, Chinese Language and Philology*
- Zhuravleva E. (2021). Slovtvorchestvo v period pandemii COVID-19. *Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, (9 (162)), 136-143.

Information about authors:

Pak Raissa – PhD student of the Department of Chinese studies, Faculty of Oriental studies at Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: raisapark93@gmail.com)

Orazakynkyzy Farida – PhD, associate professor of the Department of Chinese studies, Faculty of Oriental studies at Al-Farabi Kazakh National University, (Almaty, Kazakhstan, email: faridak09@mail.ru)

Авторлар туралы мәлімет:

Пак Раиса Леонидовна – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ. Қазақстан, электронды адрес: raisapark93@gmail.com)

Оразақынқызы Фарида – PhD, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ. Қазақстан, электронды адрес: faridak09@mail.ru)

Received 10 December 2024

Accepted 11 May 2025

2-бөлім
**ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ
ТАРИХЫ МЕН САЯСАТЫ**

Section 2
**HISTORY AND POLITICS
OF THE COUNTRIES OF THE EAST**

Раздел 2
**ИСТОРИЯ И ПОЛИТИКА
СТРАН ВОСТОКА**

Д. Мәсімханұлы^{1*}, Қ. Ғабитханұлы², Н.Х. Дарбай¹

¹ҚР ҒЖБМ ҒКР.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

²ҚР ҒЖБМ ҒКА. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

* e-mail: masimkhan-63@mail.ru

«БАТЫС АЙМАҚТАРДЫҢ ЖЕР-СУ АТТАРЫ СӨЗДІГІ» ЖӘНЕ ОНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ӨңІРІНЕ ҚАТЫСТЫ ТОПОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТЫ

ҚХР ШҰАА-ның орталығы Үрімші қаласында орналасқан «Шыңжаң халық баспасы» (新疆人民出版社) бес тілде (қытай, ұйғыр, қазақ, моңғол, қырғыз) кітап басып шығаратын мемлекеттік іргелі баспа-корпорациясы болып табылады. Жергілікті халықтардың тарихы мен мәдениетіне, өлкенің тарихи географиясына қатысты, Шыңжаң мен Орталық Азия өңірінің «Ұлы Жібек жолы» кезеңіндегі тарихи рөлі мен маңызы туралы деректер мен зерттеулерді көбірек жарияға шығару – аталған баспаның басым бағыттарының бірі деуге болады. Сондай іргелі еңбектің бірі – аталған баспадан 2001 жылы қытай тілінде жарық көрген «Батыс аймақтардың жер-су аттары сөздігі» («西域地名词典»). Бұл мақалада аталған сөздікке енген Орталық Азия мен Қазақстанға қатысты тарихи топонимдердің этимологиясы, олардың қытай тілінде хатқа түскен кезеңі, сондай-ақ олардың географиялық орны мен ауқымы өзге де деректермен салғастырыла отырып, жан-жақты қарастырылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – «Батыс аймақтардың жер-су аттары сөздігіндегі» ОА мен қазақ жеріне қатысты жер-су атауларын тарихи салғастырмалы және этимологиялық әдістер арқылы қарастыру, сондай-ақ оларға семантикалық тұрғыдан талдау жүргізу, жүйелеу. Мұндағы қытай сөздігінен алынған мәліметтер отандық топонимика ғылымында жаңа, әрі өзекті тақырыптардың бірі, сондықтан бұл – мақаланың жаңалығы десек те болады. Төменде қытай иероглифтерімен хатқа түскен өз аймағымызға қатысты топономикалық атаулардың ерекшеліктері, олардың тіліміздегі нақты аудармасы мен қытайша түпнұсқасы қатар көрсетіліп, реконструкцияланады, сипаттамалар беріледі.

Тілімізде әрқалай аударылып жүрген қолданыстағы топонимикалық атауларды біріздендіру және ғылыми айналымға енгізу бұл жұмыстың ғылыми және практикалық нәтижесін көрсетеді.

Түйін сөздер: «Батыс аймақтар», жер-су аттары, ҚХР, ШҰАА, Орталық Азия, Қазақстан, тарихи топонимдер.

D. Massimkhanuly^{1*}, K. Gabitkhanuly², N.K. Darbay¹

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

²A. Baitursynuly Institute of Linguistics of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: masimkhan-63@mail.ru

“The dictionary of geographical names of western regions” and the historical geographical nature of toponyms related to Kazakhstan and the Central Asian region

The Xinjiang People's Publishing House (新疆人民出版社), located in Urumqi, the center of the XUAR of the People's Republic of China, is a state-owned fundamental publishing house that publishes books in five languages (Chinese, Uighur, Kazakh, Mongolian, Kyrgyz). The publication of data and research on the history and culture of indigenous peoples, the historical geography of the region, the historical role and significance of Xinjiang and the Central Asian region during the “Great Silk Road” is one of the priorities of this publication. One of these fundamental works is “The Dictionary of Geographical Names of Western Regions” («西域地名词典»), published in 2001 in Chinese. This article examines in detail the etymology of historical place names related to Central Asia and Kazakhstan included in this dictionary, the period of their introduction into Chinese, as well as their geographical location and scale compared with other data.

The purpose of the research is to consider geographical names in the “Dictionary of geographical names of Western regions” related to Central Asia and the Kazakh land using historical, comparative and etymological methods, as well as semantic analysis and systematization. Data from the Chinese diction-

ary is one of the new and relevant topics in our domestic toponymic science, which is why this is the novelty of this article. The following are the features of toponymic names related to our region, written in Chinese characters, their exact translation in our language and the Chinese original are shown, as well as reconstructed and descriptions of them are given.

The unification and introduction into scientific circulation of existing toponymic names, which are translated in our language in different ways, testifies to the scientific and practical result of this work.

Key words: "Western regions", geographical names, China, XUAR, Central Asia, Kazakhstan, historical toponyms.

Д. Масимханұлы^{1*}, К. Габитханұлы², Н.Х. Дарбай¹

¹Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

²Институт языкознания им. А. Байтұрсынова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

*e-mail: masimkhan-63@mail.ru

**«Словарь географических названий западных регионов»
и историко-географический характер топонимов, относящихся
к Казахстану и Центральноазиатскому региону**

«Синьцзянское народное издательство» (新疆人民出版社), расположенное в городе Урумчи, центре СУАР в КНР, является государственным фундаментальным издательством, издающим книги на пяти языках (китайском, уйгурском, казахском, монгольском, кыргызском). Публикация данных и исследований, касающихся истории и культуры коренных народов, исторической географии края, исторической роли и значения Синьцзяна и Центрально-Азиатского региона в период «Великого Шелкового пути», является одним из приоритетных направлений данного издания. Одна из таких фундаментальных работ – «Словарь географических названий западных регионов» («西域地名词典»), изданный в 2001 году на китайском языке. В данной статье подробно рассматривается этимология исторических топонимов, относящихся к Центральной Азии и Казахстану, вошедших в данный словарь, период их введения на китайском языке, а также их географическое положение и масштабы, сопоставленные с иными данными.

Целью исследовательской работы является рассмотрение географических названий в «словаре географических названий западных регионов», относящихся к ЦА и казахской земле, с помощью историко-сопоставительных и этимологических методов, а также проведение семантического анализа и систематизация. Данные из китайского словаря являются одной из новых и актуальных тем в отечественной топонимической науке, поэтому это и является новизной данной статьи. Ниже приведены особенности топонимических названий, относящихся к нашему региону, написанных китайскими иероглифами, показаны их точный перевод на наш язык и китайский оригинал, а также реконструированы и даны описания к ним.

Унификация и введение в научный оборот существующих топонимических названий, которые переводятся на наш язык по-разному, свидетельствует о научном и практическом результате данной работы.

Ключевые слова: «Западные регионы», географические названия, КНР, СУАР, Центральная Азия, Казахстан, исторические топонимы.

Кіріспе

2001 жылы ҚХР Үрімші қаласындағы «Шыңжаң халық баспасының» қытай тіліндегі редакциясы «西域地名词典» (Батыс аймақтардың жер-су аттары) деген атпен көлемді түсіндірмелі сөздікті (бұдан былай «сөздік» деп қолданамыз) басып шығарды. Аталған «сөздікке» Қытайдың Шыңжаң өлкесіне, Қазақстан мен Орталық Азия өңіріне қатысты 5200 жер-су аттары енгізілген. «Сөздіктің» ресми атауы «西域地名词典» (Батыс аймақтардың жер-су аттары) деп жазылып тұрса, біз не үшін оны ҚХР Шыңжаң өлкесімен, Қазақстан және Орталық Азия өңірімен байланыстырып отырмыз? Бұл сұраққа жауап беру

үшін біз ең әуелі Қытайдың тарихи деректерінде жиі кездесетін, бүгінде ғылыми әдебиеттерде келінен қолданылатын географиялық атау «Батыс аймақтардың» (西域) шығу тарихы мен мензертін географиялық ауқымын анықтап алуымызға тура келеді.

Әдебиеттерге шолу

Түрлі тарихи оқиғалар мен кезеңдерге байланысты Орталық Азия аймағына тиесілі жер-су атаулары мың құбылып, алыс-жақын елдердің тілдерінде әртүрлі қолданылып, ескі атауларын жоғалтып отырғандығы белгілі. Бастапқы мағынасы мен дыбысталу негізі түркілік болғанымен,

қытай иероглифтерімен хатқа түсіп, бүгінге дейін жеткен деректерден жаңа ақпараттар алуға болады. Аталған аймаққа қатысты топонимдердің қазіргі атауы мен құрылымын және олардың өзге тілдер мен ескі жазуларда кездесетін нұсқаларын айқындау үшін тарихи мәліметтерге сүйеніп, өңірдегі халықтардың ежелгі уақыттан бастап қазіргі қалпына дейінгі қала-аудандардың, ауыл-аймақтардың, өзен-су, таулардың есімдерін байланыстыра зерттеудің маңызы ерекше. Сондай күнды дереккөздердің бірі ретінде қытай тілінде жазылған «Батыс аймақтардың жер-су аттары сөздігін» («西域地名词典») құрастырушы – Фэн Чживэнь, т.б.) негізге алуға болады. Бұдан бөлек, мақаланы жазу барысында сөздіктегі мәліметтерді салыстыра талдау мақсатымен басқа да қытайлық авторлардың, атап айтқанда Бай Цзинцзин, Жун Синьцзян, Тянь Вэйцзян, Чжан Тингю секілді зерттеуші ғалымдардың еңбектері қатар қолданылды. Сондай-ақ, қытайлық деректердегі «Батыс өңірі» туралы зерттеулер жүргізген батыс және орыс ғалымдарының еңбектері қарастырылды.

Ғылыми зерттеудің әдістемесі

Бұл зерттеу жұмысы тіл білімі, география, тарихи этимология секілді ғылым салаларына тікелей қатысты болғандықтан, мақалада пәнаралық тәсілдер қолданылды. Зерттеу тақырыбы аясында тарихи салғастырмалы және этимологиялық әдістер арқылы көне және қазіргі қолданыстағы географиялық атаулардағы қалыптасқан өзгерістер мен айырмашылықтарға талдаулар жүргізілді. Теориялық талдау және салыстыру, сонымен қатар, тарих, жазба жәдігерлер, география, теология және археология салаларының зерттеу нәтижелерін қисынды жинақтау әдістері қолданылды.

Тақырыпқа қатысты белгіленген кезеңдердегі оқиғалар мен жағдайларды, сондай-ақ құжаттарды ретроспективті әдіс арқылы қарастыра отырып, алынған мәліметтер хронологиялық тәртіппен жүйеленді. Мақалада сипатталған жеке пайымдаулар мен дәлел-деректердің қорытындысы ретінде индукция әдісін пайдалану арқылы жалпы тұжырымдар жасалды.

Нәтижелер мен талқылаулар

1. «Батыс аймақтар» атауының аясы

«Батыс аймақтар» (西域) атауының қолданылуы Қытайдың Батыс Хань патшалығы (西

汉, б.з.д 202 – б.з. 8жж.) тұсында басталып, Цин патшалығы (清朝 1636-1912жж.) кезеңіне дейін жалғасып, жалпы есепте екі мың жыл бойғы әдебиеттерде жаппай қолданылды. Қытайдың ішінара зерттеушілері «Батыс аймақтар» деген атау алғаш рет «Ханьшуда» (汉书 – Хань әулетінің кітабы) хатқа түскен деп есептейді, алайда тарихи деректер ол атаудың «Шицзидың» (史记 – тарихи жазбалар) «Вэй санғұн өмірбаяндырында» кезігетінін көрсетеді. Атап айтқанда «Хо Чүйбин санғұн қосынды басқарып, Ғұнның Батыс аймақтарындағы патшасы Хунше ханға дейін барды...» (司马迁, 2025) деген дерек кездеседі. Алайда, аталған әдебиетте «Батыс аймақтар» деген бұл сөз бір рет ғана қолданылған, әрі ол заманда тек қана Ғұнның батыс аймағын меңзеп жазылған (Hargett, 2021: 10). Осыдан кейінгі бір кезеңдерде бұл өңірлер «Солтүстік-батыстағы елдер» деп аталды. Атап айтқанда «Шицзидың» (史记) 123-томында: «Бастапқыда Цзюцюань округі Солтүстік-батыс елдерімен байланыс орнату үшін құрылды», – деп қолданылғаны белгілі (史记卷一百二十三·大宛列傳第六十三, 2025). Тіпті аталған тарихи жәдігердің кей тұсында «Батыс елдері» деп те қолданылған. Мәселен, «Шицзидың» 130-томының «Вэй санғұн мен оның атты әскерлер баянының» 50-тарауында (《卫将军骠骑列传》第五十): «Шекараға төте жол ашу, Хуанхэнің оңтүстігін кеңейту, Шылан-тау өңірін талқандау, Батыс елдеріне жол ашу, Солтүстіктегі жабайыларды жою», – деген сөздер кездеседі (史记, 2025). Батыс аймақтарының қамтитын ауқымы қытай тіліндегі әртүрлі беделді еңбектерде, негізінен, шамалас екенін айта кетуіміз керек (Люлина, 2021: 3584). Дегенмен ішкерілей үңілгенде азды-көпті айырмашылықтардың бар екенін де жоққа шығаруға болмайды. Батыс аймақтарының қамтитын шекаралық ауқымын анықтауға арналған ежелгі немесе қазіргі заманғы еңбектерде күнгірт тұстар мен қайшылықты мәселелер де кездесіп қалады. Атап айтқанда, «Батыс аймақтардың» шығыс шекарасына қатысты екідай пікір жоқ, бәрі де оны Юмэн өткелі мен Янгуан өткелін «Батыс аймағының» ең шығыс шегі ретінде қарастырады (Халыпина, 2011: 314). Алайда, «Батыс аймақтардың» батыс шекарасына қатысты анықтамаларда бұлыңғыр және қайшылықты пікірлер кездесіп қалады. Сонымен қатар, «Батыс аймақтарының» ауқымы қытай тарихының әр түрлі кезеңдерінде аздап өзгеріске түсіп тұрғаны да жасырын емес. Бұлай болуы көп жағдайда биліктегі әулеттің әлеуетімен тікелей байланысты

еді. Хань патшалығы тұсында «Батыс аймақтар» ұғымы кең және тар мағыналарға жіктелді. Кең мағынадағы «Батыс аймақтар» Дунхуанның батысындағы аумақтарды, тұтас Тәңіртауының (Тяньшань) солтүстігі мен оңтүстігін, Орталық Азия аймағын, тіпті Батыс Азияның кейбір бөліктерін қамтып жатты. Ал тар мағынадағы «Батыс аймақтар» Юмэн өткелі мен Янгуан өткелінің батысынан Памир тауларының шығысындағы аумақты меңзеді. «Атап айтқанда «екі өткел – бір тау арасын» меңзейтін бұл өңір, тек қазіргі Шыңжаң өңірімен ғана шектелді. Яғни, аталған аймақ Хань патшалығы әскерлерін тұрғызып, егістік жерлерді игере бастаған және елді біртұтас басқаруды жүзеге асырған аймақ болды» деп сипаттайды Бай Цзинцзин қатарлы қытай ғалымдары (白静静, 张纯, 强爱国, 2015: 1). Таң әулетінде Батыс аймақтарының шекарасы батысқа қарай жылжыды. Жалпы алғанда, Таң дәуіріне (б.ж.с.618-907жж.) келген кезде «Батыс аймақтардың» меңзейтін ауқымында өзгеріс орын алды. Атап айтқанда, бұл шығыстағы Дунхуаннан Ганлудың батысы мен солтүстігіндегі Памир тауларына дейінгі аумақты меңзеді (魏微 (唐) 等, 1973: 988). Таң патшалығы Ичжоу, Сичжоу және Тинчжоу өлкелерін құрғаннан кейін Гаочаң өңірі Сичжоу өлкесіне енгізіліп, аталған үш өлке де «Батыс аймақтардың» аумағына жатқызылды.

Қытайдың Миң патшалығы (1368-1644жж.) кезіндегі «Батыс аймақтарының» ауқымына қатысты түсінігін Юнлэ дәуірінде (Миң династиясының 3-ші патшасы, 1403-1424жж. билік құрған) Чэн Чэн есімді қаламгердің авторлығымен жарық көрген «Батыс аймақтар шежіресінен» (жазбаның бірінші томы «Батыс аймақтарға саяхат», екінші том «Батыс аймақтардағы шет елдердің жазбалары») оқи аламыз. Миң императоры Чэнзу тұсында, Миң патшалығына қарсы моңғолдардың шабуылын бәсеңдету мақсатында ол Батыс аймақтардағы елдерге салық төлеу және ант беру үшін шенеуніктерін үздіксіз жіберіп тұрды. Сол себепті Чэн Чэн Батыс аймақтардағы әртүрлі елдерге бес мәрте дипломатиялық сапармен барды. 1414 жылы ол тұңғыш рет Харе еліне (бүгінгі Ауған елі) барып, ол жақтан 1424 жылы бір-ақ оралады (Хафизова, 1995: 64). Чэн Чэн жол бойында көрген-білгенінің бәрін хатқа түсіріп, кітабына енгізгендіктен, оның еңбегі сол кездің өзінде-ақ жұрт назарын ерекше аударған болатын. Оның еңбегінде батыстан шығысқа қарай Харей (қазіргі Ауғанстанда), Самарқан (қазіргі Өзбекстанда), Андухуай (қа-

зіргі Ауғанстанда), Балахей (қазіргі Ауғанстанда), Дилими (қазіргі Өзбекстанда), Сайран (қазіргі Қазақстанда), Янги (қазіргі Қазақстанда), Бешбалық (қазіргі Шыңжаңда), Турфан (қазіргі Шыңжаңда), Лучэнчэн (қазіргі Шыңжаңда), Құмыл қатарлы 18 жердің әлеуметтік жағдайы сипатталған. Қазіргі Шыңжаңда орналасқан кейбір бөліктерін қоспағанда, қалғандарының бәрі қазіргі Ауғанстан мен Орталық Азия жерлері екені мәлім.

«Миң тарихы. Батыс аймақ баянында» жазылуынша, «Император Хунву әлемді әскери күшпен тыныштандырып, әрі қарай әлемде қожа болуды көздеді. Сөйтіп маңайдағы елдің шапқыншылығын болдырмау үшін, оларға елшілерін жіберді, нәтижесінде «Батыс аймақтардағы» үлкенді-кішілі елдердің бәрі оған құрмет көрсетіп, қалыс қалудан қорқып, оған алым-салық берді» (张廷玉等, 1996: 3907). Сондықтан, кейбір қытай ғалымдары Миң хандығы тұсындағы «Батыс аймақтар» аумағына өз заманында салық төлеп тұрған, сондай-ақ Миң династиясының орталық үкіметімен тығыз қарым-қатынаста болған аймақтар мен елдерді де қосу керек деп санайды (田卫疆, 1998: 34). Сөздің осы тұсында біз бұл пікірмен түбегейлі келіспейтіндігімізді ескертеміз. Себебі қытай тарихи деректеріндегі «Батыс аймақ» ұғымы негізінен географиялық түсінік екені белгілі. Сондықтан оның ауқымын белгілеуде Қытайдың орталық билігімен «тығыз қарым-қатынаста» «болған аймақ», «болмаған аймақ» деген саяси шарт қойылмауы керек.

Сонымен қатар, Миң патшалығы кезіндегі елдің оңтүстік-батысындағы көптеген тайпалар мен аймақтар да «Мин тарихы: Батыс аймақтар баяны» кітабына енгізілген. Бұдан біз «Батыс аймақтардың» ауқымының тіптен кеңейе түскенін аңғарамыз.

Ал уақыт көші жылжып, Цин патшалығына (1636-1912жж.) келген кезде «Батыс аймақтар» ұғымы Мин әулетіндегіден өзгеше сипат ала бастады. 1755 жылы Цин патшалығы жоңғар хандығын талқандап, Тяньшань тауының солтүстігі мен оңтүстігіндегі Жоңғардан босаған жерлерге иелік ете бастады. Келесі жылы император Цяньлун «Батыс аймақтардың императорлық картасын» жасау туралы жарлық түсірді. Ол қысқартылған түрде «Батыс аймақтар картасы» деп аталды. Кітап «Батыс аймақтардың» географиялық аумағын егжей-тегжейлі сипаттады. Атап айтқанда: «Бұл аймақ Сучжоудағы Цзяюгуанның сыртында, оңтүстік-шығыста Сучжоумен (қазіргі Қытайдың Ганьсу өлкесі),

солтүстік-шығыста Қалқамен (қазіргі Моңғолия), батыста Памир тауларымен, солтүстігінде Ресеймен және оңтүстігінде Тибетпен шектеседі, жалпы аумағы 20 000 шақырымнан астам.

«...Жоңғар тайпасы Тянь-Шань тауларының солтүстігінде өмір сүрді... Хуэйлар (ұйғырлар) Тянь-Шань тауларының оңтүстігінде өмір сүрді. Қазіргі Хуэй қалалары ежелгі Батыс аймақтардағы қорғанды қалалары бар отыз алты патшалық делінді. Ал Жоңғарларға келетін болсақ, олар Тянь-Шань тауларының солтүстігіндегі Үйсін жерін иемденді. Ал олардың шығыс шекарасы болса тарихи Ғұн территориясының бір бөлігі еді». Сондықтан ежелгі уақытта «Батыс аймақтары» деп оңтүстік пен солтүстіктегі екі үлкен таудың аралығындағы елдерді атаған деуге болады. Қытайдың әр кезеңдегі император сарайлары өздерінің жаңа ашқан «Батыс аймақтарына» солтүстігіндегі тарихи Үйсін территориясы мен Ғұндардың ежелгі территорияларын меңзеді және оны әрі қарай ұлғайтып көрсетіп отырды» (钟兴麒等, 2002: 13). Бұл мәселеде біз ҚХР Пекин университеті жанындағы Ежелгі қытай тарихын зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор Жуң Синцзяң мырзаның: «‘Батыс аймақтар’ дегеніміз тар мағынада географиялық ұғым, ал кең мағынада мәдени ұғым. Өйткені кең мағынадағы ‘Батыс аймақтар’ көптеген құжаттарда «аяқ жететін, көз көретін» жерлер ретінде сипатталады, яғни мәдениеттің таралуы мүмкін болған жерлерді білдіреді», – (荣新江, 2012: 89) деген пікірін толықтай қуаттаймыз. Осы ғалым «Батыс аймақтар» туралы тағы бір зерттеуінде былай дейді: «Қазіргі географиялық концепциялар бойынша «Батыс аймақтар» тар мағынада Орталық Азияның орталық бөлігін ғана меңзейді. Ал кең мағынадағы «Батыс аймақтар» тұтас Орталық Азияның географиялық ауқымын білдіреді. Сондықтан Қытайдың академиялық қауымдастығы «Батыс аймақтарды» «Орталық Азия» деп есептеп, халықаралық ғылыми классификацияда «Батыс аймақтардың тарихы» дегенді «Орталық Азия тарихының» синонимі ретінде қарастырады» (荣新江, 1998: 101).

Біздің бұл еңбегімізде «Батыс аймақтардың» кең мағынадағы нұсқасы басшылыққа алынады.

II. Батыс аймақтардағы жер-су атауларының хатқа түсу барысы

Қытайдың Хань патшалығы кезінде «Батыс аймақтардағы» жер-су атаулары біртіндеп хатқа түсе бастады. Дегенмен олар бастапқыда көбінесе «елдер» мен «қалалар» атымен сипатталды.

Яғни қытай деректерінде «Батыс аймақтар» сол дәуірдегі тайпалар мен рулардың атауларымен құрылған бектік, қағандық, қалашық атаулары ретінде қолданылды. Мәселен, «Батыс аймақтардағы» алғашқы отыз алты бектік бір-бірінің құзырында емес, бүкіл «Батыс аймақтарға» шашыраңқы қоныстанған саяси күштер еді, атап айтқанда, мыңнан сексен мыңға дейінгі халқы бар, қазіргі қалашықтар мен ауылдарға қарайлас саяси күштер деп айтуға болар еді. Әртүрлі этникалық топтардың өндірістік қызметімен қатар, олардың ұлы Жібек жолының бойында орналасуы да олардың жер-су атауларының Қытайдың тарихнамалық құжаттарына енуіне түрткі болғаны белгілі. Тарихи деректерге қарағанда, Таң патшалығының кең ауқымды әкімшілік құрылысы мен дамыған мәдениетіне де байланысты «Батыс аймақтармен» барыс-келіс қарқынды нығайып, соның есебінен жер-су атаулары да байи түскен.

Юань патшалығы кезінде «Батыс аймақтардың» тарихи жер-су атаулары күнделікті әдебиеттерде саны жағынан да көбейіп, ұлттық ерекшеліктері де күшейіп, оны бейнелейтін тілдердің алуан түрлілігі де барған сайын айқындала түсті. Аталған кезеңдегі «Батыс аймақтардың» жер-су атаулары көбінде жолжазбаларда көрініс табатын. Бұндай жолжазбаның бастыларынан Иелу Чуцайдың «Батысқа сапар әсері» («西进录»), Циу Чуцзидің «Чанчунь Чжэндіктің батысқа саяхаты» («长春真人西游记») қатарлы еңбектерді атап айтуымызға болады. Юань патшалығы тұсында Моңғол империясы өз дамуының шарықтау шегіне жетті. Осы тұста «Батыс аймақтардағы» ежелгі түрік тайпаларының тілінде аталып келген жер-су аттары мен беймағлұм тау-өзендер мен қала-кенттер моңғол тілінде аталып, хатқа түсе бастады. Мысалы, қазіргі ҚХР Шыңжаңның Жоңғар ойпатындағы «Күйтун» деген қаланың аты моңғол тілінде, «суық, аяз» дегенді білдіретін «хүйтэн» деген сөздің транслитерациясы екені белгілі. Бұл сөз ең алғаш рет «Юань тарихында» хатқа түскен (Millward, 1999: 72). Шыңғыс ханның Батысқа жорығы кезінде оның әскерлері осында ерулейді. Қыс мезгілі болғандықтан, сарбаздар қақаған аяздан қатты зардап шегеді. Осылайша ол жерді «хүйтэн» деп атап кеткен дейді аңыз дерегі. Бұл сөз қытай тіліне «奎屯» (Kuitun) деп хатқа түскендіктен, кейін келе жұрт жаппай «Күйтун» атап кетті. Негізінде бұл өңір ежелгі дәуірде (б.з.б. III ғасырлар) түркі тілінде «Қарасу» деп аталатын юэчжи, үйсін, сақ халықтарының

мекені болатын (奎屯市历史沿革, 2025). Сондай-ақ Юань патшалығы билеушілерді Батыс аймақтардан көптеген сарациндерді тұтқындап, темірге бай Тяньшань тауларына ағаш кесу және болат балқыту жұмыстарына жекті. Жүре келе ол жердің де аты «Боро-тала» (қоңыр өлең) болып моңғолша қалыптасып кетті. Қысқасы «Батыс аймақтардағы» елдердің Цин патшалығымен қарым-қатынасының жиілей түсуіне байланысты, сонымен бірге Тәңіртауының солтүстігі мен оңтүстігінде көптеген жаңа елді-мекендер, қалалар мен кенттердің пайда болуына байланысты жергілікті этностардың тілдерімен аталатын тарихи жер-су атауларының қытайша хатқа түсуі қарқынды дамып, «Батыс аймақтарға» қатысты ономотикалық атаулар біртіндеп тұрақтана бастады (Liu, 2015: 233).

Қысқасы, қытай деректері мен қытай ғалымдары зерттеулеріндегі кең мағынадағы «Батыс аймақ» деген ұғымды, көп жағдайда Орталық Азия өңірі деп түсінуге әбден болады. Алайда «Батыс аймақтардың жер-су аттары сөздігінде» негізінен бүгінгі ҚХР Шыңжаң өлкесінің аумағына қатысты жер-су аттары молырақ қамтылған. Әрине, ретіне қарай тұтас Орталық Азия аймағының да жер-су аттары көптеп кездеседі.

III. «Батыс аймақтардың жер-су аттары сөздігі» және ондағы Қазақстан мен Орталық Азия өңіріне қатысты топонимдер

Мақаламыздың «Кіріспе» бөлімінде қысқаша сипатталғанындай, Қытайдың түрколог-ғалымдары тарапынан дайындалып, жарық көрген іргелі еңбек «Батыс аймақтардың жер-су аттары сөздігі» (西域地名词典, әрі қарай «Сөздік» делінеді) деп аталады. Құрастырғандар Фэн Чживэн, Түрди Насир, Ли Чунхуа, Хэ Лин, Си Сяочи, Дуң Кэли, Ан Инсинь, Чжу Ифан қатарлылар. «Сөздік» 2001 жылы ҚХР Үрімжі қаласындағы «Шыңжаң халық баспасынан» жарық көрді. Көлемі 600 бет.

Құрастырушылар тарапынан жазылған «Алғысөзде» «Сөздіктің» маңызы мен өзектілігі туралы айтылады. Әсіресе құрастырушы ғалымдардың: «Жер-су аттары, мағыналық тұрғыдан алғанда бір түрлі мәдени құбылыс. Атқаратын қызметі тұрғысынан қарағанда, жер-су аумағының ен-таңбасы. Алайда ол әсте жай ғана «ен-таңба» емес, тарихи-географиялық деректерді, еңбекші халықтың ақыл-парасатын, ұлттардың даму жолын, тілдерін де өз ішіне қамтыған әр ұлт халқының мәдениет жауһарларын бойына әбден сіңірген «ен-таңба». Батыс өңір – ежелден бері көптеген ру-тайпалар, ұлыстар мен ұлттар

мал бағып, егін егіп, аң аулап, тірлік етіп келе жатқан жер. Ұзына тарих бойына қалыптасқан Батыс өңірдегі сан алуан жер-су аттары мәдениеті өз заманында осы аймақта өмір сүрген ру-тайпалардың, ұлыстар мен ұлттардың мәдениетімен тығыз байланысты» (冯志文等编, 2001: 2). – деген пікірлерімен толықтай келісуге болады.

Өйткені, «жерінің аты – елінің хаты» деп халық даналығында айтылғандай, күллі түркі тайпалары мен халықтарының және олардың тарих көшінің әр кезеңінде құрған мемлекеттері бағзы замандардан бері мекендеп келе жатқан жалпақ Еуразия даласындағы жер-су аттарының пайда болуы мен дамуы, өзгеруі дегендердің өзін мәдени құбылыс ретінде қарастыруға толық негіз бар. Қарап отырсақ, Орталық Азия өңіріндегі басым көп санды жер-су аттарынан ежелгі тарихи-мәдени жағдайлардың лебі есіп тұрады. Сондай-ақ көптеген жер-су аттары бізді қатпар-қатпар тарих көшінің салмау-салмау сорабына жетелейді. Себебі, күрделі де бай мәдени ақпарды тереңіне жасырған жер-су аттары түртіп қалсаң сөйлеп тұрған шежіренің өзі, тарихтың көзі. Әсіресе, бұл «Сөздікте» қамтылған ежелгі Орталық Азия қалалары туралы мәліметтер – ежелгі түркілердің қала мәдениеті мен сол замандардағы материалдық мәдениетін анықтауда үлкен рөл атқарады деп есептейміз.

Біз сөз етіп отырған Қытайдың тарихшы, түрколог, лингвист ғалымдары құрастырған «сөздік» қамтыған жер-су аттары бай мазмұнымен, тілдік тектілігінің сан-салалы, сан алуандығымен ерекшеленеді. Атап айтқанда бұндағы жер-су аттарының дені сол жердің географиялық ерекшелігінен туындаған, белгілі бір тарихи-мәдени жағдайларға байланысты қойылған атаулар, әр кезеңдегі әкімшілік-аумақтық бөлістен қалған атаулар, ілгерінді-кейінді қойылған елді-мекендер аттары, тіршілік қажетіне қарай қойылған аттар болып келетін болса, олардың өзі тілдік тұрғыдан Алтай тілдері жүйесіндегі түркі-моңғол тілдері, маньчжур-түңғұс тілдері, тіпті үнді-еуропа тілдер жүйесіне жататын иран тілдері мен қытай-тибет тілдері жүйесіне жататын қытай тілінің сөздерінен құрам тапқан. Тіпті кейбір жер-су аттарының екі-үш түрлі тіл сөздерінің бірігіп, қабаттасуы арқылы жасалғаны да байқалады.

Сондай-ақ, аталған «сөздіктің» тағы бір құнылығы, құрастырушылар көбірек ежелгі қытай жазбаларына негізделіп құрастырғандықтан, онда Орталық Азияда, тіпті тұтас Еуразияда өмір сүрген, ірілі-ұсақты хандықтар мен патша-

лықтар құрған ежелгі түркілердің сол замандағы қалалары мен елді-мекендерінің аттары да молынан қамтылған. Тіпті есте жоқ ерте заманда дүркіреген қала болып, кейін із-түзсіз жойылып кеткен көптеп көне қалаларымыз туралы да құнды деректер кездеседі. Демек бұның өзі ежелгі түркілердің қала мәдениетін зерттеуде таптырмайтын дәлел-дәйек екені белгілі. Мәселен, ежелгі Яссы қаласы туралы «сөздікте»: «Асын» (阿森) – Орталық Азиядағы ежелгі қаланың аты. Кейбір деректерде «Яши» деп те жазылған. XIV-XVI ғасырларда «Асын» деп аталған. Қаланың ескі жұрты бүгінгі Қазақстанның Оңтүстік Қазақстан облысында, Сыр өзенінің орта тұсындағы Түркістан маңында» (冯志文等编, 2001: 3), – деп жазылған.

2004 жылы Қазақстанның бұрынғы астанасы – Алматы қаласының тарихын «150 жыл» деп топшылаушылар болды. Ондайлардың бар сүйеніп отырған дәлел-дәйегі Верный бекінісінің салынған кезі (1854ж.). Ал мына біз сөз етіп отырған «сөздікте» Алматы қаласы туралы: «Алимату» (阿里玛图) – Юань, Миң патшалықтары кезеңінде хатқа түскен қала аты. Яғни Қазақстанның бұрынғы астанасы Алматы қаласы» (冯志文等编, 2001: 12), – деген анықтама берілген. Мұндағы Юань патшалығы Қытайда 1260-1368 жылдары өмір сүрген, Шыңғысханның ортаншы ұлы Құбылай негізін қалаған хандық. Одан кейін Миң патшалығы 1368-1644 жылдары өмір сүрді. Демек, Алматы қаласының XIII ғасырдан бұрын-ақ бар қала екені белгілі.

Сондай-ақ, аталған «Сөздікте» «Аму» (阿母) деген ежелгі қала аты берілген. Бүгінде «Аму» десе, біздің есімізге «аму дария» ғана оралады. Ал «Сөздікте» жазылуынша, «Аму» – батыс Ляо (Қара қытай) хандығы кезіндегі ежелгі қала аты. Ежелгі қала орны бүгінгі Түрікменстанның оңтүстік-батысындағы Аму дария бойындағы Чарджу қаласы тұрған жерде» (冯志文等编, 2001: 1), – деп жазылған.

Ал «Аланми» (阿滥湼) деп аталатын қаланың ежелгі түркі тілінде қалай аталғаны, жалпы түркі халықтарының тарихында аталған қала дерегінің белгілі, белгісіздігі де бізге беймағлұм. «Сөздікте» былай деп анықтама берілген: «Аланми – Орталық Азиядағы ескі қала. «Жаңа Таң кітабы. Батыс өңір баянында» Бұқара елінің астанасы Аланми – Таң кезеңінде Хиуа және Парфия өлкелерін басқарып тұрды. Қаланың ескі жұрты – қазіргі Өзбекстанның Бұқара қаласы маңында. XVI ғасырда Бұқара хандығының

астанасы болған, қаланың өзі де «Бұқара» деп аталды» (冯志文等编, 2001: 4).

Бұдан өзге «Сөздікте» Орталық Азия өңіріндегі тау-өзендердің тарихи атаулары, тарихи қорымдардың, әйгілі кесенелердің, ежелгі мешіттердің, суретті жартастардың, балбал-сынтастардың аттары да кездеседі. Мәселен, «Үйтас жартас суреттер тобы» деген атауға берілген анықтамадан: «ҚХР Алтай қаласы Шеміршек ауылының батыс-солтүстігінде, ауылдан 12 шақырым қашықтықта орналасқан. Шығыс үйек бойынша 87°49'-тық бойлықта, 47°50'-тық ендікте, теңіз деңгейінен 850 метр биіктікте орналасқан. Аталған жартас суреттер тобында 30-дан астам сурет бар. Алайда олардың басым көп сандысы көрінбей қалған немесе кейінгі адамдар тарапынан бүліншілікке ұшыраған. Картиналардың денінде хайуанаттар, адамдар, аздаған тибет жазулары бедерленген. Бұлардың ішінде ұзындығы 15,6 метр, биіктігі 2 метр келетін алып картина бар, бұл тұтас Алтай өңіріндегі жартас суреттерінің ең көлемдісі болып есептеледі. Онда адам бейнелері, хайуанаттар суреті, аңшылық барысы, аңдардың өзара таласы, үйірге түсуі қатарлы көріністер бәдізделген 140 картина қамтылған. Суреттер бедерлі де, әсерлі бітіктелген» (冯志文等编, 2001: 4), – деген мәліметтер ала аламыз.

Бұдан өзге «Сөздіктен» қазіргі ҚХР Шыңжаң өлкесіндегі қазақтар шоғырлы қоныстанып отырған өңірлердегі «Найыншоқы жартас суреттері», «Көкқада таңбалы тас суреттері», «Егіндібұлақ жартас суреттері», «Сүйіншал жартас суреттері», «Күнгей тауы жартас суреттері», «Ерқабақ жартас суреттері», «Үлкен Дабат жартас суреттері», «Таңбалы-Тассай жартас суреттері», «Таңбалы жартас суреттері», «Талдыбастау жартас суреттері», «Татыраң жартас суреттері» т.с.с. толып жатқан жартас суретіне қатысты жүйелі де құнды мәліметтер алуға болады. «Құнды» дейтін себебіміз, «сөздікте» жартас суреттеріне сипаттама бергенде, олардың орналасқан орны, биіктігі мен көлемі туралы ғана емес, ондағы суреттердің қай заманда бедерленгені, онда нендей бейнелердің (адам, хайуанат, аспан денелері т.б.) бедерленгеніне жан-жақты сипаттама беріледі. Ол суреттер арқылы біз ежелгі түркілердің діни сенім-нанымына, тотемдеріне, тұрмыс-тіршілігіне, бейнелеу өнерінің қыр-сырына болжам жасай аламыз.

Жоғарыда айтқанымыздай, «Сөздікте» ежелгі қорымдар, обалар, күмбездер туралы да деректер аз емес. Солардың бірі – «Ежелгі үйсін

обалары» деп аталады. Онда былай делінген: «Іле сахарасына кеңінен тараған. Жалпы саны он мыңнан астам. Оларды біздің жыл санауымыздан бұрынғы 161 жылдан бастап, Вэй, Цзин дәуірі аралығына дейінгі Үйсіндер мәдениетінің «мұражайы» деп айтуға болады. Бүгінде ШҰАА өкіметі қорғауындағы маңызды мәдени қорық тізіміне енгізілген. Обалардың кейбіреулері 3-5 тен қатарласып жатса, кейбіреулері неше ондап, жүздеп топталып жатыр. Олардың ең ауқымдыларының биіктігі 20 метрден, тағынының диаметрі 230 метрден астам. Ал шағындауларының биіктігі 2,5 метр, тағанының диаметрі 4 метр шамасында. Обалардың кейбіреулері топырақтан үйілген болса, енді кейбіреулері тастан қаланып жасалған. Пішіндері көбінде дөңгелек, шаршы, сатылы болып келеді. ҚХР құрылғаннан бері, археологтар Іле өңірінен бірнеше ежелгі үйсін обаларына қазба жұмыстарын жүргізді. Қазылған обалардың ақымы ұзынша тік төрт бұрыш болып, көбінде ағашпен жабылған. Кейбір ақым-

дардың ауданы 100 шаршы метрге дейін барады. Обалардан шыққан қазбалардың ішінде қашау, күрек, жебе, орақ, қазан, үш сирақты ошақ, төрт бұрышты табақ қатарлы мыс бұйымдар, шәугім, кесе, түрлі-түсті құмыра секілді қыш бұйымдар бар. Әсіресе Батыс Хань дәуіріне жататын ирек шәугім, алтын қағаз, меруерт көзді алтын жүзіктер, Жауласқан Бектіктер дәуіріне жататын басы адам, аяғы хайуан табақтар мен мыс сардарлар мүсіндері секілді қымбат бағалы заттар да бар» (冯志文等编, 2001: 492).

Егер біз «сөздіктегі» Орталық Азия өңірі мен Қазақ даласының жер-су атауларына қатысты әрбір атауға сипаттама беріп отырсақ, бұл жазбамыз мақала ауқымынан асып, монографиялық зерттеуге ұласып кетуі ғажап емес. Сондықтан біз төменде Орталық Азия өңірі мен Қазақ даласының жер-су атауларына қатысты аса маңызды, біршама тың деп есептеген ономастикалық атаулардың қысқаша салыстырма сөздігін береміз:

1-кесте – «Батыс аймақтардың жер-су аттары сөздігіндегі» кейбір жер-су аттарының сипаттамасы

№	Қытайша	Қазақша	Болжамды транскрипциясы	Түсіндірме жазба
	阿母	Әму	Әміл (қазіргі атауы – Түрікменабат)	Қазіргі Түркіменстанның оңтүстік-батысындағы Әмудария өзенінің бойындағы Шаржүй қаласы (қазіргі атауы – Түрікменабат)
	阿森	Асын	Ясы (қазіргі атауы – Түркістан)	Орталық Азиядағы ежелгі қаланың атауы немесе Ясы деп аударылады. Бұл XIV-XVI ғасырларда Ясы деп аталды. Бастапқы жері – Оңтүстік Қазақстандағы Сыр өзенінің орта ағысында орналасқан Түркістан қаласы.
	阿尔班	Арбан	Албан	Қазіргі Өзбекстандағы Әндіжанның оңтүстігіне орналасқан. Нақты орны белгісіз.
	阿尔泰	Алтай	Алтай	Екі Хань династиясы кезінде ол ғұндарға, Үш патшалық кезінде сяньбилерге, Солтүстік Вэй әулеті кезінде гаоцзюй мен жужандарға, Кейінгі Вэй әулетінен Тан әулетіне дейін түркілерге тиесілі болды. Оңтүстік Сун әулеті кезінде наймандардың жері болса, Мин әулеті кезінде моңғолдың Шешен хандығына тиесілі болды, ал ерте Цин әулеті тұсында бұл аймақ ойраттардың, моңғол жоңғарларының орыстармен шекараласатын жайылымдық жері болған. Цин әулетінің соңында Алтай Істер министрлігі құрылып, Чэнхуа (Шара-Сумэ) ғибадатханасында (қазіргі ҚХР, Алтай қаласы) орналасты, онда Алтай урянхайларын (тыва, якут халықтарының ескі атауы), торғұттар мен қошеуіттерді бақылайтын үш бөлімше болды. Синьхай төңкерісінен кейін бұл министрлік басшылығы қайта құрылып, орталық үкіметтің қарамағында болды. Оның қарамағына қазіргі Шыңжаңның Алтай аймағы тиесілі. 1919 жылы Асандао деп атауы өзгертіліп, Шыңжаң провинциясына біріктірілді. Кейін 阿勒泰 (Алтай) атанды. Қазір, Шыңжаңның Алтай аймағының әкімшілік атауы.
	阿克西	Ақши	Ақсикент (Ахсыкента)	Өзбекстанның Наманған қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 25 шақырымдай жерде, Сыр өзенінің жағасында орналасқан.

№	Қытайша	Қазақша	Болжамды транскрипциясы	Түсіндірме жазба
	阿湍湍	Аланби	Аланми	Орталық Азиядағы ежелгі қала атауы. «Жаңа Таң Кітабы•Батыс аймақтар тарихында» Аньго астанасы Аланми Тан Әулетінің астанасы Мочжоу мен префектураның қалған бөлігінің резиденциясы болды. Бастапқы жері қазіргі Бұхараның шет жағында орналасқан. 16 ғасырда Бұхар хандығының астанасы болған, оны Бұхара деп те атаған.
	阿模里	Амур	Амор	Орталық Азиядағы ежелгі қала атауы. Сондай-ақ, Амур ретінде белгілі. Суй кітабы•Батыс аймақтарының тарихындағы» Му мемлекеті. Бастапқы жері қазіргі Түркіменстанның солтүстік-шығысында, Өмудария өзенінің батыс жағалауындағы Шаржүй қаласында орналасқан. Сонымен қатар, «Жаңа Таң кітабы•Араб халифатының тарихында» Амей немесе Әму, немесе Асмут, ал «Юань әулетінің тарихы•Солтүстік-Батыс жерлер жазбаларында» Амори, ежелгі исмайл халқының қамалы ретінде көрсетілген. Оның орны Каспий теңізінің оңтүстігінде, яғни Иранның солтүстік шекарасындағы Амоль қаласында орналасқан.
	阿姆河	Әму өзені	Әмудария	«Тарихи Жазбалар», «Хань Кітабында» Мяо өзені; «Вэй Кітабында» Усюй өзені; «Суй Кітабы», «Жаңа Тан кітабында» Уху өзені; «Таң Әулетінің Батыс аймақтарының кітабы», «Юань әулетінің тарихында» Аму өзені, Анму өзені; «Юань әулетінің құпия тарихында» Амей өзені, «Батысқа Саяхат» еңбегінде Амоу өзені; «Мин тарихында» Аму өзені, «Батыс аймақтарға саяхат» кітабында Аму өзені деп көрсетілген. Ежелгі гректер оны Окс өзені, ал ежелгі иран тілінде Вахсу өзені деп атаған. Қазір оны Әмудария өзені деп атайды. Бұл Орталық Азиядағы ірі ішкі өзендердің бірі. Негізгі көзі – Вахан өзені. Батыста Памир өзенімен түйіскеннен кейінгі арнасын Пяндж өзені деп атайды. Батыста Вахш өзенімен түйіскеннен кейінгі арнасын Әмудария өзені деп атайды. Ол Өзбекстан арқылы батысқа қарай Арал теңізіне құяды.
	阿什德	Ашты		Орталық Азиядағы ежелгі қала атауы. Бастапқы жері Тәжікстанның солтүстігінде, шығысында Фергана бассейнімен шектеседі және Өзбекстанның Қоқан қаласынан солтүстік-батысқа қарай орналасқан.
	阿尔金山	Алтын тау	Алтынтаг	Тектоникалық тұрғыдан ол Куньлунь тауымен бірге Цинхай-Тибет үстіртінің солтүстік жасыл тау жотасының бір бөлігі болып табылады. Шығыс бөлігі – Тарим және Цайдам бассейндерімен шекаралас. Ұйғыр тілінде «Алтын Тау» дегенді білдіреді. Ол батыста Черчен ауданынан басталып, орта бөлігі Чарклық ауданынан өтеді, ал шығыс бөлігі Шыңжаң мен Гансу шекарасының бойына жалғасып, кейін Цилян тауында аяқталады. Ұзындығы шамамен 750 шақырым, ең кең нүктесінде ені 100 шақырым, жотаның орташа сызығы шамамен 3500 метр, ал ең биік нүктесі – Жүсіп үлке шыңы (Yusupuleke Tagh) Кетаг шыңы – 6161 метр. Қазіргі уақытта Чарклық ауданының Итүнбұлақ ауылының маңында Қытайдағы ең ірі асбест кеніші бар. Оңтүстік беткейі мен тау бассейні 40 000 шаршы шақырымнан астам аумақты алып жатқан Алтынтаг қорығы болып белгіленді. Бұл әлемдегі ең үлкен, әрі жақсы сақталған үстірт экожүйесінің қорығы болып табылады. Бұл аумақта ондаған мың тибеттік жабайы есектер, тибеттік бөкендер, жабайы топоздар, жабайы түйелер, қара мойынды тырнарлар және басқа да ұлттық қорғалатын жануарлар бар. Бұл аймақ жоғары ғылыми зерттеулер мен шытырман оқиғалы туризмнің құндылығына ие.

№	Қытайша	Қазақша	Болжамды транскрипциясы	Түсіндірме жазба
	阿尔森	Ағарсын		Ауыл аты. Тоғызтарау ауданынан шығысқа қарай 18 шақырым жерде орналасқан. Қазақша «Ағарту» дегенді білдіреді. Бастапқыда мектептің атауы ретінде қолданылып, кейіннен ауыл аты болып кеткен. 3000 халқы бар, онда қазақтар, хань, хуэй сияқты этникалық топтар тұрады.
	阿克库木	Аққұм		Жер атауы. Бурылтоғай округінің оңтүстік-шығысынан шығысқа қарай Фуюн округіне дейін, Джила тау жотасының солтүстігіне (Үшбұлақ аңғары) дейін созылып жатыр. Қазақша «ақ құмды шөл» дегенді білдіреді. Ауданы шамамен 4000 шаршы шақырымды құрайды. Бұл Бурылтоғай округіндегі шамамен 25000 мал жайылатын қысқы жайылым.
	阿克塔斯	Ақтас		① Шыңжаңдағы Мори қазақ автономиялық ауданынан шығысқа қарай 30 шақырымдай жерде орналасқан, Үшбұлақ деп те аталады. ② Ауыл атауы. Текес ауданы Текес ауылынан солтүстікке қарай 9 шақырым жерде орналасқан. Қазақша «ақ тас» дегенді білдіреді. Халқы 400 адам, негізінен қазақтар, мал саны 6000.
	阿勒马勒	Алмалы		Ауыл атауы. Ол Күнес қаласынан шығысқа қарай 18 шақырым жерде орналасқан. Қазақша «көп алманың мекені» деген мағынаны білдіреді. 2013 жылғы халық саны бойынша қазақтар, ұйғырлар, хандар сияқты этникалық топтар өмір сүреді. Негізінен мал шаруашылығымен және ауыл шаруашылығымен айналысады.
	阿勒坦山	Алтай тау	Алтын тағ	«Кейінгі Хань әулетінің кітабында» Цзиньхуйшань; «Жаңа Таң әулетінің кітабы», «Ескі Таң әулетінің кітабы», «Юань тарихында» Цзиньшань; «Шэньву жорығының жазбалары», «Юань тарихы», «Юаньның құпия тарихы» еңбектерінде Алтай тауы деп те аталады. «Алтан» деген сөз «Алтай» дегенді көрсетеді, моңғол тілінен аударғанда «алтын» дегенді білдіреді, сондықтан оны Цзиньшань (Алтынтау) деп атайды. Алтай таулары қазіргі Шыңжаңның Моңғолиямен және Ресеймен түйіскен жерінде орналасқан.
	阿勒吞城	Алтын қаласы		Күнес ауданынан батысқа қарай 10 шақырым жерде, Алтын Қорған ауылының солтүстігінде орналасқан, ежелгі қала атауы. Оңтүстігінде Тяньшань тауларына және солтүстігінде Күнес өзенінің саласы Шакпақ өзенімен шектеседі. Ол теңіз деңгейінен 867 метр биіктікте орналасқан. Қала қабырғалары негізінен бүтін сақталған. Қала қабырғасының жоғарғы ені 2~5 метр, төменгі ені 12~17 метр, биіктігі 5~7 метр. Қаладағы барлық ғимараттар қирап қалған. Қытай Республикасы кезінде алтын қазу нәтижесінде пайда болған ені 45 метр және тереңдігі 1 метр болатын кең арық қаланы шығыс және батыс жартастарға бөліп, арықтан қазылған малтатастар екі жаққа шашылып жатыр. Сонымен қатар, қалада қыш ыдыстар мен кірпіштердің қирандылары көп. Кірпіш қызыл түсіті, беті кедір-бұдыр, саусақ іздері бар. Қыш ыдыстардың көп бөлігі қызыл және аз бөлігі сұр қыш ыдыстар. Олар дөңгелек пішінде жасалған және жоғары температураға ие. Бұл қаланың дәуірі Таң әулетінен, Сун мен Юань әулеттерінен кешірек болған болуы мүмкін.
	阿里玛图	Алматы		Ежелгі қала атауы. Қазақстанның бұрынғы астанасы.

№	Қытайша	Қазақша	Болжамды транскрипциясы	Түсіндірме жазба
	阿力麻里	Алмалы		① Қала атауы. «Юань тарихында» Алмалы, Елюй чуайдың «Батысқа саяхаты», Ли Шоучанның «Чанчунның Батысқа саяхаты» еңбектерінде Алма, Лю Юйдің «Батысқа саяхат», «Юань тарихы» еңбектерінде Алмалы, «Алма қаласы» дегенді білдіреді. Қала 16 ғасырдың басында қираған деген қауесет бар. Қаланың орналасқан жері туралы екі теория бар: бірі – «Шыңжаң Тужи•Даолу Чжи» еңбегі бойынша, ескі қаланың қирандылары Шыңжаңдағы Қорғас ауданының солтүстігіндегі ескі қалада болуы керек деп санайды; екіншісі – қытайлық археолог Хуан Вэнбидің айтуынша, Бұл қазіргі Шыңжаңдағы Қорғас ауданында болуы керек деп санайды. Қорғасан шығысқа қарай 13 шақырым, Кеген тауынан оңтүстікке қарай Алтайдың ескі қаласының қирандыларына жатады. Бұл мәлімдемені әлем көбірек мойындады. ② Аудан атауы. Юань әулетінің негізін қалаушы 1275-1277 жылдар аралығында Алмалы ауданында «Ұлы императорлық хатшылық» мекемесін құрды, орталығы Алмалы қаласы болды. Кейін ол Шағатай хандығына тиесілі болды және көбінесе хандардың резиденциясы ретінде болды. Оның юрисдикциясына Шыңжаңдағы қазіргі Хантөңірі тауының солтүстігі, Талқы асуы мен Кеген тауының оңтүстігі, сондай-ақ Іле аймағы және басқа жерлер кіреді.
	阿祿迪城	Алуди		Орталық Азиядағы ежелгі қала атауы. Ежелгі Қаңлы елінің астанасы. Қазіргі Өзбекстанның Самарқанд қаласының маңында орналасқан.
	阿热坎特	Арқанд		① Ауыл атауы. Ол Артуш қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 4,5 шақырым жерде, Үрімші-Қонжырап тас жолының оңтүстігінде орналасқан. Ол Азақ қалашығына жатады. Ұйғырша «ортаңғы ауыл» дегенді білдіреді. Халқы 1100 адам, ұйғырлар. ② Ауыл аты. Ол Ақтау ауданы Ақтау ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 15 шақырым жерде орналасқан. Цин әулетінде ол Қашқардан Янгисарға дейінгі жолда болған. Ұйғырша «ортадағы ауыл» дегенді білдіреді. Халық саны – 614, ұйғыр, қырғыз және басқа этникалық топтар бар.
	阿思打纳	Асдана	Астана	«Батыс Өңірлер Жерінің сұлбасында» Асдана; «Батыс Өңірлер Атласында» Астана деп көрсетілген. Бүгінде Бұл Шыңжаңдағы Құмыл қаласының екінші бекінісі.
	阿斯塔纳	Астана		«Шыңжаң білімінде» Астана, «Батыс Аймақтардың Атласында» Астақ деп көрсетілген, жер атауы «Данышпандардың қабірі (жері)» дегенді білдіреді. Ол қазіргі Шыңжаңның Тұрпан қаласындағы Қасқожаның батысынан оңтүстік-шығысқа қарай 2,5 шақырым жерде орналасқан. Бұл Таң әулетіндегі қабірлердің ең көп саны бар ежелгі жерлеу орны.
	阿忒八什	Атбасы		«Юань Әулетінің Тарихы•Солтүстік-Батыс Қосымшалары» еңбегінде Атебаши деп көрсетілген. Қазіргі Қырғызстандағы Ат-Башы ауылы.
	阿腾套山	Ат тауы		Моңғолкүре ауданының шығыс бөлігіндегі Чжунтян тауы мен Нантян тауы арасындағы жартылай таулы аймақ. Қазақ тілінде «Ат тауы» дегенді білдіреді. Таудың пішініне байланысты аталған. Оңтүстігінде Текес өзенімен шектесіп, шығыс-батысқа қарай созылып жатыр. Оның ұзындығы 24 шақырым, ені 15 шақырым, максималды биіктігі 2376 метр.

№	Қытайша	Қазақша	Болжамды транскрипциясы	Түсіндірме жазба
	阿布热勒山	Абыралы тауы		Ол Нылқы ауданы мен Күнес ауданының шекарасында орналасқан. Моңғолша «бата» дегенді білдіреді. Ауалалы, Абулалы деген әртүрлі аудармалары бар. Ол шығыстағы Нылқы және Хэцзин аудандарының шекарасынан басталып, батыста Құлжа ауданы жеріне таяп аяқталады, ұзындығы 240 шақырым, ені 20-30 шақырым. Таулар шығысында биік, батысында аласа, ал негізгі шыңы теңіз деңгейінен 4077 метрден жоғары. Шығыс бөлігінің солтүстік беткейінде таза шыршалы орман бар, жем-шөбі мол. Көмір, темір, мыс және басқа да пайдалы қазбалардың кен орындары, қоңыр аюлар, солтүстік тау қойлары, ұлар сияқты жабайы жануарлар, шоғыр сепкілгүл мен шұбаршөп сияқты қытайлық дәрілік шөптер бар.
	阿尕什敖包	Ағаш қорғаны		Ауыл аты. Ол Шіңгіл ауданы Шіңгіл ауылынан оңтүстікке қарай 43 шақырым жерде, Шіңгіл өзенінің шығыс жағалауында орналасқан. Қазақ тілінен аударғанда «ағаштан жасалған қорған» дегенді білдіреді. Халық саны – 893, қазақтар мен моңғолдар сияқты этникалық топтар тұрады.
	阿圭雅斯水	Ақнияз өзені.		Қазіргі Шыңжаңның Моңғолкүре округіндегі Ақнияз өзені.
	阿克阿热勒	Ағарал	Ақарал	Ауыл аты. Ол Бурылтоғай ауданы Бурылтоғай ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 25 шақырым жерде, Бұлғын өзенінің батыс жағында орналасқан. Қазақша «ақ арал» дегенді білдіреді. Халқы – 790 адам, этникалық қазақтар тұрады.
	阿克别里斗	Ақбелді		Ауыл аты. Ол Толы ауылынан солтүстік-батысқа қарай 34 шақырым жерде орналасқан. Қазақша «ақ белбеу» дегенді білдіреді. Халқы 3958 адамды құрайды, қазақтар мен ханьдар сияқты этникалық топтар бар. Толы округіндегі астық өндіретін негізгі аудандардың бірі.
	阿克布尔汗	Ақбұрхан		Ауыл атауы. Ол Күнес қалашығынан оңтүстік-батысқа қарай 54 шақырым жерде, Жырғалан өзенінің солтүстік жағалауында орналасқан. Моңғол тілінен аударғанда «ақ құдай» дегенді білдіреді. Халқының саны 1461, хань, хуэй, қазақ және басқа этникалық топтар бар.
	阿克加孜克	Ақжазық		Ауыл атауы. Ол Тоғызтарау ауданы Тоғызтарау ауылынан батысқа қарай 38 шақырым жерде орналасқан. Ақтөбек ауылына тиесілі. Халқының саны 1199 адамды құрайды, негізінен қазақтар.
	阿克库勒湖	Ақкөл		Бұл Буыршын өзенінің бастауындағы таулы тұщы көл. Буыршын ауданының солтүстік бөлігінде Қанас көлі ағысқа қарсы 40 шақырым жерде орналасқан. Бұл Қанас өзенінің екі тармағының (яғни Буыршын өзенінің жоғарғы ағысы) түйіскен жерінде пайда болған мұздақ көл. Көл морена тастарына толы, жағалау беткейлері тік, мұз эрозиясынан пайда болған. Көл теңіз деңгейінен 1925 метр биіктікте, су деңгейі 2 метрге өзгереді, ауданы 8,5~15 шаршы шақырым, ені 1500 метр, ең тары 500 метр. Көлдегі су деңгейінің айырмашылығын электр энергиясын өндіруге пайдалануға болады. Айналасында қарағайлы ормандар тығыз, ұсақ ақ балықтар көп. Бірақ тасымалдау жұмыстарын жүргізуге қолайсыз.
	阿克恰普巴	Ақшаппа		Ауыл атауы. Алтай қаласынан оңтүстікке қарай 60 шақырым жерде, Ертіс өзенінің оңтүстігінде орналасқан. Ол Шеркеш қалашығына жатады. Қазақ тілінде «шаппалық жер» дегенді білдіреді. Өзен аңғарындағы шаппалық жер, жайылымға байланысты аталған. Халқы 535 адам, негізінен Хань ұлты.

№	Қытайша	Қазақша	Болжамды транскрипциясы	Түсіндірме жазба
	阿克萨拉依	Аксарай		Ауыл атауы. Қарақаш өзенінің батыс жағалауында орналасқан. Аңыз бойынша, алғашқы жылдары ақ түсті биік үйлер салынған. Қалашық 1984 жылы құрылған. Халқы – 20 483 адам, ұйғырлар. Негізінен жібек құрты тұты, бау-бақша, жаңғақ, кептірілген шабдалы, өрік өсіріледі.
	阿克铁热克	Актерек		Ауыл атауы. Ол Текес қалашығынан оңтүстікке қарай 4 шақырым жерде, Текес өзенінің оңтүстік жағалауында орналасқан. Ауыл өзен бойында орналасқан. Халқы 540 адам, хань, қазақ және басқа этностар бірге өмір сүреді.

Топономикалық атаулар халықтың ежелгі тарихымен тығыз байланысы. Яғни этностың географиялық қоныстануы мен тарихтағы көші-қон жағдайы, өзге халықтармен мәдени, саудасаттық т.б. байланыстары, діни наным-сенімдері, өзге тіл мен мәдениеттің әсері т.б. мәселелер топонимдерде көрініс тапқан. Бұған дейін де зерттеуші ғалымдар Қытайдың 26 тарихындағы деректерді әр деңгейде, түрлі мақсатта зерттеп келді. Және ондағы дереккөздерін – Орталық Азияға қатысты өз тұжырымдарын басқаларға дәлелдейтін басты уәжі санайды (Spencer, 1941: 84). Алайда зерттеушілердің көбі топонимдердің лингвистикалық жасалу жағына, әсіресе сөздердің арғы тегі мен этимологиясына мән берместен оларды өзі білетін шет тілдерінде әр түрлі транскрипциялап, қолданып келеді.

Қазіргі Қазақстан жері мен оған шекаралас аймақтарда қалыптасқан топонимдерді сонау сақтар, ғұндар заманы, көне түркі кезеңінен бастап зерделеу қазіргі Қазақ халқының этнотерриториясын, жер бедері ерекшелігін анықтау үшін маңызды. Топонимикада сақталған ғалам бейнесінің тілдік көрінісін, ерекшеліктерін зерттеу – қазіргі геосаяси жағдайда қалыптасқан кейбір сұрақтардың жауабын анықтайды, ұлттық мүддеге сай келеді.

Қорытынды

Бұл мақалада түркі халықтардың этнотерриториясы аумағында қытайлық ғалымдар хатқа түсірген кейбір топонимдерге талдау жасадық. Әрине бұл барлық еңбектерді қамтыдық дегенді

білдірмейді, себебі оның бәрін шағын бір мақала көлеміне сиғызу мүмкін де емес. Түркілік қабатты құрайтын топонимдер тек қазақ халқының ғана мұрасы емес, түркі халықтары үшін ортақ. Бүгінгі Шыңжаң жеріндегі топонимдерді салғастыра зерттеп, ортақ, әмбебап ерекшеліктерін айқындау ежелгі тарихымыздан, мәдениетімізден мол мағлұмат алуға болады. Сонымен бірге ол халқымыздың этнотерриториясын анықтау, оның тұтастығын айшықтауда да өте маңызды.

Шыңжаң (Шығыс Түркістан) топонимдерінің басты ерекшеліктері – ондағы топонимдерінің көпшілігінің түркі тілдері негізінде қалыптасқандығы. Және топонимдердің мағынасы жергілікті халықтың тілінде табиғаттың ерекшеліктерін, тұрмыс-салтын және тарихи оқиғаларды бейнелейтіндігі. Сонымен бірге кейбір топонимдердің әр дәуірде ирандық, исламдық, моңғолдық және қытайлық мәдениет пен тілдің ықпалына ұшырап, өзгеріске түскендігі және бүгінде басқаша атпен атала бастағандығы деуге болады. Зерттеудің басты бір құндылығы міне осындай ұмыт бола бастаған немесе өзгертілген тарихи атауларды хатқа түсіріп, тарихқа қалдыру болса керек.

Алғыс

Мақала BR24993043 «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Әдебиеттер

- Люлина А. Г. (2021). Лингвокультурные особенности топонимов Западного края 西域 в историческом аспекте // Филологические науки. Вопросы теории и практики, 2021, Том 14, выпуск 11. – сс. 3583-3586. DOI: <https://doi.org/10.30853/phil210557>
- Халяпина Н.В. (2011). «Западный Край» (Сиюй) в мироустроительной политике Древнего Китая // Журнал «Общественные Науки». – Москва: Автономная некоммерческая организация «Международный исследовательский институт», 2011, №5. – сс. 312-319.
- Хафизова К.Ш. (1995). Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV–XIX вв. – Алматы: Гылым, 1995. – 283 с.
- Hargett J. M. (2021). Anchors of Stability: Place-Names in Early China // Sino-Platonic papers. 2021. № 312. – 44 p. URL: https://sino-platonic.org/complete/spp312_chinese_place_names.pdf (19.03.2025)
- Liu Yingsheng (2015). Cities and Routes of Ferghana in the “Xiyu tudi renwu lue” and the “Xiyu tudi renwu tu” // Journal of Asian History, 2015, 49(1-2). – pp. 229-251. DOI: <https://doi.org/10.13173/jasiahist.49.1-2.0229>
- Millward J.A. (1999). “Coming onto the Map”: “Western Regions” Geography and Cartographic Nomenclature in the Making of Chinese Empire in Xinjiang // Late Imperial China, 20(2). – USA: Johns Hopkins University Press, 1999. – pp. 61-98. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/late.1999.0008>.
- Spencer J.E. (1941). Chinese Place Names and the Appreciation of Geographic Realities // Geographical Review, 1941. Vol. 31. Issue 1. – pp. 79-94. DOI: <https://doi.org/10.2307/210417>
- 白静静, 张纯, 强爱国. (2015). 中国地名, 2015年, 第12期. [Бай Цзинцзин, Чжан Чун, Цян Айгуо. Қытай географиялық атаулары. – 2015, №12].
- 冯志文等编. (2001). 西域地名词典. – 中国乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2001. – 600页. [Фэн Чживэнь және басқалар. Батыс өңірдің жер-су аттары сөздігі. – ҚХР, Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2001. – 600 б.].
- 奎屯市历史沿革. (2025). 奎屯市历史沿革// 区划地名网. [Күйтүн қаласының тарихы // «Топонимдерді аймақтар бойынша бөлу» ақпараттық каналы]. [Электронды ресурс] URL: <http://www.xzqh.org/html/show/xj/22369.html> (19.03.2025)
- 荣新江. (1998). 西域史研究的回顾与展望// 历史研究. – 北京, 1998年第2期. – 132页. [Жун Синьцзян. Батыс аймақтық тарихты зерттеуге шолу және болашағы // Тарихи зерттеулер. – Пекин: 1998, №2. – 132 б.].
- 荣新江. (2012). “西域”概念的变化与唐朝 “边境”的西移// 北京大学学报 (哲学社会科学版), 2012年, 第49卷第4期. – 114页. [Жун Синьцзян. «Батыс аймақтар» ұғымының өзгеруі және Тан әулетінің «шекарасының» батысқа қарай қоныс аударуы // Пекин Университетінің Журналы (Философия және әлеуметтік ғылымдар басылымы), 2012, Том. 49, №4. – 114 б.].
- 史记. (2025). 七十列传·太史公自序第七十. [Шицзи. 70-том – Тайшигунның (Ұлы тарихшы – Сыма Цянь) автобиографиясы 70-тарау]. [Электронды ресурс] URL: http://www.ziyexing.com/files-5/shiji/shiji_130.htm (19.03.2025)
- 史記卷一百二十三·大宛列傳第六十三. (2025). [Шицзидің 123-томы – Даюань (Ферғана алқабының орталық және шығыс бөліктеріндегі ежелгі Орта Азия мемлекеті) өмірбаяндары 63-том]. [Электронды ресурс] URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=906691> (19.03.2025)
- 司马迁. (2025). 卫将军骠骑列传. [Сыма Цянь. Вэй саңғун өмірбаяндары]. [Электронды ресурс] URL: <https://gj.zdic.net/shibu/90/3857.html> (19.03.2025)
- 田卫疆. (1998). 西域的概念及其内涵 // 《西域研究》, 1998年, 第4期. – 第68页. [Тянь Вэйцзян. Батыс аймақтар түсінігі мен коннотациясы // «Батыс Аймақтарды Зерттеу», 1998, №4. – 68 б.].
- 魏徵 (唐) 等. (1973). “隋书”卷六十七, “列传第三十二·裴矩”. – 北京: 中华书局. 1973. – 2736页. [Вэй Вэй (Тан) және басқалар. Суй кітабы. Том 67, «32-өмірбаян – Пэй Цзюй». – Бейжің: Чжунхуа Кітап баспасы, 1973. – 2736 б.].
- 张廷玉等. (1996). 明史. – 长沙: 岳麓书社, 1996年. – 第4953页. [Чжан Тингю және басқалар. Мин әулетінің тарихы. – Чанша: Юэлу кітап баспасы, 1996. – 4953 б.].
- 钟兴麒等. (2002). 西域图志校注. 卷一, 《图考一》. – 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2002年. – 第61页. [Чжун Синцзи және басқалар. Батыс аймақтардағы топонимдердің салыстырмалары мен түсіндірмелері, 1-Том, «Картографиялық зерттеулер 1». – Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2002. – 61 б.].

References

- Lyulina A.G. (2021). Lingvokul'turnye osobennosti toponimov Zapadnogo kraia 西域 v istoricheskom aspekte // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki, 2021, Tom 14, vypusk 11. – ss. 3583-3586. DOI: <https://doi.org/10.30853/phil210557> (in Russian)
- Halyapina N.V. (2011). «Zapadnyj Kraj» (Siyuj) v miroustroitel'noj politike Drevnego Kitaya // Zhurnal «Obshchestvennye Nauki». – Moskva: Avtonomnaya nekommercheskaya organizaciya «Mezhdunarodnyj issledovatel'skij institut», 2011, №5. – ss. 312-319. (in Russian)
- Hafizova K.Sh. (1995). Kitajskaya diplomatiya v Central'noj Azii. XIV–XIX vv. – Almaty: Gylym, 1995. – 283 s. (in Russian)
- Hargett J. M. (2021). Anchors of Stability: Place-Names in Early China // Sino-Platonic papers. 2021. № 312. – 44 p. URL: https://sino-platonic.org/complete/spp312_chinese_place_names.pdf (19.03.2025) (in English)
- Liu Yingsheng (2015). Cities and Routes of Ferghana in the “Xiyu tudi renwu lue” and the “Xiyu tudi renwu tu” // Journal of Asian History, 2015, 49(1-2). – pp. 229-251. DOI: <https://doi.org/10.13173/jasiahist.49.1-2.0229> (in English)
- Millward J.A. (1999). “Coming onto the Map”: “Western Regions” Geography and Cartographic Nomenclature in the Making of Chinese Empire in Xinjiang // Late Imperial China, 20(2). – USA: Johns Hopkins University Press, 1999. – pp. 61-98. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/late.1999.0008>. (in English)

- Spencer J.E. (1941). Chinese Place Names and the Appreciation of Geographic Realities // *Geographical Review*, 1941. Vol. 31. Issue 1. – pp. 79-94. DOI: <https://doi.org/10.2307/210417> (in English)
- Bai Jingjing, Zhang Chun, Qiangpei. (2015). Chinese Geographical Names, 2015, No. 12. (in Chinese)
- Feng Zhiwen and others. (2001). Dictionary of Western Geographical Names. – Urumqi, China: Xinjiang People's Publishing House, 2001. – 600 pages. (in Chinese)
- The history of Kuitun City. (2025). Historical Evolution of Kuitun City// Information channel “Distribution of toponyms by Regions”. [Electronic resource] URL: <http://www.xzqh.org/html/show/xj/22369.html> (19.03.2025) (in Chinese)
- Rong Xinjiang. (1998). Review and Prospect of Western Regional History Research // *Historical Research*. –Beijing, Issue 2, 1998. – 132 pages. (in Chinese)
- Rong Xinjiang. (2012). The change of the concept of “Western Regions” and the westward migration of the “border” of the Tang Dynasty // *Journal of Peking University (Philosophy and Social Sciences Edition)*, 2012, Vol. 49, No. 4. – 114 pages. (in Chinese)
- Historical records. (2025). Seventy Chronicles • Taishigong's Self-ordering, Chapter 70. [Electronic resource] URL: http://www.ziyexing.com/files-5/shiji/shiji_130.htm (03/19/2025) (in Chinese)
- Historical Records, T. 123 (2025). Biographies of Dayuan (ancient Central Asian state in the central and eastern parts of the Fergana Valley), Volume 63]. [Electronic resource] URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=906691> (19.03.2025) (in Chinese)
- Sima Qian. (2025). Biography of General Wei Hussar. [Electronic resource] URL: <https://gj.zdic.net/shibu/90/3857.html> (03/19/2025) (in Chinese)
- Tian Weijiang. (1998). The concept of Western Regions and their connotations // “Western Regions Research”, 1998, No. 4. – 68 p. (in Chinese)
- Wei Wei (Tang) and others. (1973). Book of Sui, Volume 67, “Biography 32 • Pei Ju”. – Beijing: Zhonghua Bookstore. 1973. – 2736 p. (in Chinese)
- Zhang Tingyu and others. (1996). Ming History. – Changsha: Yuelu Bookstore, 1996. – 4953 p. (in Chinese)
- Zhong Xingqi and others. (2002). Comparisons and interpretations of toponyms in the western regions, Volume 1, “Cartographic research 1”. – Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, 2002. – 61 p. (in Chinese)

Авторлар туралы мәлімет:

Мәсімханұлы Дүкен (корреспондент авторы) – филология ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры. (Алматы қ., Қазақстан, эл. пошта: masimkhan-63@mail.ru);

Ғабитханұлы Қайрат – филология ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, профессор. (Алматы қ., Қазақстан, эл. пошта: kayrat.g@mail.ru);

Дарбай Назерке Хамитқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері. (Алматы қ., Қазақстан, эл. пошта: darbay.nazerke@gmail.com).

Information about authors:

Massimkhanuly Duken (corresponding author) – doctor of Philology, Director General of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (Almaty, Kazakhstan, e-mail: masimkhan-63@mail.ru)

Gabitkhanuly Kairat – candidate of Philological Sciences, professor, a leading researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kayrat.g@mail.ru)

Darbay Nazerke Khamitkyzy – master of Humanities, Junior Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (Almaty, Kazakhstan, e-mail: darbay.nazerke@gmail.com)

Келін түсті: 30 наурыз 2025 жыл

Қабылданды: 11 мамыр 2025 жыл

O. Amangeldi^{1*}, T. Kurt², L. Tokayeva³, A. Nurbayeva⁴

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Gazi University, Ankara, Turkey

³Eurasian Technological University, Almaty, Kazakhstan

⁴Nazarbayev Intellectual School of Chemistry and Biology in Kyzylorda, Kyzylorda, Kazakhstan

*e-mail: ozerke1990@gmail.com

THE INFLUENCE OF ARAB GEOGRAPHICAL RESEARCH ON PUPILS' GEOGRAPHICAL CULTURE FORMATION

This article examines the influence of Arab geographical studies on the formation of pupils' geographical culture. The analysis of school textbooks has shown that the achievements of Arab explorers and geographers are not sufficiently covered, leading to a one-sided perception of the history of geographical science. The study examined the achievements of Arab scientists, their contribution to world science, and possible ways of integrating this knowledge into the educational process.

The research methodology included the analysis of scientific and historical sources, the study of school curricula, and a pedagogical experiment using new methodological approaches. In the course of approving the proposed methods in school practice, the level of pupils' geographical culture and their ability to analyze the contribution of different civilizations was assessed.

The results of the study showed that insufficient attention to the geographical achievements of the Arab world can be compensated by additional tasks and methodological recommendations for teachers. Introducing international issues into the school curriculum promotes global thinking, critical analysis, and intercultural communication skills. Thus, broadening the content of geography education through the study of Arab studies provides a more holistic view of the development of science.

Key words: Arab geographers, geographical science, geographical culture.

О. Амангелди^{1*}, Т. Курт², Л. Токаева³, А. Нұрбаева⁴

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Гази университеті, Анкара, Түркия

³Еуразия технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан

⁴Қызылорда қаласындағы химия-биологиялық бағыттағы

Назарбаев Зияткерлік мектебі, Қызылорда, Қазақстан

*e-mail: ozerke1990@gmail.com

Араб географиялық зерттеулерінің оқушылардың географиялық мәдениетін қалыптастыруға әсері

Мақалада араб географиялық зерттеулерінің оқушылардың географиялық мәдениетін қалыптастыруға әсері қарастырылады. Жалпы білім беретін мектептердің География пәнін оқытуға арналған оқулықтарын талдау – араб зерттеушілері мен географтарының жетістіктері жеткілікті түрде қамтылмағанын көрсетті, бұл география ғылымының тарихын біржақты қабылдауға әкеледі. Зерттеу араб ғалымдарының жетістіктерін, олардың әлемдік ғылымға қосқан үлестерін және осы білімді білім беру процесіне біріктірудің мүмкін жолдарын қарастырады.

Зерттеу әдістемесі ғылыми және тарихи дереккөздерді талдауды, мектеп бағдарламаларын зерттеуді және жаңа әдістемелік тәсілдерді қолдана отырып педагогикалық экспериментті қамтыды. Ұсынылған Әдістемені сынақтан өткізу барысында мектеп практикасында оқушылардың географиялық мәдениетінің деңгейі және олардың әртүрлі өркениеттердің үлестерін талдау қабілеті бағаланды.

Зерттеу нәтижелері араб әлемінің географиялық жетістіктеріне жеткіліксіз назар мұғалімдерге арналған қосымша тапсырмалар мен әдістемелік ұсыныстармен өтелетінін көрсетті. Мектеп бағдарламасына халықаралық проблематиканы енгізу жаһандық ойлауды, сыни талдауды және мәдениетаралық коммуникация дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Осылайша, араб зерттеулерін зерттеу арқылы географиялық білім беру мазмұнын кеңейту ғылымның дамуы туралы біртұтас түсінік алуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: араб географтары, география ғылымы, географиялық мәдениет.

О. Амангелди^{1*}, Т. Курт², Л. Токаева³, А. Нурбаева⁴

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Университет Гази, Анкара, Турция

³Евразийский технологический университет, Алматы, Казахстан

⁴Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического
направления города Кызылорда, Кызылорда, Казахстан

*e-mail: ozerke1990@gmail.com

Влияние арабских географических исследований на формирование географической культуры школьников

В статье рассматривается влияние арабских географических исследований на формирование географической культуры учащихся. Анализ школьных учебников показал, что достижения арабских исследователей и географов освещаются недостаточно, что приводит к однобокому восприятию истории географической науки. В исследовании рассматриваются достижения арабских ученых, их вклад в мировую науку и возможные пути интеграции этих знаний в образовательный процесс.

Методология исследования включала анализ научных и исторических источников, изучение школьных программ и педагогический эксперимент с использованием новых методологических подходов. В ходе апробации предложенной методики в школьной практике оценивался уровень географической культуры учащихся и их способность анализировать вклад различных цивилизаций.

Результаты исследования показали, что недостаточное внимание к географическим достижениям арабского мира может быть компенсировано дополнительными заданиями и методическими рекомендациями для учителей. Включение международной проблематики в школьную программу способствует развитию глобального мышления, критического анализа и навыков межкультурной коммуникации. Таким образом, расширение содержания географического образования за счет изучения арабских исследований позволяет получить более целостное представление о развитии науки.

Ключевые слова: арабские географы, географическая наука, географическая культура.

Introduction

In modern education, it is important to pay attention to the history of geographical discoveries, as these achievements form the basis of scientific knowledge of the world. However, it is difficult to study in-depth the main stages and contributions of different civilizations because the school curriculum devotes a limited number of hours to this subject. For example, if we focus on the calendar of the renewed geography education, geographical discoveries usually include those of antiquity (Greeks and Romans) and the age of the great discoveries. However, the geographical achievements of the Arab countries, which became a milestone in the development of science, are not sufficiently informed. Even when information is provided, the number of hours specifically allocated to the annual plan is lacking.

In today's educational system, school curricula must devote more time to the study of Arab geographical discoveries. This will enable pupils to gain a deeper understanding of the role of different cultures in the development of science, to appreciate the world's heritage, and to develop a global mindset. Such integrated knowledge contributes to the pupils' geographical culture by giving them a

deeper understanding of the history of geography and intercultural developments.

Geographical culture has an important national and global significance (Figueiredo, 2013) and is an important component of culture as a whole. Geographic culture has great cultural and creative potential, which can be expressed through modern teaching methods and techniques, to solve pressing problems and contradictions. Geographical culture, transmitted by geographical knowledge, plays an important role in public decision-making, such as optimal use of national resources, predicting the consequences of construction projects, improving transport, economic and communication links between regions (Dermendzhieva, & Draganova, 2022).

Geographical culture plays an important role in general education as it helps pupils to develop a holistic perception and objective evaluation of global, regional and local reality:

Geographical literacy involves the acquisition of knowledge, skills and behaviors to perceive and evaluate reality objectively.

Geography education is a pedagogically significant way of working with pupils and contributes to the development of universal social, personal and

general cultural qualities. Geographical culture, as the most important component of culture in general, contributes to the development of a person's humanitarian and ecological awareness. Geographical culture is therefore an integral part of general education. It contributes to the formation of a holistic perception of the world, the development of personality and the social adaptation of pupils (Lauren, 2022).

During the Middle Ages, Arab countries made a major contribution to the development of geographical science. During this period, Islamic scholars systematized the knowledge of antiquity, created new maps, developed astronomy and had a great influence on the climate and the lives of people. The city of Baghdad became a major scientific center, where the works of the ancient Greeks and Romans were translated and original works were created. The geographical achievements of Arab scholars also had a great influence on Europe. This undoubtedly helps education to develop geographical thinking and build geographical culture among pupils. The purpose of the study is to determine the role of geographical knowledge in shaping pupils' geographical culture as a result of Arab geographical development and to develop ways to implement it in the teaching and learning process.

Materials and methods

The study analyzed school geography textbooks to determine the extent to which the achievements of Arab scholars are covered. Methods of comparative analysis, systematization, and synthesis were used to determine which aspects of Arab geography are included in educational programs.

In addition, pedagogical methods such as observing the teaching process, introducing additional tasks, and interviewing pupils to assess their level of geographical culture were used. The results were analyzed in order to propose methodological recommendations for a more in-depth study of the contributions of Arab geographers in the school curriculum. Purpose of the study: Identification of the role of the discovery of Arabic territories in pupils of geographical culture and development of approaches for its implementation in the educational process.

Research problem:

Insufficient attention to the cultural and mass achievements of Arab countries in school geography classes results in pupils' one-sided perception of the history of geographic science and limits their ideas about the contribution of different civilizations to the world's scientific heritage.

Aims of the study:

- Analysis of the achievements of Arab countries in the field of geography and their impact on the development of science.
- Determination of the pedagogical potential of the Arab territories under study for the development of pupils' geographical culture.
- Development of methodological recommendations and approaches for the introduction of international themes of the Arab territories into the school curriculum.
- To validate the proposed pedagogical approaches in school practice.
- Evaluate the effectiveness of the theme according to the geographical culture of the pupils.

Research methodology:

- Theoretical methods: analysis of historical sources, sources of scientific literature, scientific programs, and pedagogical approaches.
- Empirical methods: observation of the teaching process, teaching with new materials, and training to assess the level of pupils' geographical culture.
- This approach not only makes the study of Arab territories relevant but also broadens the pupils' horizons of knowledge and promotes global thinking and intercultural skills.

Literature review

In the heyday of the Muslim world after the fall of the Roman Empire, geographical knowledge expanded greatly as Muslim conquests united vast territories and facilitated the exchange of ideas and trade. As geographical horizons expanded, the Arab world fostered scientific progress. Baghdad became a major center where scholars translated and enriched works on astronomy, geography, and other sciences (Mishra, 2022).

Arab and Muslim geographers of the 3rd century AH (9th century CE) made a clear contribution to the development of geography in their studies, relying on personal observation, research, and investigation during their travels, collecting scientific materials to record and record their experiences and observations (Mousa& Yahya, 2022).

Valuable sources for geographical, toponymic, etymological and historical studies are the works of Arab geographers and travelers, for example, the book of the Syrian geographer, historian and political figure Abu al-Fida (1273-1331) 'Taqwim al-Buldan' – ethno-political history of various territories (Zhuzbaeva, 2023).

The Arab-Islamic geographical heritage contains many treasures for various fields of knowledge, including astronomy and astronomical geography, which have exploited this resource and contributed to the development of science and education.

In addition, the strategic geographical location of the Arab world has played an important role in its historical and contemporary significance:

- Situated at the geographical crossroads of Africa, Asia, and Europe, the Arab world has been a central hub of trade and knowledge exchange for centuries (Fawas, 2023).

- The Arab countries have a unique geographical position linking three continents (Asia, Africa, and Europe), access to the world's major straits through which 70% of world trade passes, and large amounts of fertile land, minerals, and hard-to-reach labour (Sabah, 2023).

The geographical discoveries of the Arabs played a key role in the development of geographical science.

Al-Balkhi contributed greatly to the development of Arab geographical science by writing many books that contributed to its development and progress in social, philosophical, scientific, and economic fields.

Al-Khwarizmi (9th century) played a key role in correcting Ptolemy's erroneous data and establishing the Arabic geographical coordinate system, including the introduction of the concept of the water meridian.

Although Arab scholars made great contributions to science and education, laying the foundations and making many scientific discoveries, their contributions are often overlooked in modern textbooks and curricula (Jawad, 2023).

Thus, the geographical discoveries of the Arabs played a crucial role in the establishment and development of geographical science and contributed greatly to its further development.

Arab geographers of the Middle Ages made significant contributions to the field of geography, including Al-Idrisi's modification of Ptolemy's maps and Al-Biruni's achievements in mathematical geography and geometry. Al-Idrisi, an Arab geographer who lived in the 12th century, updated the map of Europe according to the principles of mathematical geography. Although his work was not widely disseminated after his death, he improved the repre-

sentation of the topography of the Atlantic coast and Europe (Ducène, 2008).

The Arab historian and geographer Ibn Khaldun, who lived in the 14th century, made significant contributions to the field of geography, especially in the areas of regional, philosophical, and astronomical geography.

The famous Arab astronomer, physicist, and geographer Al-Biruni (973–1048) made significant achievements in medieval mathematical geography, especially in the field of geodesy (Sparavigna, 2014).

In addition, Arab geographers and travelers such as Ibn Khurdadbi, Al-Masudi, and Ibn Battuta made significant contributions to the understanding of various regions, including Africa and the Wakwak Islands (Rahman, 2014).

Al-Farabi, a renowned Muslim philosopher and polyglot, classified them into various fields, including geography, and his classification system was found to be appropriate and suitable for use by modern higher education institutions in Malaysia. Al-Farabi's work 'List of Sciences' demonstrated his profound mastery of various fields of knowledge, including geography, and influenced the development of philosophical and scientific thought in the Islamic world and beyond (Nuthpaturahman & Ahmad, 2022).

Al-Farabi's ideas and methods influenced the formation of Kyrgyz philosophical thought, which was reflected in many areas of the people's culture and art, including geography (Mazhiev, 2020), as well as the internationally recognized thinker Al-Farabi, who was for many years a closed subject for the Kazakh people and only in later years began to be finally studied (Kemberbay and Tutinova, 2022).

Results and discussion

Geography is taught in schools from grades 7 to 11. Information about geographers, explorers, and travelers can be found in Section 1 of the textbook. Chapters and topics are usually arranged in a spiral by grade, as shown in the table below:

The table below provides information about Arab geographical discoveries in geography using the example of geography textbooks for general education schools of 7th grade.

Table 1 – General content of the geography textbook

7 to 9 grade	10 to 11 grade	
Chapter 1 Geographical research methods	Chapter 1 Geographical research methods	
Chapter 2 Cartography and geographical databases	Chapter 2 Cartography and Geoinformatics	
Chapter 3 Physical geography	Chapter 3 Environmental Management and Geoecology	
Chapter 4 Social geography	Chapter 4 Geoeconomics	
Chapter 5 Economic geography	Chapter 5 Geopolitics	
Chapter 6 Country studies with the basics of political geography (Russian sample with indication of the book chapters is given in Fig. 1)	Chapter 6 Country Studies	
	Chapter 7 Global challenges facing humanity	

Figure 1 – Chapters reflected in the content of geography textbooks**Table 2** – Contribution of the Arab universes to geographical science

Textbook	Geographical information
Egorina A., Nurkenova S., Shimina E. Textbook for the 7 th grade of secondary school. Almaty: Atamura Publ., 2017, p. 224	During the Middle Ages (V-IX; IX-XV centuries), Arab geographers of the 7 th and 8 th centuries ruled over a vast territory. Military campaigns, trade, and pilgrimages to holy cities required geographical knowledge. The Arabs therefore studied the works of Greek scholars. Arab scientists and geographers wrote many books on the problems of geography. <i>Masudi's</i> work on East Africa is well known. The Khorezm scholar <i>Al-Biruni</i> made a significant contribution to the development of geodesy. While <i>Indrisi</i> was a compiler of Arab maps, the stories of <i>Ibn Batuti's</i> journey have not lost their value to this day (Egorina et al., 2017).
Tolybekova Sh. T., Golovina G. E., Kozina S.S. Geography. Textbook for grade 7 general education. Almaty School: Mektep, 2017. 248 p.	The Middle Ages (V-XV centuries AD) were marked by a general decline in science. The fragmentation and isolation of peoples and different religious beliefs hindered the development of geography. Travelers and explorers played a special role in the development of science at that time. Religious leaders and wealthy citizens were happy to equip expeditions in search of new lands, hoping that they would bring back great riches from distant lands. But it was not just gold, stones, and spices that were brought back from distant lands. When the travelers returned home, they drew maps of the new lands, describing the nature, climate, and people. History records the voyages of the Normans ('people of the north') and the Arabs. The first explored the lands to the north and northwest of Europe (the east coast of North America). The Arabs traveled along the southern shores of Asia (Indian Ocean). The Moroccan missionary, merchant Ibn Battuta (full name Ibn Battuta Abu Abdallah Mohammed ibn Abdallah al-Lawati at. Ganji, 1304-1377), has been called 'the greatest traveler of all time before Magellan'. In 24 years (1325–1349), he traveled 120,000 kilometers by land and sea. He visited the Black Sea, the Arabian Peninsula, and Ethiopia. Bukhara, Samarkand—places unknown to medieval Europeans; through the mountains of Afghanistan he traveled to India, South-East Asia. East Africa reached the equator. His descriptions of countries are considered the most complete geographical works of the Middle Ages (Tolybekova et al., 2017).

Table 3 – Data recorded by geography textbooks and Arab researchers

№	Class / Textbook / Author	Information: yes/no
1	Egorina A., Nurkenova S., Shimina E. Textbook for the 7 th grade of secondary school. Almaty: Atamura Publ., 2017, p. 224	Yes
2	Tolybekova Sh. T., Golovina G. E., Kozina S.S. Geography. Textbook for grade 7 general education. Almaty School: Mektep, 2017. p. 248 p	Yes
3	Karatabanov R. A., Baymetova Zh. R. Geography. For pupils of 7 classes of secondary schools. Part 1. – Almaty: Almaty-book publishing house, 2019. – p. 264	No
4	Geography. Textbook for grade 7, developed under the curriculum of the subject “Geography” for 7-10 grades (variant 2 2016) / S. A. Amangalieva, M. B. Begzhanova, R. A. Karatabanov et al. Astana: JSC ‘Nazarbayev Intellectual Schools’, 2018. –p. 148	No

According to the table above, the textbooks have the same content but different information. The geographical reasoning of Arab explorers and geographers may or may not be taught in Kazakhstani schools because geography textbooks are different. Such a problem can be solved by giving pupils additional tasks.

Pupils will learn about the travelers and scientists presented in the textbook “Where? How? Why?” who worked tirelessly to meet the needs of people and nations and can familiarize themselves with their research and broaden their geographical thinking. Pupils are also asked to read articles on the writings of Arab travelers and geographers as homework. Summarize and evaluate the homework. In order to develop their geographical and critical thinking, teachers ask pupils the following questions:

1. What are the results of your study?
2. What needs of people and nations have been met by the result of their work?
3. In which field of geographical science would you classify the work of the travelers and scientists mentioned above?
4. Which of the explorer’s or scientist’s findings are still relevant today? Why do you think so?
5. What problems were and are being solved by their achievements?
6. Which scientists and travelers can use the results of their research in reverse order? Why do you think so?
7. Which scientists use the results of their research only for moral purposes? Why do you think this is the case?
8. What conclusions can be drawn about the field of this research? (Karatabanova and Baymetova, 2019).

These questions aim to develop pupils’ geographical and critical thinking skills:

Analyze the impact of geographical research on society and the state

- *Questions 1, 2, and 5* encourage pupils to reflect on the practical significance of the discoveries made by Arab geographers. Pupils begin to realize that geography is not just a science of maps but a tool that facilitates trade, government structure, navigation, agriculture, and other areas of life.

Developing classificatory thinking and understanding the structure of geography

- *Question 3* asks pupils to identify which area of geography (physical, socio-economic, cartographic, geo-environmental, etc.) the work of Arab researchers relates to. This develops a systematic understanding of the structure of the science.

Developing historical continuity of knowledge

- *Question 4* encourages pupils to analyze the long-term value of geographical discoveries. Pupils learn to look for relevant examples of research, developing the ability to draw parallels between the past and present.

Reflexivity and Multidimensional Thinking

- *Question 6* requires an unconventional approach: can modern explorers, travelers or scientists use the knowledge gained by Arab geographers in the opposite direction? It invites reflection on the connection between different epochs.

Developing an ethical approach to science

- *Question 7* focuses on the moral side of science. Pupils ask which geographical investigations were used for purely peaceful purposes and which were used for military or political purposes.

Conclusions on the lines of inquiry

- The final question asks pupils to summarise what they have learned and to develop an under-

standing of the natural and social features of the regions studied by Arab geographers.

These questions help pupils develop a holistic view of geography as a science that influences human development. The figure below shows the expected pupils' outcomes.

One of the pedagogical ways to teach pupils about geographical culture is through tasks that require pupils to formulate their thoughts.

The tasks and expected outcomes of the "Reasoning" task ("Formulate your thought") for Grade 7 pupils are presented in the table below:

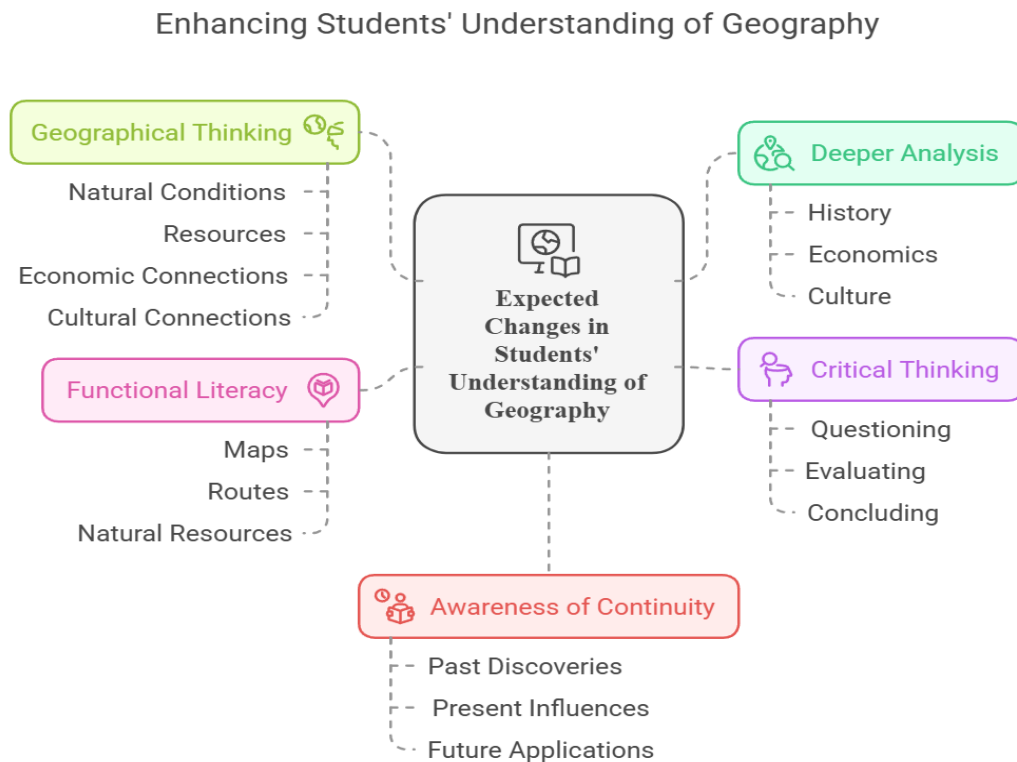

Figure 2 – Interpretation of tasks and their impact on students

Table 4 – “Formulate your thought” tasks

Nº	Issues	Expected results
1	Can geographical research take place outside of people, society, and the state?	Pupils realize that geographical research is always linked to human needs: natural resources, routes, borders, etc.
2	What needs drove people to engage in geographical research and travel? What needs made geographers and travelers known to the world?	They see that geography is not only a science but also a response to the challenges of the time (trade, colonization, science, politics).
3	How have the needs of the state changed from ancient times to the present?	Pupils will see that, whereas geographical research used to focus on the conquest of territory and the search for resources, today it focuses on ecology, climate, and urbanization.
4	Which needs of society and the state are most important today in determining the direction of geographical research?	Current challenges are examined: climate change, urbanization, demography, and sustainable development.
5	Are the results of geographical research and travel always used for human purposes?	Learners analyze the dual role of science: they see that discoveries can bring benefits, but can also lead to conquest.

Continuation of the table

№	Issues	Expected results
6	Give examples of the opposite consequences of geographical discoveries.	The development of science – colonization, environmental problems, inequality – forms an idea of responsibility.
7	What can be done to ensure that geography always serves virtue?	Develops citizenship and an understanding of the humanistic role of science.
8	What geographical discoveries have positively affected the lives of more than a million people? Justify your answers. You can use other sources of information.	Develops skills in analyzing evidence, and looking for examples (e.g. great geographical discoveries, cartography, and climate research).
9	What criteria can be used to evaluate the contribution of scientists and travelers to the development of geographical science?	Pupils learn to evaluate achievements in terms of subject and practical significance, scientific novelty, and scale of impact.
10	Evaluate the contribution of a famous scientist or traveler using the system of “relevant-not relevant”, “argument-not argument”, “global-local”, “positive-negative”, “effective-ineffective”, and “many-few”. One can use the relative level of the quoted price “not always true”, “average level”, etc. Other evaluation methods can be used at one’s discretion (Karatabanova and Baymetova, 2019).	Develops flexible thinking – understanding that scientists’ contributions are ambiguous and require complex analysis.

Seventh-grade tasks are designed to develop reasoning, critical thinking, and the ability to analyze geographical phenomena in the context of society, government, and humanity. Below in Figure 3 is an interpretation of Table 5 in the model.

The proposed tasks contribute to the formation of pupils’ geographical culture by developing analytical, critical, and systematic thinking. Pupils

learn not only to memorize facts but also to understand the meaning of geographical research, its importance for society and the state, and its possible consequences.

Firstly, geographical thinking is developed – pupils understand that geography is linked to history, economics, politics, and science and that the discoveries of scientists and travelers have changed the course of world history.

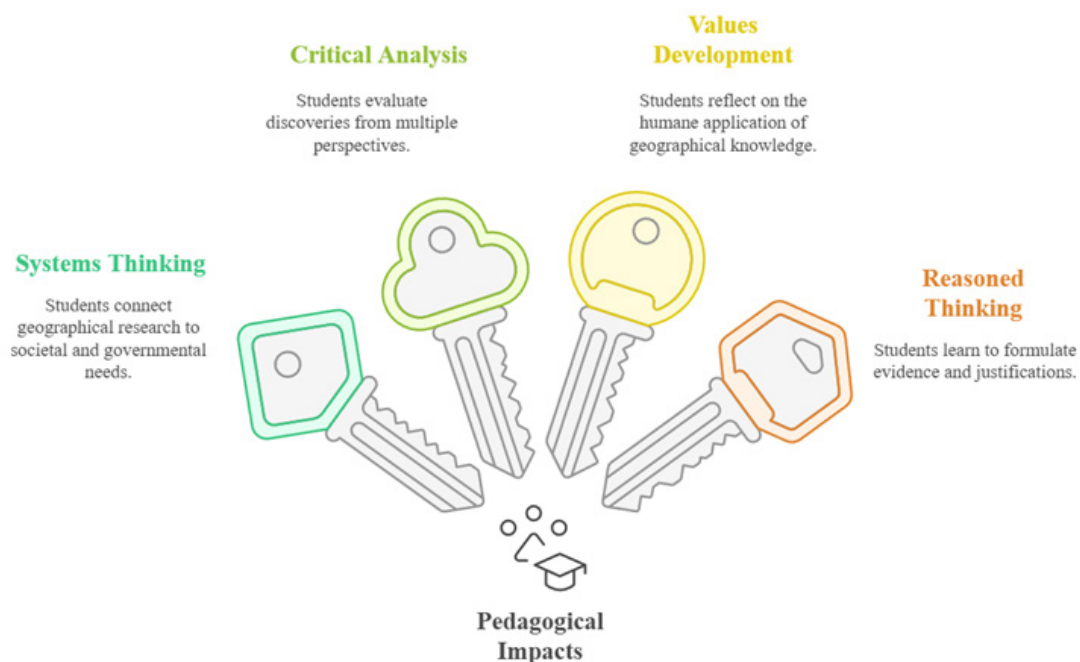

Figure 3 – Findings on the impact of tasks on pupils

Secondly, the tasks encourage critical thinking. They encourage pupils to analyze whether news has always been useful, what negative effects it can have, and why some of it remains relevant centuries later.

Third, pupils begin to appreciate the humanistic role of geography. They realize that knowledge of space, resources, and natural conditions can be used for the benefit or detriment of humanity. This shapes their sense of responsibility for science and their understanding of the importance of ethical use of geographical data.

Fourthly, such tasks develop skills of argumentation and evaluation of information. Pupils learn

to formulate hypotheses, provide evidence, analyze data, and draw independent conclusions.

Thus, the proposed tasks help to develop the ability to think, prove, analyze, and predict the future, which contributes not only to the study of geography but also to the overall intellectual development of pupils.

In order to assess the influence of Arabic geography studies on the formation of the geographical culture of pupils, a SWOT analysis was carried out. It allows identifying the strengths and weaknesses, as well as the opportunities and threats of introducing this subject in the educational process (Table 5).

Table 5 – Research Results: SWOT analysis of the influence of Arabic geographical studies on the formation of the geographical culture of pupils

STRENGTHS	WEAKNESSES
Rich scientific heritage of Arab geographers, including important discoveries in cartography, astronomy, and navigation.	Insufficient representation of Arab geographical exploration in textbooks.
Opportunities to broaden pupils' horizons and develop intercultural awareness.	The limited number of lessons are devoted to the study of the history of geographical discoveries.
Development of pupils' critical thinking skills through analysis of different historical sources.	Lack of methodological guidelines and ready-made teaching materials on the subject.
To complement the teaching material with alternative views on the development of geographical science.	Possible difficulties in adapting complex scientific concepts to pupils' level of understanding.
OPPORTUNITIES	THREATS
Development of new teaching materials that include the achievements of Arab scientists.	Resistance to change in the educational program due to established traditions.
Integrating the topic into the school geography course through project and research activities.	Inadequate preparation of teachers to teach the subject in an interdisciplinary approach.
Use of digital educational technologies to present information (interactive maps, virtual tours, etc.).	Possible lack of scientific and teaching resources for in-depth study of the subject.
Collaboration with historians and orientalists to create educational tools.	Difficulties in perceiving the historical context of the Arab geographical discoveries among pupils without prior training.

The SWOT analysis shows that, despite the existing difficulties, the introduction of the topic of Arab geographical discoveries in school education has significant pedagogical potential. The development of methodological materials and the use of modern educational technologies will help to overcome the existing barriers and contribute to a more complete and objective study of the history of geographical science.

Conclusion

The study analyzed the role of Arab geographical studies in shaping pupils' geographical culture. A comparative analysis of school geography textbooks showed that the contributions of Arab scholars were minimal or absent in some programs. This creates a biased view of the development of geographical science and limits pu-

pils' knowledge of the contributions of different civilizations.

The review examined the major discoveries of Arab geographers and their impact on cartography, navigation, and the study of natural areas. The curriculum analysis showed that references to these achievements are not found in all textbooks and, in some cases, are completely excluded. Ways of remedying this are suggested, including the inclusion of additional tasks aimed at developing pupils' geographical thinking.

The practical significance of the study lies in the development of methodological recommendations for teaching the history of geographical discoveries, taking into account the achievements of Arab scientists. The inclusion of these materials in the

educational process allows pupils to gain a deeper understanding of the diversity of geographical science and its evolution.

The SWOT analysis identified the main strengths and weaknesses of integrating this subject into school education, as well as potential opportunities and threats. It showed that, despite the existing methodological and organizational difficulties, the integration of Arab geography into school courses has a high educational potential. The development of additional teaching materials and the introduction of new pedagogical approaches will help to broaden the content of the geography course, improve the geographical culture of pupils and give them a more holistic view of the development of science.

References

- Dermendzhieva, S., & Draganova, T. (2022). Geography and Geographical (Global) Thinking. The Overarching Issues Of The European Space. Sustainable development and territorial preservation in a globalized world. Faculdade de Letras da Universidade do Porto. <http://doi.org/10.21747/978-989-9082-57-1/overa7>
- Ducène, J.-C. (2008). L'Europe dans la cartographie arabe médiévale. *BELGEO*, (3-4), 251-267. <https://difusion.ulb.ac.be/vu-fund/Record/ULB-DIPOT:oai:dipot.ulb.ac.be:2013/169998/Details>
- Egorina A., Nurkenova S., Shimina E. textbook for the 7th grade of secondary school. Almaty: Atamura Publ., 2017, p. 224
- Fawas Habisy. (2023, October 12). The Oil Monopoly in the Arab World. *International Journal of Science and Society*. Goacademica Research and Publishing. <http://doi.org/10.54783/ijssoc.v5i4.847>
- Figueiredo, L. C. (2013, February 6). Perspectivas de análise geográfica do patrimônio cultural: algumas reflexões. *Geografia Ensino & Pesquisa*. Universidad Federal de Santa Maria. <http://doi.org/10.5902/223649948739>
- Jawad Kadhim YASSIN, D., & Mejbel Azeez AL-HASNAWI, S. (2023, November 1). Modern Geographical Trends According To Al-Balkhi. *RIMAK International Journal of Humanities and Social Sciences*. Rimar Academy Egitim Arastirma ve Danismanlik Limited Sirketi. <http://doi.org/10.47832/2717-8293.26.21>
- Karatabanov R. A., Baymetova Zh. R. Geography. For pupils of 7 classes of secondary schools. Part 1. – Almaty: Almaty-book publishing house, 2019. – p. 264
- Kemerbay, R. A., & Tutinova, N.E. (2022). Al-Farabi and the list of Sciences. *Bulletin of Karaganda University history*. Philosophy series, 107 (3), 335-341.
- Lauren, H., Mary, B., Simon, C., & McKendrick, J. H. (2022, October 21). The child and their (geographical) education. *Children, Education and Geography*. Routledge. <http://doi.org/10.4324/9781003248538-2>
- Mazhiev G. Zh. (2020). The Influence of Al-Farabi on the Poetry of Arabic Wisdom. *Journal of Oriental Studies*. al-Farabi Kazakh National University. <http://doi.org/10.26577/jos.2020.v93.i2.06>
- Mishra, M. Geography In The Arab Lands. *Geographical Thought*, 40.
- Mousa, M. S., & Yahya, H. (2022, December 1). Characteristics and Scholars of Arab-Islamic Geographical Thought in the Third Hijri Ninth Century AD. *College Of Basic Education Research Journal*. University of Mosul. <http://doi.org/10.33899/berj.2023.177196>
- Nuthpaturahman, N., & Ahmad, A. (2022, June 30). Pokok Pikiran Filsafat Al-Farabi. *Jurnal Ilmiah Ilmu Pendidikan dan Keadakwaan*. Sekolah Tinggi Agama Islam (STAI) Al-Washliyah Barabai. <http://doi.org/10.58900/jiipk.v15i29.10>
- Rahman, M. (1997, January 1). A History of Arab-Islamic Geography (9th-16th Century AD). *American Journal of Islam and Society*. International Institute of Islamic Thought. <http://doi.org/10.35632/ajis.v14i4.2223>
- Sabah Nueas Shanafah. (2023, June 6). Geopolitical Advantages of Arab Countries and their Impact on the Stability of the Arab Region 2001. *Tikrit Journal For Political Science*. Tikrit University. <http://doi.org/10.25130/tjfps.v2i10.127>
- Sparavigna, A. C. (2014). Al-Biruni and the Mathematical Geography. *Zenodo*. <http://doi.org/10.5281/ZENODO.3362206>
- Tolybekova Sh. T., Golovina G. E., Kozina S.S. Geography. Textbook for grade 7 general education. Almaty School: Mektep, 2017. 248 p.
- Zhuzbayeva, U., Margulan, A., & Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (2023, June 30). Institute for the Study of the Ulus of Jochi. *Historiographical Analysis of the Work «Taqwim Al-Buldan» by Abu Al-Fida in the System of Philosophical Views Orientalists*. Adam alemi. Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK. <http://doi.org/10.48010/2023.2/1999-5849.06>

Information about authors:

Amangeldi Ozerke (corresponding author) – doctoral student of the educational programme «8D01503 – Geography» (training of geography teachers), Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: ozerke1990@gmail.com)

Turker Kurt – PhD, Associate Professor, Faculty of Education, Gazi University (Ankara, Turkey, e-mail: turker@gazi.edu.tr)

Tokayeva Lyayli Abdulazizovna – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of Eurasian Technological University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulshatt07@mail.ru)

Nurbaeva Arai – Master of Natural Sciences, geography teacher of Nazarbayev Intellectual School of Chemistry and Biology in Kyzylorda (Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: nurbaevaaray47@gmail.com)

Авторлар туралы мәлімет:

Амангелди Озерке (корреспондент автор) – «8D01503 – География» (география мұғалімдерін дайындау) білім беру бағдарламасының докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, эл.пошта: ozerke1990@gmail.com)

Туркер Курт – PhD, Білім Беру Факультетінің қауымдастырылған профессоры, Гази университеті (Анкара қ., Түркия, эл.пошта: turker@gazi.edu.tr)

Токаева Ляйли Абдулазизовна – э.э.к., Еуразия технология университетінің қауымдастырылған профессоры (Алматы қ., Қазақстан, эл.пошта: gulshatt07@mail.ru)

Нұрбаева Арай – жаратылыстану ғылымдарының магистрі, Қызылорда қаласындағы химия-биологиялық бағыттағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің география пәні мұғалімі (Қызылорда қ., Қазақстан, эл.пошта: nurbaevaaray47@gmail.com)

Сведения об авторах:

Амангелди Озерке (корреспондент автор) – докторант образовательной программы «8D01503 – География» (подготовка учителей географии), Казахский национальный университет им. Аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан, эл.почта: ozerke1990@gmail.com)

Туркер Курт – PhD, ассоциированный профессор факультета образования, Университет Гази (г. Анкара, Турция, эл.почта: turker@gazi.edu.tr)

Токаева Ляйли Абдулазизовна – к. э. н., ассоциированный профессор Евразийского технологического университета (г. Алматы, Казахстан, эл.почта: gulshatt07@mail.ru)

Нурбаева Арай – магистр естественных наук, учитель географии Назарбаев Интеллектуальной школы химико-биологического направления г. Кызылорда (г. Кызылорда, Казахстан, эл.почта: nurbaevaaray47@gmail.com)

Received February 5, 2025

Accepted 11 May, 2025

FTAMP 11.25.40; 06.52.41

<https://doi.org/10.26577/JOS202511325>**Ғ.М. Дүйсен*** , **Д.А. Айтжанова**

ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: galyimzhan@inbox.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ КЕҢЕЙТУГЕ АЙМАҚ ІШІНДЕГІ ИМПУЛЬСТІ ІЛГЕРІЛЕТУ

Авторлар әлемдегі күрделі геосаяси жағдайды ескере отырып, Орталық Азия аймағы кеңістігіндегі аймақ ішіндегі ынтымақтастық пен өзара әрекеттестікті дамытудың проблемаларымен мүмкіндіктерін қарастырған. Қысқа және орта мерзімді перспективалар бойынша қарастырылған аймақ дамуының ішкі және сыртқы факторларына баға берілді. Орталық Азия мемлекеттерінің аймақтық кооперациясының дамуына SWOT-талдау әзірленді. SWOT-матрицасы бағалаудың негізгі векторларын ескереді: күшті жақтары, әлсіз жақтары, мүмкіндіктері мен қауіптері, осыған сәйкес, Орталық Азия (ОА) елдері ынтымақтастығының бірлескен кешенді бағдарламаларын дамыту жөніндегі институттарын құру қажеттілігі анықталды. Бұл елдік, аймақтық, аймақаралық және жаһандық өлшемдермен келісілген және үйлестірілген жалпыаймақтық саяси стратегия мен тактиканы жүргізу үшін маңызды. Жалпыаймақтық проблемаларды шешу кезінде, ең алдымен, Орталық Азиядағы барлық субъектілердің мол дипломатиялық құралдардың кең спектрін қолдана отырып, жалпыаймақтық мәселелерді шешуге деген сенімнің негіздерін қалыптастыру қажеттілігі айрықша атап өтілген. Онан басқа, заманауи жаһандық тәуекелдер мен сын-тегеуріндер жағдайында, басым ішкі мәселелер мен проблемаларды шешу үшін, аймақ өз ресурстарын және әлеуетін шоғырландыруы заңды және қажетті болып табылады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Орталық Азия, аймақ, ынтымақтастық, кооперация, бірлесу, қауіпсіздік.

G.M. Duisen*, D.A. Aitzhanova

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: galyimzhan@inbox.ru

Promoting intraregional momentum to expand cooperation between Central Asian countries

The authors examined the problems and possibilities of developing intra-regional cooperation and interaction in the space of the Central Asian region, taking into account the complex geopolitical situation in the world. An evaluation of internal and external factors in the development of the region under consideration on brief and medium-term prospects. The SWOT analysis of the development of regional cooperation of the Central Asian states has been developed. The SWOT matrix takes into account the main vectors of the assessment: strengths, weaknesses, opportunities and threats. According to which it was identified by the creation of institutions for the development of joint integrated cooperation programs of the Central Asian countries (CD). This is important for conducting a coordinated and coordinated general -corneal political strategy and tactics in the country, regional, interregional and global dimensions. The need for the formation of the basics of trust in solving general regional problems, primarily regarding the collective security of all subjects of the Central Asian field using a wide range of diplomatic instruments, is especially noted. In addition, in the context of modern global risks and challenges, the region is legitimate and it is necessary to concentrate its own resources and potential on solving priority internal issues and problems.

Key words: Kazakhstan, Central Asia, region, cooperation, integration, safety.

Ғ.М. Дүйсен*, Д.А. Айтжанова,

Институт востоковедения им. Р.Б. Сүлейменова, Алматы, Казахстан

*e-mail: galyimzhan@inbox.ru

Продвижение внутрирегионального импульса к расширению сотрудничества между странами Центральной Азии

Авторами рассмотрены проблемы и возможности развития внутрирегионального сотрудничества и взаимодействия на пространстве центрально-азиатского региона с учетом сложной геополитической ситуации в мире. Проведена оценка внутренних и внешних факторов развития

рассматриваемого региона на кратко- и среднесрочную перспективы. Разработан SWOT-анализ развития региональной кооперации центрально-азиатских государств. SWOT-матрица учитывает основные векторы оценки: сильные стороны, слабые стороны, возможности и угрозы, согласно которому выявлена необходимость создания институтов по развитию совместных комплексных программ сотрудничества стран Центральной Азии (ЦА). Это важно для проведения согласованной и скоординированной общерегиональной политической стратегии и тактики в страновом, региональном, межрегиональном и глобальном измерениях. Особо отмечена необходимость формирования основ доверительности при решении общерегиональных проблем, прежде всего, относительно коллективной безопасности всех субъектов центрально-азиатского поля с применением широкого спектра дипломатических инструментов. Кроме того, в условиях современных глобальных рисков и вызовов региону правомерно и необходимо сосредоточить собственные ресурсы и потенциал на решение приоритетных внутренних вопросов и проблем.

Ключевые слова: Казахстан, Центральная Азия, регион, сотрудничество, кооперация, интеграция, безопасность.

Кіріспе

Орталық Азия (ОА) аймағындағы заманауи геосаяси шиеленісу мен белгісіздік жағдайында, экономикалық, әлеуметтік, мәдени және т.б. еларалық байланыстарды кеңейту мен нығайтуға, аймақ ішіндегі экономикалық интеграция мен кооперацияны ілгерілету, сондай-ақ, елдердің ұжымдық қауіпсіздік проблемаларын шешудің маңызы бар жаңа мүмкіндіктер мен перспективалар көрінді. Орталық Азияның стратегиялық тиімді жайғасымы бар (аймақ Қытай, Оңтүстік Азия, Таяу Шығыс және Оңтүстік Кавказ және басқа да елдердің түйіскен жерінде орналасқан).

Зерттеу әдістемесі

Орталық Азия қоғамдастығы (ОАҚ) елдері тарихи тұрғыдан біртұтас кеңістік ретінде

қарастырылатындығына сүйене отырып, аймақтық кооперацияны кеңейтудің жалпы және бірлескен трендтерін анықтауға, содан кейін, әлемдік экономикаға интеграциялауға әрекет жасалды. Біз әзірлеген интеграцияланған ақпараттық ресурстар картасының негізінде, зерттеудің негізгі бағыттары бойынша жіктелген жүйелі дереккөздер базасы құрылды. Алға қойылған міндеттерді шешу үшін статистикалық әдістер, салыстыру және салғастыру әдістері, ақпараттық ресурстарды контент-талдау әдістері: ғылыми жұмыстар, сараптамалық бағалау, аналитикалық зерттеулер пайдаланылды.

Бүгінгі таңдағы геосаяси хаоста, осы географиялық кеңістікте әлемнің көптеген елдері мен одақтас ұйымдарының мүдделері қиылысады: ЕО, АҚШ, Қытай, Үндістан, Иран, Түркия, Жапония, АТР елдері, Ресей және т.б.:

- ОА маңыздылығы «Бір белдеу, бір жол» (БББЖ) бағдарламасының 8 қадамына сәйкес, Қытай тарапынан «Қытай-Еуропа» көлік маршруттарын дамытуға және Транскаспий халықаралық көлік маршрутын салуға баса назар аударды. Еуропа мен Қытайдың әртүрлі дәліздерді дамытуға бағдарлануы ОА елдеріне тауарлардың экспорты мен импортының көлік жолдарын өртаптапандыруға көмектеседі.

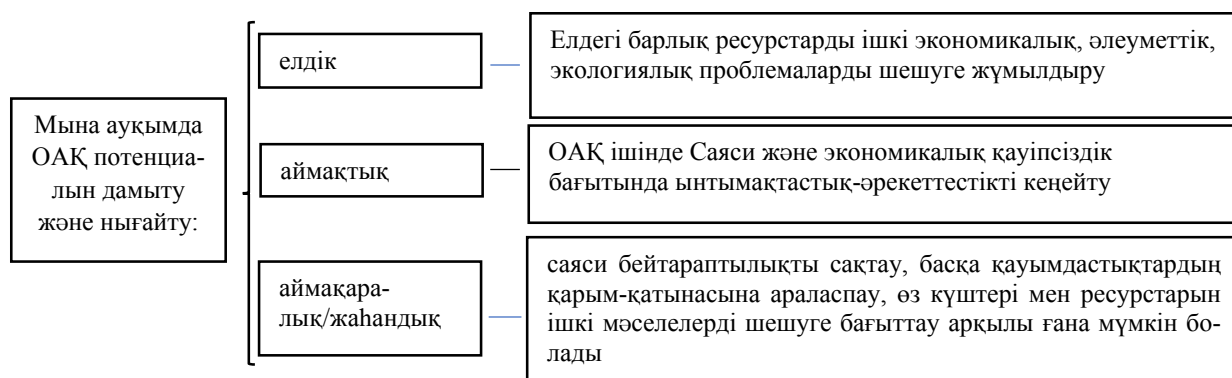
- ЕО үшін ОА – Еуропаның геосаяси мүдделерінің аймағы болып көрінеді; ресурстық-шикізат және энергетикамен қамтамасыз ету, қауіпсіздік, көлік коммуникациялары өрісіндегі ОА міндеттері белгіленген. ЕО үшін РФ айналып өтіп, Еуропа мен Азияны байланыстыратын тиімді сауда-энергетикалық дәліздерді құру маңызды (Лаумулин М.Т., 2020). Сонымен қатар, бірқатар сарапшылар шиеленістерді реттеу және климат өзгерістерімен күрес және басқа да осы тәрізді міндеттері атап өтеді (Гүсейнов Э., Маринин С., 2024).

- Қазақстан тарапынан, Президент Қ. Тоқаев Қазақстан аймақтық ынтымақтастықты, қауіпсіздік пен дипломатия саласындағы әрекеттестікті нығайту, сондай-ақ, ОА-ның әлемдік деңгейдегі маңыздылығын арттыру жөніндегі стратегиялық бағыттан таймайтынын атап өтті. Бұл ретте, ХХІ ғасырда ОА-ны дамыту мақсатында Достық, тату көршілік және ынтымақтастық туралы шартты қабылдаудың маңызы зор.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Орталық Азия қоғамдастығы (ОАҚ) елдері үшін әлемдік қоғамдастықтың дамуының осы күрделі кезеңінде, ең алдымен, жан-жақты ынтымақтастыққа, әріптестікке және кең әрекеттестікке бағдарланған өнімді диа-

логты кеңейту мақсатында, аймақ ішіндегі импульсті ілгерілету мүмкіндіктерін табу маңызды.

Біздің ойымызша, ОАҚ қысқа және орта мерзімді перспективаларға нығайтуды келесідей ұсынуға болады:

1-сурет – ОАҚ перспективті дамытудың негізгі бағыттары
Авторлар құрастырған

Біз ОА-ның барлық елдері сырттан араластырмай, өзара бірлесіп шешуді және қатысуды талап ететін проблемалар мен мәселелер шеңберін белгіледік; аймақтың проблемаларын шешуді

үшінші тараптарға беру болжанбайтын және жол берілмейтін саяси-экономикалық салдарға әкеліп соғуы мүмкін, бұл туралы әйгілі американдық профессор, экономист Ф. Старр ескертеді:

- аймақтағы ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету; ОА елдері арасындағы қолданыстағы Келісімдер мен Шарттар шеңберіндегі достық, тату көршілік саяси әрекеттестік. Қазіргі геосаяси хаос пен жаһандық экономикалық тұрақсыздық тәуекелдері жағдайында, ОА субъектілерінің саяси байланысының жаңа институционалдық форматтарын әзірлеу және қабылдау қажеттілігі туындайды. Сыртқы акторлар үшін әлемнің саяси аренасында бір кеңістіктегі ОАҚ барлық елдері тұтастай қабылданып, қызығушылық тудырады және тек нақты мақсаттарда, белгілі бір уақыт кезеңінде ОА елдері жетекші державалардың/аймақтық-жаһандық бірлестіктердің қызығушылығын тудыруы мүмкін;
- ОА шекара маңындағы шиеленістерді шешу. Дәл осы елдер арасындағы қарым-қатынас саласында халықаралық құқықтың нормалары мен қағидаттарын нақты сақтау қажет (бұл Қырғызстан мен Тәжікстан арасындағы шекара маңы аумақтары туралы келісім жасасумен расталған. Осы жерде өзара қолайлы шешімдерді іздеу және таңдау мақсатында саяси, экономикалық, халықтық, ғылыми, сараптамалық дипломатия маңызды рөл атқарады: диалогтық платформалар, сараптамалық алаңдар, Ақсақалдар кеңесі және т.б.);
- ұлттық экономикалар өсімінің негізгі ретінде ОА елдерінің экономикалық кооперациялардың (ілгеріде экономикалық интеграция) қағидаттары мен бағыттарын әзірлеу мыналар тәрізді ұсынылады: 1) ілгеріде кеңейтілетін ОА елдерінің ортақ тауар жеткізу жүйесі; 2) шекара маңындағы сауда-экономикалық хабтар желісі (негізгі нүктелер); 3) онлайн-форматтағы тауарларды бірлесіп алға жылжытуды ұйымдастыра отырып, электрондық коммерцияны дамыту; 4) кластерлер принциптерінде өнеркәсіптік өндіріс құру және басқалары;
- ОА географиялық факторын тиімді пайдалану (аймақтың Еуразия ортасында орналасуы) трансконтиненталдық сауда-экономикалық жүйені жоспарлаудың ортамерзімді қабатын дамытуға арналған негіздерді құруға жағдай жасайды;
- тікелей және портфельдік инвестицияларды ынталандырудағы ОА елдерінің ынтымақтастығы; бәсекелестік емес, ынтымақтастық, өйткені, бір елдегі кез келген қаржыландырылған экономикалық шешім орталықазиялық кеңістіктің басқа бір / көптеген басқа субъектілері үшін теріс салдары болмауы тиіс;
- ОА көлік-логистикалық инфрақұрылымын әрі қарай дамыту: 1) «Мазари-Шариф-Кабул-Пешавар» темір жолының құрылысы (ҚР темір жолдардың жоғарғы құрылысының материалдарын үздіксіз жеткізуді қамтамасыздандырып, жылжымалы құрамды ұсына алады); 2) «Қазақстан-Түркменстан-Иран» темір жолын белсенді пайдалану (Шығыс Азия және Парсы шығанағы елдері арасындағы ең қысқа маршрут); 3) «Түркменбаши-Гарабогаз-Қазақстан шекарасы» автомобиль жолының құрылысы;

- ғылыми, білім беру, гуманитарлық, мәдени байланыстарды кеңейту (ОА елдерінде жетекші жоғары оқу орындарының филиалдарын ашу; оқу контингентімен алмасу; Ғылым академияларының, бейінді ҒЗИ базасында мұрағаттық материалдармен, артефактілермен, зерттеу-ресурстық базамен, ғылыми деректермен, сараптамалық-талдамалық бағалаулармен алмасу үшін бірлескен онлайн-платформалар/алаңқайлар құру, ғылыми, әлеуметтік, экологиялық жобаларды/бағдарламаларды жүзеге асыру);

- бірыңғай аймақтық ақпараттық кеңістікті қалыптастыру; ОА-ны барлық векторлар (саяси, экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, ғылыми-білім беру, мәдени-гуманитарлық және т. б.) бойынша ақпараттық-хабар тарату бағытында дамыту, бұл өңір халықтарының бірлігі процестерін бастау, өмір сүрудің бірыңғай жалпы өңірлік күн тәртібін құру және жаһандық сын-тегеуріндер және сілкіністерге қарсы тұру үшін қуатты серпін болады (осындай кеңістіктің мысалы ретінде Әзірбайжан бағдарламасын – CBC TV Azerbaijan және т.б. атауға болады) және т.б.

Еуразиядағы интеграциялық процестер триггерлерінің бірі ретінде түркі қауымдастығы ұсынылады. Қабылданған стратегиялық құжаттарға сәйкес: «Түркі әлемінің көзқарасы-2040», Ұйымның 2022-2026 жылдарға арналған стратегиялары және басқа да бағдарламалық шешімдермен соңғы жылдары Түркі мемлекеттері Ұйымының (ТМҰ) белсенділігі байқалады. Түркі әлемін дамытудың 2040 жылға дейінгі Тұжырымдамасына сәйкес, дамудың басым салаларындағы ұзақ мерзімді мақсаттар нақты белгіленген: экономикалық интеграцияны тереңдету, цифрлық трансформацияны жеделдету, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету мен қауіпсіздікті нығайту және т.б. Барлық субъектілердің интеграциялық және экономикалық потенциалын тарту негізінде, қатысушы елдердің аймақтық әрекеттестігінің сапалы жаңа моделі қалыптастырылды. Ол үшін ТМҰ ынтымақтастығын кеңейтудің негізгі тетіктері мен институттары құрылды:

- Түркі сауда-өнеркәсіп палатасы (ТСӨП) ТМҰ мүшелері арасындағы іскери қатынастарды нығайтатын базалық платформа ретінде;

- инвестиция және қызмет көрсету саласындағы Еркін сауда туралы келісімді ілгері жылжыту (мүшелер арасындағы инвестициялар мен сауда кедергілерін жою арқылы экономикалық өсімге жәрдемдесу, біртұтас және интеграцияланған экономикалық кеңістік құру);

- Түркі инвестициялық қоры (TIF) (ТМҰ мәліметтері бойынша, бастапқы капиталы – \$500 млн., бүгінгі таңда, Венгрия қосылғаннан кейін, өзара инвестицияларды қолдау, инновацияларды ынталандыру және кәсіпкерлікті, оның ішінде, ШКС дамыту арқылы, \$600 млн.-ға дейін өсті). 2025 жылы TIF ОА нақты объектілеріне инвестициялауды бастайды;

- сауда процестерін оңтайландыру, кедергілерді жою және аймақтағы жалпы іскерлік органы жақсарту мақсатында, Сауда процеду-

раларын жеңілдету комитетін (TFC) құру. Мәселен, жақында Бішкекте цифрлық экономика саласындағы әріптестік туралы келісімге қол қойылды – бұл ОА-дағы цифрлық сауда мен өзгеру бағытындағы маңызды қадам;

- «Түркі әлемінің мүмкіндіктерін кеңейту: экономикалық интеграция, тұрақты дамыту, цифрлық болашақ және барлығы үшін қауіпсіздік» атты 2025 жылғы күн тәртібі мен тақырыбы барынша өзара байланысқан, тұрақты түркі әлемін құру үшін әртүрлі секторлардағы ынтымақтастықты кеңейту көзделген.

Талқылау

География тұрғысынан, қатысушы елдер айтарлықтай кең, бірақ, стратегиялық маңызы бар Еуразия кеңістігінде орналасқан. Осы түркітілді мемлекеттер қауымдастығын Түркия, Әзірбайжан, Қазақстан мен Қырғызстан 2009 жылы құрған. 2019 жылы ТМҰ-на Өзбекстан қосылды, ал, 2021 ж. Түркменстан, Венгрия және Солтүстік Кипрдың Түрік Республикасы ұйымның бақылаушы мүшелері болды. Құраманың халқы 300 млн. адам құрайды. ТМҰ жалпы көлемі 3,5 млн. шаршы км асады. 2024 жылдың нәтижесі бойынша, ТМҰ мүше мемлекеттер әлемдік ЖІӨ көлемі бойынша 12-орында, ал, сыртқы сауданың жиынтық көлемі \$1,1 трлн. құрайды. ТМҰ мүше мемлекеттер жалпы тауар айналымы 2024 ж. \$850 млрд. құраған. Дегенмен, ТМҰ елдері арасындағы ішкі сауда үлесіне, қазіргі кезде осы көлемнің 7% (шамамен \$58,17 млрд.) тиесілі. Осы көрсеткіштің өсімі 2021 ж. 3% екені анық, бірақ, жеткіліксіз, сондықтан, оны 10%-ға дейін көтеру жоспарланған. Қазақстан үшін осы құрамаға белсенді түрде қатысудың маңызы зор.

Геосаяси тәуекелдерге қарсы тұру және іске қосылмаған экономикалық потенциалды тиімді пайдалану үшін, ТМҰ елдері пайда болып жат-

қан проблемалар мен міндеттерді бірлесіп тиімді шешу үшін саяси мақсаттар мен саяси ресурстарды біріктіруі қажет.

Осыған байланысты, дамуды ұдайы тұрақтандыру мен ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі күш-жігерді шоғырлау заңды. Бұл жерде әңгіме дін, мәдениет, руханият ортақтығына негізделген ғасырлар бойғы тарихи нарративпен біріктірілген ОА елдері арасындағы әрекеттестік пен ынтымақтастықтың жаңа модельдерін іздеу туралы. Бүгін адами капиталдың осы қорытпасы аймақ халықтарының зияткерлік ресурстарымен, коммуникациялық байланыстармен, елдердің тез өсіп келе жатқан

жас буынымен және т.б. толықтырылуда. ОА елдерінің әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері аймақтың қолда бар әлеуетін (1 кесте) және оған сыртқы акторлар тарапынан ықтимал қызығушылықты сипаттайды. ОА аймағының жалпы ауданы 4 млн. км²-ден асады, ОА халқының саны 80 млн. адамнан асады, соңғы 10 жылда орташа жылдық өсімі шамамен 1 млн. адам құрайды. Болжамдар бойынша, 2050 жылға қарай, ОА халқының саны 100 млн. адамнан асады. ОА елдерінің әлеуетін анағұрлым толық іске қосу – аймақтағы ынтымақтастықты тереңдету және оның әлемдік аренадағы имиджін нығайту үшін маңызды.

1-кесте – ОА елдерінің әлеуметтік-экономикалық сипаттамасы*

Ел	Халқы, млн. адам (2023)	Халқы бойынша әлемдегі орны	Халқының тығыздығы, адам/км ² (2023)	Сауаттылық деңгейі, %	Елдің ауданы, мың км ² (2023- 2024 ж. басы)	Ауданы бойынша әлемде алатын орны	Елдің ЖІӨ, (2023 ж.), млн. \$
Қазақстан	19,828165	65	7,197	99,80	2724,902	9	228,869
Өзбекстан	39,963262**	42	78,59	100,0	447,400	56	79288
Тәжікстан	10,331553	94	71,72	99,80	141,376	93	9309
Қырғызстан	6,598071	111	33,71	99,60%	199,949	86	10207
Түркменстан	6,839606	116	13,36	99,90%	488,100	53	67246
Тұтас ОА аймағы бойынша	79,271199		53,20	99,70%	4001,730		395098

Ескерту: * 1-кесте мына дереккөздердің деректері бойынша құрастырылған: <https://www.aa.com.tr/ru/>; <https://www.newscentralasia.net/2024/04/09/naseleniye-tsentrnoy-azii-sostavlyayet-pochti-81-million-chelovek-k-2050-godu-onodostignet-100-millionov-chelovek/> 09/04/2024; www.youtube.com/watch; <https://worldpopulationreview.com/continents/central-asia-population>; Межгосударственный статистический комитет СНГ [Электр. ресурсы]. Қол жетімді режим: <http://www.cisstat.com> (қол жеткізу күні – 23.03.2024 ж.); <https://data.worldbank.org>; <https://economy.kz/ru/>; https://www.inform.kz/ru/na-3-9-vyros-ob-em-proizvodstva-v-obrabatyvayushey-promyshlennosti-rk-v-2020-godu_a3757979; <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/361/>; **https://nova24.uz/uzbekistan/naselenie-uzbekistana-dostiglo-37-millionov-chelovek/?utm_source=newspage&utm_medium=recirculation

Жастардың үлесі аймақтағы ұжымдық халқының 70%-нан асады, яғни, өңір халқы жасарып келеді, егер 1990 жылы ОА-да орташа жас – 34 болса, бүгінде – 28,7 жас. Халықтың сауаттылық деңгейі 100% дерлік. Аналитикалық зерттеулерге сәйкес, аймақтағы цифрлық сауаттылық шамамен 100% деңгейінде. Сондықтан, елдің/аймақтың табысты дамуының триггерлерінің бірі (бұл жағдайда адами фактор бойынша) цифрлық және компьютерлік технологияларды меңгерген білім мен инновацияларға аса сезімтал жас ұрпақ болып табылады. Жас азаматтар ұлттық бірегейлігімен және, сонымен қатар, барлық

жаңаға, оның ішінде, цифрландыру, жасанды интеллект және т.б. саласындағы жаңа технологияларға ашықтығымен ерекшеленеді. Осының арқасында, ОА аймағы инвестицияларды жүзеге асыру, аутсорсинг, электрондық коммерцияны, логистикалық орталықтарды кластерлеу, орнықты даму және ұжымдық қауіпсіздік проблемаларын шешу (мемлекеттік, ұлттық, экономикалық, ақпараттық, биологиялық және т.б.) үшін тамаша кеңістік болып көрінеді.

Жоғарыда аталған факторларға біз жүргізген талдау көпжақты ынтымақтастық шеңберінде сыртқы тәуекелдерге жауап іздестіру және ОА

елдерінің орнықты-жүйелі байланыстарын жолға қою, елдердің саяси, экономикалық және ұлттық қауіпсіздігінің тиімділігін қамтамасыз ету, сыртқы сын-тегеуріндер мен қатерлерге жауап ретінде олардың әртүрлі векторлық саясатының архитектурасын айқындауда маңызы зор. Біздің ойымызша, бұл аймақтық дамудың бірлескен кешенді бағдарламаларын әзірлеуге, аймақтық форматтағы саяси, экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, шекара маңы және басқа да проблемаларды шешуге жаңа тәсілді қалыптастырудың негізгі шарты.

ОА үшін геосаяси сын-тегеуріндердің, атап айтқанда, Ресейдің Украинаға әскери басып кіруіне байланысты санкциялық шаралардың салдарынан, өсу құбылмалылығының ауытқу қаупі және аймақ елдерінің экономикалық дамуының баяулауы жоғарылаған. Ішкі проблемаларды (шекаралық, көші-қон, су, климаттық, энергетикалық) шешу кезінде ОАҚ елдерінің сәйкес келмеуі де ұлттық экономиканың өсуінің баяулауына теріс әсер етеді.

Орталық Азия өңірі елдерінің қауіпсіздік және орнықты даму басымдықтарын іске асыру үшін қаржы, инвестициялық, адами және т.б. ресурстарды тарту үшін, аймақ елдері бәсекелестігінің өсу жағдайында байланыстарды күшейту; сыртқы сауданы ырықтандыру, үшінші елдердің нарықтарын игеру және т.б. қажет. Аймақ елдері арасындағы бәсекелестік оның әлеуетін тиімді пайдалануға мүмкіндік бермейді, өйткені, оларды оқшаулау мен иеліктен шығаруды, даму деңгейі бойынша саралаудың өсуін ынталандырады және өсіп келе жатқан тәуекелдер мен қауіп-қатерлерге қарсы тұруға ықпал етпейді. Оған керісінше, Орталық Азия аймағы елдерінің интеграция және кооперация бағытындағы күш-жігерін үйлестіру кезінде, сауда мүмкіндіктерін кеңейту және сауда-экономикалық әлеуетін арттыру арқылы, аймақтың тұрақты дамуына бағдарлануы қажет. ОА елдері ынтымақтастығының экономикалық әлеуетін іске асыру кооперация және интеграция мәселелері бойынша әріптес елдер арасындағы сенімді диалогты кеңейтуге және консенсусқа қол жеткізуге негізделеді.

Өңгіме келісілген экономикалық және сауда саясатын жүргізу кезінде біз аймақтық, аймақаралық және халықаралық еңбек бөлінісін ескере отырып, өзара сауданың әлеуетін анықтау мен іске асыруға қатысты мәселелерді үйлестіру туралы болып отыр. Сонымен қатар, бірлескен өндірістік инфрақұрылым мен коммуникация-

лық желілерсіз ынтымақтастық тиімді болмайды, сондықтан, әрбір ОА елінің ЖІӨ көлеміндегі көлік-логистикалық сектордың үлесі кемінде 9% болуы тиіс. ОА елдерінің өзара байланысын кеңейту нарықты қажетті тауарлар және көрсетілетін қызметтермен қамтамасыз ету үшін, өнеркәсіптік оқшаулау және импортты алмастыру кеңістігі ретінде сауда-өнеркәсіп кластерлерін құруды шарттайды.

Қазіргі жаһандық өндірістік жүйеде жеткізудің қысқа, аймақтық, тұрақты тізбегін құру трендтері белгіленді, бұл аймақтың нақты әлеуетін қолданудың пайдасын дәлелдейді және осы негізде кең ауқымды өнімдерді (азық-түлік, жеңіл, химия, құрылыс және басқа да өнеркәсіп салалары) өндіру бойынша кластерлік кооперациялық жобаларды дамытуды мегзейді. Осыған орай, Қазақстан басшылығы ОА аймағында үшінші елдердің нарықтарына экспорттау перспективасымен тауарлардың нақты түрлерін өндірудің тұйық циклі қағидаттарындағы өнеркәсіптік кооперацияны дамыту бағдарламасын әзірлеуді ұсынады.

Біздің ойымызша, Орталық Азия кеңістігін тұрақты ұзақ мерзімді дамыту мақсатында, жаһандық және аймақтық әлемдік тәртіптерді нақты трансформациялауға бағытталған жаңа экономикалық стратегиялар аймақ ішінде және онан тыс (аймақтың бүкіл периметрі бойынша) ынтымақтастықты тереңдетуге бағдарлануы тиіс.

ОА елдерінің 30 жыл ішіндегі ЖІӨ өсу қарқынын талдау ұзақ мерзімдегі жағымды үрдісті көрсетеді. ДБ бағалауы бойынша, жақын перспективада ОА-да экономикалық өсім орта есеппен 2,7% құрайды. Бүгінгі таңда, сарапшылардың бағалауы бойынша, аймақ ішіндегі сауда елдердің жалпы тауар айналымының 10%-ынан аз, бұл ОА елдері экономикаларының әлеуетіне және нарық сыйымдылығына (80 млн. адам) сәйкес келмейді. Сарапшылар атап өткендей, соңғы 6 жылдағы өсімді есепке алғанда да, шамамен 3% болғанымен, бұл әлемдегі ең төмен көрсеткіш, өйткені, дамыған аймақтық қауымдастықтарда өзара сауда көрсеткіші бойынша, мысалы, мына елдерде әлдеқайда жоғары:

- ЕО – > 63,2%;
- АСЕАН – 70%;
- НАФТА – 40,9%;
- Шығыс Азия -57,5%.

Аймақ мемлекеттері арасындағы өзара сауда тұрақты өсімді сипаттайды: соңғы 5 жылда

аймақ ішінегі сауда айналымы 80%-ға өсіп, 10,6 млрд. долл. құрады. Өткен 20 жылдан астам уақытта елдердің сауда айналымы 6 есеге өсті. ЖІӨ-ге қатысты тауарларды саудалау көлемі тұрақты 49% дәрежесінде. Жуық арада ОА елдері өзара тауар айналымын \$15 млрд. дейін жеткізуі мүмкін. Қазақстан аймақ елдеріне 175 шикізаттық емес тауарлар позициялары бойынша экспортты, сондай-ақ, экспорттық жеткізілімдерді \$1 млрд.-қа дейін өсіруі мүмкін. ДБ берген баға бойынша, ОА-дағы көлік коммуникациясын дамыту барлық елдердің ЖІӨ өсімін 15%-ға қамсыздандырады. Сараптамалық бағалау бойынша, соңғы 7 жыл ішінде, ОА елдері кооперациясының индексі 1,5 есеге өсіп, 38,4% құрады (2-кесте):

2-кесте – ОА елдері кооперациясы индексінің көрсеткіштері

Ел	Елдер кооперациясының индексі, %
Қазақстан	17,5
Өзбекстан	23,9
Қырғызстан	49,4
Тәжікстан	33,4
Түркменстан	6,4

Авторлар құрастырған

Кооперацияның ең жоғары деңгейі Қырғызстанда – 49,4%, ең төмені Түркменстанда – 6,4%. Индексті есептеуде аймақ ішіндегі кооперация аймақ елдері арасындағы өзара процестердің, олардың ортақ процестеріндегі үлесі ретінде бағаланады деген қағидатқа негізделгендіктен, талдау кезінде аймақ елдері арасындағы кооперацияның негізгі бағыттарының көрсеткіштеріне қарау қажет. Мысалы, жалпы инвестициялар ағынында аймақтағы елдер арасындағы инвестициялық ағындардың үлесі қандай және т.б.

Нәтижелер

Осылайша, ОА елдері әзірге сауда-экономикалық әлеуетті жеткілікті пайдаланбайды, елдердің жалпы тауар айналымындағы аймақ ішіндегі сауданың үлесі шамалы. Бұл жағдайда кооперацияны дамыту және ОАҚ елдерінің ілгерідегі интеграциясы үшін негіз болып табылатын бірлескен жалпыаймақтық ынтымақтастық стратегиясын әзірлеу өзекті болып табылады. Осыған байланысты 3-кестеде орта мерзімді перспективада ОА елдерінің (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркменстан) аймақтық кооперациясын дамытудың SWOT-талдауы келтірілген:

3-кесте – ОА елдерінің аймақтық кооперациясын кеңейтудің SWOT-талдауы

Күшті жақтары (Strengths)	Осал жақтары (Weaknesses)
- географиялық жағдайы (ыңғайлы орналасқан жері) - аймақ Еуропа мен Азия қиысындағы маңызды көлік-транзиттік торап болып табылады; - саяси тұрақты аймақ; - ұзақ мерзімді ынтымақтастықтың қолайлы перспективалары; - ортақ тарихи-мәдени-діни нарратив: ұқсас дәстүрлер, тілдер, ділі; - тұтас алғанда, бірін-бірі толықтыратын табиғи-ресурстық және экономикалық потенциалы (табиғи ресурстар – мұнай, газ, уран, СЖЭ, мақта, су ресурстары және басқалары); - инфрақұрылымдық жобалар – көлік-энергетикалық интеграция бағдарламаларын дамыту; - білікті кадрлар; - екі және көпжақты бастамалар өсімі – ОА елдері және сыртқы институционалдық субъектілер: ШЫҰ, ОТГ, ислам әлемінің аймақтық топталуы қызметін белсенділендіру және т.б.	- интеграция және кооперация процестеріне кедергі болатын саяси алауыздық, ОА елдерінің әртүрлі сыртқы саяси басымдықтары; - ұлттық экономикаларды дамытудағы ресурстық-шикізаттық бағдары; - экономикалық даму дәрежесі бойынша елдерді дифференциациялау; - мемлекеттік басқару және ұлттық экономикаларды реттеуді дамытуда дәрежесінің жеткіліксіздігі; - аймақтық дамуды үйлестіруге арналған институционалдаудың төмен дәрежесі, оның ішінде: аймақтық ынтымақтастықтың артта қалуы, тиімсіздігі және әлсіздігі; - институционалдық үйлестіруші органдардың күзреттілігінің төмен дәрежесі; - су шаруашылығы және энергетика проблемалары (елдер арасындағы өзендердің жоғарғы (Тәжікстан, Қырғызстан) және төменгі (Өзбекстан, Түркменстан, Қазақстан) ағыстарындағы суды бөлудегі шиеленістер); - шекара маңындағы проблемалардың шешілмеуі және басқалары.

Мүмкіндіктері (Opportunities)	Қатерлер (Threats)
- ұлттық экономикаларды қайта құрылымдау (дамудың шикізаттық бағдарынан ауытқу); - Өнімді ЖҚҚ-мен шығару бойынша жаңа салалар мен өндірістерді дамыту; - Ресей әсерінің әлсіреуі (Байсалов, Э., 2019); - сауда және логистиканы кеңейту (Қытай-Еуропа, Солтүстік-Оңтүстік көлік дәліздерін дамыту); - инвестицияларды кеңінен тарту (энергетикаға, ауыл шаруашылығына, өнеркәсіпке); - гидроэнергетикадағы жаңа келісімдер, бағдарламалар, жобалар негізінде су-энергетикалық ресурстарды бірлесіп пайдалану; - ОАҚ халықтарының тарихи потенциалы, елдердің географиялық жақындығы, мәдени-рухани-гуманитарлық нарративтер негізінде туризмді дамыту; - жеткізілімдердің жаһандық тізбегіне интеграциялану (аймақ трансконтиненттік көлік-сауда хабы болуы мүмкін); - инновациялық-цифрлық технологияларды, ЖИ дамыту; - үшінші елдердің нарығына шығу; - жаңа бизнес бағыттарын дамыту және т.б.	- геосаяси тұрақсыздық (жетекші державалардың (АҚШ, ҚХР және басқалары) әсері және бақылауы); - әлемдік ойыншылар мүдделерінің шиеленісуі; - экологиялық сын-тегеуріндер (климат өзгеруінің салдарымен күрес, қуаңшылық, су тапшылығы, шөлдену); - әлеуметтік-экономикалық тәуекелдер (халық табысының төмен дәрежесі, инфляция, жұмыссыздықты жоғары дәрежесі, жұмыс күшінің миграциясы); - лаңкестік пен экстремизм (ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіру); - РФ Украинаға қарсы соғысының салдарынан болған экономикалық санкциялар мен сауда кедергілері; - шешуін таппаған шекара маңындағы шиеленістер; - стратегиялық әріптестік пен ынтымақтастық саласындағы мәселелер мен проблемаларды бірлесіп шешу кезінде, елдер арасындағы сенімділіктің, келісімділіктің және үйлестірудің төмен деңгейі; - ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыздандыру мақсатындағы әрекеттестіктің төмен деңгейі және басқалары.

Авторлар құрастырған

Бұл талдау Орталық Азия елдерінің кооперация үшін айтарлықтай әлеуеті бар екенін көрсетеді, бірақ, оны іске асыру үшін саяси, экономикалық, шекара маңындағы, су-энергетикалық және басқа да кедергілерді еңсеру қажет. Біздің ойымызша, барлық деңгейлердегі дипломатиялық сипаттағы құралдарды: диалог алаңдары мен платформаларды, Дөңгелек үстелдерді, сараптамалық-талдамалық кеңестерді, жобаларды, пікірталастар және т.б. қамтитын ОАҚ субъектілері арасындағы келіссөздер форматының тетіктерін кеңінен қолдану кезінде шешуге болады. Ал бұл, өз кезегінде, әлемдік қоғамдастықтардың басқа да аймақтық бірлестіктерімен (мысалы, НАФТА, АСЕАН және т.б.) ұқсастығы бойынша аймақтық ынтымақтастық институттарын құру қажеттілігін шарттайды.

Жалпы, ОАҚ елдері арасындағы өнімді диалогты кеңейтуге аймақтық серпін беру мынадай мәселелерді шешуге бағытталған:

- еркін сауда режимі, тауар-қызмет-капиталдың трансшекаралық қозғалысын қолдау (процестердің реттелуін жою, нормативтік-құқықтық базаның үйлесімдігі, кедендік-логистикалық қызметтер, экспорттық-импорттық операциялар саласындағы сауда рәсімдерін оңайлату және үндестіру);

- ОА-да бәсекелестік артықшылықтар мен экономикалардың өзара толықтырылуы есе-

бінен өнеркәсіптік оқшаулау және импортты алмастыру аумағын құру (ЖҚҚ өнімін өндіру және экспорттау, қымбат импортты алмастыру);

- көліктік-транзиттік-логистикалық потенциалды пайдалану, көлік инфрақұрылымын дамыту бойынша ынтымақтастықты үйлестіру; көлікте және логистикада;

- елдер экономикасының түйінді секторларындағы заңнамаларды ұштастыру (сауда-логистикалық, агробизнес, электрондық коммерция, туризм, жасыл экономика, жаңартылатын энергетика және т.б.). ОА экономикасының барлық салаларында бәсекелестікті қолдау. Үшінші елдердің нарықтарына шығу;

- энергетика саласын дамыту. Мұнай мен газға баға саясаты + әлемдік логистикадағы проблемалар инфляцияның өсуіне әкелді, сарапшылардың пікірінше, ОА-да 12%-дан асып, сұраныстың, өндіріс көлемінің төмендеуіне, жұмыссыздықтың өсуіне әкеліп соқты және басқалары.

Қауымдастық елдерінің экономикалық әлеуетін пайдалану негізінде ОА елдері арасындағы өңірлік сауда көлемінің өсуі, атап айтқанда: қатысушы елдер экономикаларының нақты секторы үшін инфрақұрылым құруды; ОА елдері үшін сауда жағдайларын жақсартуды; елдер үшін көлік-коммуникациялық жүйені құруды; инвестициялық ахуалды жақсартуды және т.б.

негіздейді. Мұның бәрі құрылымдық-экономикалық және институционалдық сипаттағы шектеулер блогын (ұлттық экономика өндірістерінің көлемі, дамудың экономикалық модельдеріндегі айырмашылықтар, кедендік-шекаралық кедергілер, реттеуші ортаның сәйкес келмеуі, қаржы және көлік-логистикалық секторлардың, сондай-ақ, көлік инфрақұрылымының нашар даму деңгейі) қалыптастырады. Бұл ретте, осы бейіндегі міндеттерді шешу кезінде – қайта құрылымдау және институционализациялау – сыртқы акторлерге өклеттік берілмеуі тиіс, олардың әрқайсысының аймақта өз мүдделері бар және оларды өз мақсаттарына сүйене отырып, көбінесе, ОАҚ жоспарларына қайшы шешім қабылдайды.

Сауда операцияларын жүргізу кезінде ОА елдері ішкі нарықтарға жақын орналасқан, бұл көлік шығындарын үнемдеуді, үшінші елдердің нарықтарына экспортты жүзеге асыруды шарттайды. Аймақта халықаралық көлік дәліздері мен халықаралық көлік инфрақұрылымын бірлесіп құру жолымен көлік шығындарын төмендетуге болады. Қазақстан Үкіметінің, ЕО елдерінің, Қытайдың, Оңтүстік Кавказдың және т.б. мемлекеттердің соңғы жылдардағы шешімдері көліктік өзара байланыс мәселелерін шешуге бағытталған.

Сонымен қатар ОА елдерін шалғайдан қоршаған елдермен экономикалық ынтымақтастық аймағы тартымды болып көрінеді және мұнда ОА елдерінен Еуропаға, Үндістанға, Иранға, Ауғанстанға, Кавказ елдеріне, Моңғолияға, Пакистанға шикізаттық емес экспортты кеңейту перспективаларын мүқият қарастырған жөн. Бұл, біздің ойымызша, жоспарлаудың орта мерзімді және неғұрлым алыс мүмкіншілігінің міндеті, сондықтан, аталған мемлекеттердің қимасында ОАҚ интеграциясы мәселелерін тереңірек және мүқият пысықтауды талап етеді.

Жоспарлаудың қысқа мерзімді мақсаттары туралы айта отырып, нақты сын-тегеуріндер мен қауіп-қатерлер жағдайында экономикалық байланыстардың тереңдеуі және біздің аймақ ішіндегі ынтымақтастықтың дамуы және оның салдарынан ТМҰ елдерімен жоғарыда аталған әрекеттестіктің кеңеюі байқалады. Аймақ елдерінің (табиғи-ресурстық, қаржылық-инвестициялық, өндірістік, еңбек) әлеуетін кеңінен тарту кезінде, аймақтық сауданы кеңейту, ОА елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастық бағдарламаларын келістіру, өзара тиімді ынтымақтастық пен стратегиялық әріптестіктің

жаңа трендтері мен нысандарын жасайды. Осы жағдайда, жалғасып жатқан соғыстар, санкциялық қақтығыстар, қазіргі геосаяси хаосағы жаһандық қаржылық, экономикалық, экологиялық, климаттық, әлеуметтік және басқа да сілкіністердің өсуі жағдайында ұзақ мерзімді және табысты ынтымақтастық туралы айтуға болады.

Сонымен қатар ОА елдері ТМҰ-ға қатысудан экономикалық артықшылықтарды барынша пайдалануы қажет және заңды. ТМҰ-ның қызметі мен даму стратегияларын бағалауға сүйене отырып, ОА елдерінің әрекеттестігін кеңейту мен тереңдетудің негізгі перспективалық бағыттарын ТМҰ форматында бөліп көрсетуге болады: ұйым субъектілерінің сауда-экономикалық байланыстарын қарқындату және экономикалық әрекеттестікті жандандыру; түркі мемлекеттері арасындағы көлік қатынасын жақсарту мақсатында, аймақаралық көлік-коммуникациялық өзара байланыс жүйесін қалыптастыру; энергетика саласындағы әрекеттестікті нығайту және аймақ ішіндегі энергетикалық байланыстарды жетілдіру; цифрландыру және жоғары технологиялар саласында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар инфрақұрылымын дамыту кезінде күш-жігерді шоғырландыру; азық-түлік дағдарыстары жағдайында азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы шараларды үйлестіру.

Қорытынды

Осылайша, жоғарыда мазмұндалғандардың барлығы Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықтың бірлескен бағдарламаларын кеңейтуді мегзейді, орталықазиялық қоғамдастықтың орнықты, тұрақты және қауіпсіз дамуының тірегі болып табылады және мыналарды шарттайды:

- ОА елдерінің сыртқы экономикалық қызметі мен практикасына елдік, аймақтық, аймақаралық және жаһандық өрістерде келісілген және үйлестірілген жалпыаймақтық саяси стратегиясы мен тактикасын әзірлеу және тізбекті кірістіру;

- аймақтағы әрбір субъектінің экономикалық мүдделерінің басымдығы және тұтастай алғанда, стратегиялық әріптестік кезінде кооперациялық-интеграциялық байланыстарды кеңейту және тереңдету міндеттерін шешуге көпжақты тәсілдемелерді қалыптастыру.

- Орталық Азия аймағы экожүйесінің барлық салаларында көрші елдердің мақсаттары мен міндеттерін үйлестіру және ұштастыру институттары болатын мемлекетаралық құрылымдарды құру. ОА мемлекеттері басшыларының Бесінші Консультативтік кездесуінде (2023 жылғы 14 қыркүйек), Орталық Азия мемлекеттері басшыларының Консультативтік кездесулер істері жөніндегі Ұлттық үйлестірушілер кеңесін құру туралы шешім қабылданды. Оның практикалық қызметін баяндау осы институттың барлық міндеттері мен мақсаттарын оңтайландыруға мүмкіндік береді, аймақтық ынтымақтастықтың барлық институттарын шоғырландыруға және үйлестіруге ықпал етеді, сондай-ақ, функциялар мен институционалды органдар және буындар қызметінің қайталануын болдырмауға мүмкіндік береді;

- аймақ ішіндегі, атап айтқанда: сауда, көлік-өзара байланыс, су пайдалану, энергиямен қамтамасыз ету, климаттық салдарға қарсы күрес және т.б. салалардағы әрекеттестікті кеңейту – әрбір қатысушы елдің ішкі саясатын жүргізу мен іске асырудың өз геосаяси мүдделері мен іргелі қағидаттары арасындағы ізденіс пен ымыраны табудың мызғымас талабы.

АЛҒЫС

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Орталық Азия мен Қытайдың көпжақты ынтымақтастығы: әрекеттестіктің алғашқы кезеңінен бастап стратегиялық серіктестікке дейін» ЖТН: BR24993008 атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер

- Bajsalov, E. (2019, February 7). *Frederik Starr: Dlya stran Central'noj Azii vazhno sotrudnichestvo, no ne integraciya i poterya suverennosti* [Frederick Starr: Cooperation is important for Central Asian countries, but not integration and loss of sovereignty]. <https://cabar.asia/ru/frederik-starr-dlya-stran-tsentranoj-azii-vazhno-sotrudnichestvo-no-ne-integratsiya-i-poterya-suverennosti>
- B5+1 Final Communique. (n.d.). <https://www.cipe.org/b51-final-communique/>
- Central Asia 2050. Unleashing the Region's Potential*. (2016). R. M. Nag, J. F. Linn, & H. S. Kohli (Eds.). New Delhi.
- «Distancirovanie ot Rossii usilitsya». CHto zhdet Central'nuyu Aziyu v 2024 godu? (2023, December 30). [“Distance from Russia will increase.” What awaits Central Asia in 2024?]. <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-media-review-what-awaits-central-asia/32753259.html>
- Ekonomicheskaya integraciya v Central'noj Azii: put' i perspektivy OTG* [Economic Integration in Central Asia: The Path and Prospects of the OTS]. (n.d.). <https://www.caravan.kz/news/ekonomicheskaya-integraciya-v-centralnoj-azii-put-i-perspektivy-otg-973904>
- Ekonomika Central'noj Azii: novyy vzglyad* [Economy of Central Asia: A New Look]. (2022). *Doklady i rabochie dokumenty* 22/3. Almaty, Bishkek, Moskva: Evrazijskij bank razvitiya.
- Ekspert: Potencial Central'noj Azii ogromen i tol'ko putem regional'noj kooperacii mozhno raskryt' ego v polnoj mere [Expert: Central Asia's potential is enormous and only through regional cooperation can it be fully realized]. (2023, January 21). <https://aktualno.uz/ru/a/7895-ekspert-potencial-centralnoi-azii-ogromen-i-tolko-putem-regionalnoi-kooperacii-mozno-raskryt-ego-v-polnoi-mere>
- Gosudarstva Central'noj Azii v prioritete vneshnej politiki Uzbekistana. (2018, January 26). [Central Asian states are a priority in Uzbekistan's foreign policy]. <https://yuz.uz/ru/news/gosudarstva-tsentranoj-azii-v-prioritete-vneshnej-politiki-uzbekistana>
- Guseynov, E., & Marinin, S. (2024, June 3). *CHto sulit novyy rasklad sil v Evroparlamente Central'noj Azii?* [What does the new balance of power in the European Parliament promise for Central Asia?]. <https://cabar.asia/ru/eu-election-central-asia>
- Kyrgyzstan i Tadjikistan podpisali istoricheskoe soglasenie. (2025, February 22). [Kyrgyzstan and Tajikistan Sign Historic Agreement]. <https://tengrinews.kz/sng/kyrgyzstan-tadjikistan-podpisali-istoricheskoe-soglasenie-563294/>
- Laumulin, M. (2020). *Central'naya Aziya v epohu transformacii* [Central Asia in the Age of Transformation]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK.
- Novyy Kazakhstan i strany Vostoka v menyayushchemsya global'nom kontekste* [New Kazakhstan and the Countries of the East in a Changing Global Context]. (2022). G. M. Dujsen (Ed.). Almaty: Institut vostokovedeniya im. R.B. Sulejmenova KN MON RK.
- «Nuzhny iskluchitel'no svoi struktury». Amerikanskij professor Frederik Starr prizval strany Central'noj Azii vmeste rabotat' na blago regiona [“We need exclusively our own structures.” American professor Frederick Starr called on the countries of Central Asia to work together for the benefit of the region]. (2023, November 14). <https://dzen.ru/a/ZVOQPrY6yFZqVKbs>
- Prezident Kazahstana: «Central'naya Aziya dolzhna stat' zonoj mira i procvetaniya». (2022, July 22). [President of Kazakhstan: “Central Asia must become a zone of peace and prosperity”]. <https://www.pnp.ru/expert/prezident-kazahstana-centralnaya-aziya-dolzha-stat-zonoy-mira-i-procvetaniya.html>
- Rasschitan Indeks kooperacii stran Central'noj Azii. (2023, January 24). [The Cooperation Index of Central Asian Countries has been calculated]. <https://uzdaily.uz/ru/post/75070>

Sekretar' OTG Kubanychbek Omuraliev o perspektivah integracii. (n.d.). [Secretary of the OTS Kubanychbek Omuraliev on the prospects of integration]. <https://casp-geo.ru/sekretar-otg-kubanychbek-omuraliev-o-perspektivah-integratsii/>

Strany Central'noj Azii narastili kooperaciyu. (2023, January 25). [Central Asian countries increase cooperation]. <https://nova24.uz/uzbekistan/strany-centralnoj-azii-narastili-kooperaciju/>

Tokaev prinyal uchastie v V Konsul'tativnoj vstreche glav gosudarstv CA. (2023, September 14). [Tokayev took part in the V Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia]. <https://24.kz/ru/news/top-news/item/617692-tokaev-prinyal-uchastie-v-v-konsultativnoj-vstreche-glav-gosudarstv-tsa>

Vinokurov, E. (2021). *Ekonomicheskaya real'nost' i perspektivy Central'noj Azii poka ne osoznany* [The economic reality and prospects of Central Asia are not yet understood]. <https://kapital.kz/economic/100273/ekonomicheskaya-real-nost-i-perspektivy-tsentral-noy-azii-poka-ne-osoznany.html>

Vinokurov, E., & Libman, A. (2012). *Evraziyskaya kontinental'naya integraciya* [Eurasian continental integration]. Sankt-Peterburg: CII EABR. <https://eabr.org/analytics/integration-research/cii-reports/evraziyskaya-kontinentalnaya-integratsiya/>

Zapushchen sekretariat mekhanizma sotrudnichestva Kitaj-Central'naya Aziya. (2024, April 1). [Secretariat of China-Central Asia Cooperation Mechanism Launched]. https://t.me/notes_by_shurali/57

EU Strategy on Central Asia of 17 January 2024. (2024). https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/280009/EU%20Strategy%20on%20Central%20Asia%20of%2017%20January%202024_TA-9-2024-0027_EN.pdf

Авторлар туралы мәліметтер:

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы (корреспондент-автор) – экономика ғылымдарының докторы, доцент, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының орынбасары (Алматы қ., Қазақстан Республикасы), e-mail: galyimzhan@inbox.ru

Айтжанова Дина Альбиевна – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан Республикасы), e-mail: diait@inbox.ru

Information about authors:

Duisen Galymzhan (corresponding author) – Doctor of Economics, Associate Professor, Deputy Director General of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Republic of Kazakhstan), e-mail: galyimzhan@inbox.ru

Aitzhanova Dina – Candidate of Economic Sciences (PhD), Associate Professor, Chief Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Republic of Kazakhstan), e-mail: diait@inbox.ru

Келін түсті: 6 сәуір 2025 жыл
Қабылданды: 15 мамыр 2025 жыл

М.М. Рахимбердиев* , **З. Шадкам**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: harisiyun@gmail.com

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА СОВРЕМЕННОЙ ТУРЦИИ

Политическая культура современной Турции отражает динамичное взаимодействие между наследием османов и современным европейским влиянием. Это сочетание создает своеобразный баланс между традициями и преобразованиями. В начале республиканской эпохи политическая культура Турции формировалась как под влиянием внутренних устремлений к развитию, так и под внешним давлением со стороны международных организаций. Создание республики ознаменовало собой решающий сдвиг в сторону секуляризма и модернизации, однако влияние традиций оставалось устойчивым.

С приходом к власти Р. Т. Эрдогана данный баланс изменился. Период его пребывания у власти представляет собой новый этап, характеризующийся централизацией власти, что вызывает недовольство как религиозных, так и светских слоев общества. Этот этап углубил политическую поляризацию между этими группами. Религия стала более значимой объединяющей силой, чем турецкий национализм, а мусульманская идентичность выступает в качестве моста между различными социальными классами. Социально-политические проблемы, такие как кризис с сирийскими беженцами и экономическая нестабильность, оказали дальнейшее влияние на политическую культуру Турции, вызвав сдвиги в политическом сознании и вовлеченности. Данные проблемы усилили политизацию общества, выявив взаимосвязь экономических и социальных проблем с политическими взглядами. В статье рассматриваются вышеизложенные динамические взаимодействия факторов, способствующих самобытности турецкой политической культуры и подчеркивается решающая роль религии, социально-политических вопросов в формировании современного политического ландшафта. Используемая методология включает анализ исторических событий, дискурс-анализ политической риторики и изучение социально-политических тенденций на примере последних событий исследуемого региона.

Ключевые слова: идеология, национальная идентичность, политическая культура, Турция, XX и XXI века.

M.M. Rakhimberdiyev*, Z. Shadkam

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: harisiyun@gmail.com

Political culture of modern Turkey

The political culture of modern Turkey reflects a dynamic interplay between the Ottoman heritage and modern European influences. This combination creates a peculiar balance between tradition and transformation. At the beginning of the republican era, Turkey's political culture was shaped by both internal developmental aspirations and external pressure from international organisations. The establishment of the republic marked a decisive shift towards secularism and modernisation, but the influence of tradition remained steady.

With the rise to power of R. T. Erdoğan, this balance changed. His period in power represents a new phase characterised by the centralisation of power, which has caused discontent among both religious and secular sectors of society. This phase deepened the political polarisation between these groups. Religion has become a more significant unifying force than Turkish nationalism, and Muslim identity acts as a bridge between different social classes. Socio-political issues such as the Syrian refugee crisis and economic instability have further influenced Turkey's political culture, causing shifts in political awareness and engagement. These problems have increased the politicisation of society, revealing the interconnectedness of economic and social problems with political attitudes. The article examines the above dynamic interactions of factors contributing to the distinctiveness of Turkish political culture and emphasises the crucial role of religion, socio-political issues in shaping the contemporary political landscape. The methodology used includes analyses of historical events, discourse analysis of political rhetoric and the study of socio-political trends using recent developments in the region under study as examples.

Key words: ideology, national identity, political culture, Turkey, 20th and 21st centuries.

М.М. Рахимбердиев* , **З. Шадкам**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: harisiyun@gmail.com

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА СОВРЕМЕННОЙ ТУРЦИИ

Политическая культура современной Турции отражает динамичное взаимодействие между наследием османов и современным европейским влиянием. Это сочетание создает своеобразный баланс между традициями и преобразованиями. В начале республиканской эпохи политическая культура Турции формировалась как под влиянием внутренних устремлений к развитию, так и под внешним давлением со стороны международных организаций. Создание республики ознаменовало собой решающий сдвиг в сторону секуляризма и модернизации, однако влияние традиций оставалось устойчивым.

С приходом к власти Р. Т. Эрдогана данный баланс изменился. Период его пребывания у власти представляет собой новый этап, характеризующийся централизацией власти, что вызывает недовольство как религиозных, так и светских слоев общества. Этот этап углубил политическую поляризацию между этими группами. Религия стала более значимой объединяющей силой, чем турецкий национализм, а мусульманская идентичность выступает в качестве моста между различными социальными классами. Социально-политические проблемы, такие как кризис с сирийскими беженцами и экономическая нестабильность, оказали дальнейшее влияние на политическую культуру Турции, вызвав сдвиги в политическом сознании и вовлеченности. Данные проблемы усилили политизацию общества, выявив взаимосвязь экономических и социальных проблем с политическими взглядами. В статье рассматриваются вышеизложенные динамические взаимодействия факторов, способствующих самобытности турецкой политической культуры и подчеркивается решающая роль религии, социально-политических вопросов в формировании современного политического ландшафта. Используемая методология включает анализ исторических событий, дискурс-анализ политической риторики и изучение социально-политических тенденций на примере последних событий исследуемого региона.

Ключевые слова: идеология, национальная идентичность, политическая культура, Турция, XX и XXI века.

M.M. Rakhimberdiyev*, Z. Shadkam

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: harisiyun@gmail.com

Political culture of modern Turkey

The political culture of modern Turkey reflects a dynamic interplay between the Ottoman heritage and modern European influences. This combination creates a peculiar balance between tradition and transformation. At the beginning of the republican era, Turkey's political culture was shaped by both internal developmental aspirations and external pressure from international organisations. The establishment of the republic marked a decisive shift towards secularism and modernisation, but the influence of tradition remained steady.

With the rise to power of R. T. Erdogan, this balance changed. His period in power represents a new phase characterised by the centralisation of power, which has caused discontent among both religious and secular sectors of society. This phase deepened the political polarisation between these groups. Religion has become a more significant unifying force than Turkish nationalism, and Muslim identity acts as a bridge between different social classes. Socio-political issues such as the Syrian refugee crisis and economic instability have further influenced Turkey's political culture, causing shifts in political awareness and engagement. These problems have increased the politicisation of society, revealing the interconnectedness of economic and social problems with political attitudes. The article examines the above dynamic interactions of factors contributing to the distinctiveness of Turkish political culture and emphasises the crucial role of religion, socio-political issues in shaping the contemporary political landscape. The methodology used includes analyses of historical events, discourse analysis of political rhetoric and the study of socio-political trends using recent developments in the region under study as examples.

Key words: ideology, national identity, political culture, Turkey, 20th and 21st centuries.

М.М. Рахимбердиев*, З. Шадкам

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: harisiyun@gmail.com

Қазіргі Түркияның саяси мәдениеті

Қазіргі Түркияның саяси мәдениеті османдық мұра мен қазіргі еуропалық ықпалдың өзара әрекеттесуін көрсетеді. Бұл үйлесім дәстүр мен жаңғыру арасындағы өзіндік тепе-теңдікті қалыптастырады. Республикалық дәуірдің алғашқы кезеңінде Түркияның саяси мәдениеті ішкі даму ұмтылыстарының әсерімен қатар, халықаралық ұйымдар тарапынан жасалған сыртқы қысымның ықпалымен қалыптасты. Республика құрылуы секуляризм мен модернизацияға қарай түбегейлі бетбұрысты білдіргенімен, дәстүрдің ықпалы әлі де сақталды.

Р. Т. Ердоған билікке келгеннен кейін бұл тепе-теңдік өзгеріске ұшырады. Оның басқару кезеңі биліктің орталықтандырылуымен ерекшеленеді, бұл әрі діни, әрі секулярлық топтардың наразылығын тудырды. Бұл кезең саяси поляризацияның күшеюіне алып келді. Дін түрік ұлтшылдығынан да ықпалдырақ біріктіруші күшке айналып, мұсылмандық идентификация әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы көпір қызметін атқарды. Сириялық босқындар дағдарысы мен экономикалық тұрақсыздық сияқты әлеуметтік-саяси мәселелер Түркияның саяси мәдениетіне елеулі әсер етіп, саяси сананың өзгеруіне және қоғамның белсенділігінің артуына ықпал етті. Бұл факторлар қоғамның саясиленуін күшейтіп, экономикалық және әлеуметтік түйткілдердің саяси көзқарастармен тығыз байланыста екенін көрсетті. Мақалада осы факторлардың өзара әрекеттесуі қарастырылып, түрік саяси мәдениетінің өзіндік ерекшелігін қалыптастырудағы дін мен әлеуметтік-саяси мәселелердің шешуші рөлі атап өтіледі. Зерттеу әдістері ретінде тарихи оқиғаларды талдау, саяси риториканы дискурсивті зерттеу және соңғы аймақтық оқиғалар негізінде әлеуметтік-саяси үрдістерді саралау әдістері қолданылады.

Түйін сөздер: идеология, ұлттық бірегейлік, саяси мәдениет, Түркия, XX және XXI ғасырлар.

Введение

Благодаря своему географическому положению, соединяющему Восток и Запад, Турция исторически воплощает в себе смесь контрастных культурных, политических и религиозных элементов. В результате турецкая политическая идентичность не является монолитной, а представляет собой динамичную и многогранную конструкцию, формирующуюся под влиянием традиций прошлого, светских реформ и новых вызовов, возникающих во взаимосвязанном мире. Сегодня изучение политической культуры Турции необходимо не только для понимания внутренней динамики страны, но и для оценки ее растущей роли в региональной и глобальной геополитике. Эта актуальность особенно очевидна в период правления президента Реджепа Тайипа Эрдогана, который изменил внутреннюю и внешнюю политику страны, укрепив религиозный символизм в общественной жизни и одновременно реализовав напористые геополитические амбиции (Göl, 2010: 797).

Исторически Османская империя оказывала огромное влияние на турецкое общество, оставив неизгладимый след в политических и культурных структурах Турции. Наследие империи, отмеченное разнообразной религиозной системой управления и глубоко укоренившейся ие-

рархией, в определенной степени сохранилось, способствуя устойчивому уважению к власти и традиционным ценностям. Османские султаны позиционировали себя и как светские правители, и как халифы ислама, воплощая двойную роль, которая уравнивала религиозную легитимность и политическую власть. Эта двойственность по-прежнему лежит в основе турецкой политической мысли и общественных настроений, формируя современные взгляды на управление, лидерство и национальную идентичность. Однако с установлением республики в 1923 году началась новая эра, а реформы Мустафы Кемала Ататюрка положили начало стремительной секуляризации и модернизации. Концепция Ататюрка заключалась в формировании турецкой идентичности, отдельной от османского правления, характеризующейся вестернизацией, секуляризмом и сдвигом в сторону национализма как объединяющей силы (Zürcher, 2004: 256). Этот основополагающий переход от империи к светской республике заложил основу для политических противоречий, которые продолжают определять турецкое общество.

Современное турецкое государство, задуманное Ататюрком, приняло кемализм в качестве руководящей идеологии, подчеркивающей разделение религии и государства, централизованное управление и приверженность нацио-

нальному суверенитету. Кемализм был направлен на сближение Турции с европейскими державами, устанавливая светскость в качестве основного принципа управления. Эти преобразования способствовали формированию светской элиты, оказывавшей влияние на институты и общественную жизнь с помощью ценностей, ориентированных на Запад. Однако, несмотря на светские устремления кемализма, османские религиозные традиции оставались влиятельными, особенно среди сельского населения и консервативных кругов. В результате двойственность между светскостью и исламом сохраняется и сегодня, отражаясь в политических дебатах, образовательных реформах и социальных установках. Эта напряженность приобрела новое значение в период правления Эрдогана, поскольку его администрация открыто бросает вызов кемалистскому секуляризму, продвигая религиозные ценности в государственных учреждениях, что находит отклик у значительной части населения и превращает ислам в центральный элемент турецкой национальной идентичности (Yavuz, 2009: 83).

Цель данной статьи – исследовать политическую культуру Турции через призму нюансов, изучив, как историческое наследие, религиозная идентичность, структуры управления и социально-политические проблемы в совокупности формируют нынешний ландшафт. Лидерство Эрдогана служит примером такого слияния, поскольку он стратегически использует османские символы и исламские нарративы для укрепления своей базы и легитимизации своего правления. Влияние Эрдогана выходит за рамки внутренней политики и определяет региональные амбиции Турции, позиционируя страну как ключевого игрока на Ближнем Востоке, в Центральной Азии и Восточной Европе. Эти устремления оказывают влияние на внутреннюю политическую культуру Турции, поскольку национальная идентичность и внешняя политика пересекаются с такими вопросами, как иммиграция, экономическая нестабильность и региональные союзы. Поэтому цель данного анализа – проанализировать факторы, которые отличают турецкую политическую культуру сегодня, дать представление о ее исторических корнях, идеологических разногласиях и о том, как социально-политические проблемы углубляют эти сложности.

Центральное место в этом исследовании занимают несколько ключевых задач. Во-первых, как османское и кемалистское наследие влияют

на политическую идентичность? Для ответа на этот вопрос изучается, как османские структуры и кемалистские реформы сосуществуют в турецком обществе. Например, консервативные слои общества рассматривают продвижение исламских ценностей Эрдоганом как продолжение османского правления, в то время как секуляристы отстаивают кемализм как основу современной турецкой идентичности. Это противоречие между исторической преемственностью и идеологическими реформами составляет основу политической культуры Турции.

Во-вторых, исследуется роль религии в объединении или разделении общества. Религия остается важным источником единства для многих граждан, но при правлении Эрдогана поляризация усилилась, создав раскол между светскими и религиозными фракциями. Политика Эрдогана, включая расширение религиозного образования и поддержку консервативных ценностей, вызывает споры о секуляризме, что влияет на национальную сплоченность (Çarkoğlu и Toprak, 2007: 42). Выдвигая ислам как объединяющую силу, Эрдоган укрепил связи с религиозными общинами, особенно в сельской местности, но оттолкнул сторонников светского образа жизни, сосредоточенных в городах.

В-третьих, рассматриваются социально-политические факторы, такие как экономическая нестабильность и миграция, способствующие политической поляризации. Высокий уровень инфляции и безработицы обострил недовольство населения и повысил политическое сознание, особенно среди тех, кто обычно оставался аполитичным. Приток сирийских беженцев привнес новую социальную динамику, создавая напряженность в вопросах идентичности и распределения ресурсов, влияя на отношение населения к государственной политике.

Наконец, политическая культура Турции формируется под воздействием её региональных и глобальных взаимодействий. Внешняя политика Эрдогана, направленная на усиление роли Турции как регионального лидера, вызывает различные реакции внутри страны, влияя на национальную гордость и обеспокоенность милитаризацией и дипломатической изоляцией (Keyman и Öniş, 2007: 215).

В данной статье мы рассмотрим эти темы – историческое наследие, религию, социально-политические факторы и международную динамику – для того, чтобы дать всесторонний анализ современной политической культуры Турции. В

то время как Турция продолжает идти по своему уникальному пути, это исследование предлагает ценные взгляды на силы, формирующие ее национальную идентичность и роль на мировой арене.

Материалы и методы

В статье используются качественные методы для анализа политической культуры современной Турции. Источники включают в себя научную литературу, правительственные отчеты и опросы общественного мнения с акцентом на взаимодействие между секуляризмом, религией и национализмом. В исследовании также рассматриваются исторические влияния Османской империи и раннего республиканского периода для контекстуализации современных событий под руководством Реджепа Тайипа Эрдогана. Эмпирические данные, полученные от национальных и международных исследовательских институтов, позволили получить представление о ценностях и восприятии граждан, что способствовало более глубокому пониманию изменений в политической культуре.

Кроме того, исследование включает в себя сравнительный анализ, в котором политическая культура Турции противопоставляется другим странам, особенно европейским и ближневосточным. Такое сравнение помогает подчеркнуть уникальный баланс между западными демократическими принципами и исламской идентичностью Турции. Примеры политических событий, таких как конституционные реформы и ключевые выборы, иллюстрируют, как современная политическая динамика изменила культурный ландшафт.

Обзор литературы

В ходе исследования был проведен анализ ключевых аспектов политической культуры современной Турции, включая влияние османского наследия, процессы секуляризации и исламизации, а также развитие политической идеологии в условиях правления Реджепа Тайипа Эрдогана. Особое внимание уделено влиянию внешних факторов, таких как глобальная политика и внутренние социальные вызовы, включая миграционный кризис. Литературный обзор включал работы как турецких, так и зарубежных исследователей, таких как Çarkoğlu A., Toprak B. (2007), Neper M. (2002) и Yavuz M.H. (2009),

которые раскрывают взаимодействие традиции и модернизации в политической культуре Турции. Также были проанализированы данные о политической ситуации в стране, включая результаты исследований U.S. Department of State (2019), MetroPoll (2023) и ключевые тенденции в политическом курсе, представленные в работах Аваткова В.А. (2019). Эти источники помогли сформировать целостное представление о трансформациях турецкой политической культуры и ее текущем состоянии.

Анализ

Исторически так сложилось, что политическая культура Турции представляет собой сложное явление, сформированное взаимодействием имперских наследий, революционной современности и непрерывных переговоров между конкурирующими видениями идентичности. Чтобы препарировать эту сложность, нужно проследить изменение от плюралистического, но иерархического управления Османской империи до кемалистского разрыва с традицией и, наконец, до современного синтеза религиозного национализма при Реджепе Тайипе Эрдогане. Каждая эпоха показывает, как политическая идентичность Турции была выкована через спор – между исламом и секуляризмом, централизацией и плюрализмом, а также внутренними устремлениями против глобального давления.

Наследие Османской империи является основополагающим для понимания современной Турции. Ее модель управления создала структуру, в которой религия и государственное управление были неразделимы. «Система миллета», которая предоставляла религиозным меньшинствам ограниченную автономию под властью султана, позволяла евреям, христианам и мусульманам сосуществовать в иерархической, но относительно толерантной структуре. Эта система, хотя и новаторская для своего времени, усилила главенство суннитского ислама как идеологического якоря империи, при этом султан-халиф олицетворял как политическую, так и духовную власть. Однако упадок империи в 19 веке заставил считаться с современностью. Реформы Танзимата (1839–1876), вдохновленные европейскими административными моделями, стремились централизовать власть и секуляризировать институты, сохраняя при этом исламскую легитимность. Это парадоксальное принятие бюрократии западного образца в исламском госу-

дарстве посеяло семена двойной идентичности, которая позже раскололась под тяжестью республиканских реформ (Нерет, 2000: 70). Например, введение светских судов наряду с шариатскими трибуналами создало гибридную правовую систему, которая предвещала сохраняющееся напряжение в Республике между религиозной традицией и светской современностью.

Распад Османской империи после Первой мировой войны ускорил радикальное переосмысление при Мустафе Кемале Ататюрке, чье видение Турции отвергло имперское прошлое в пользу светского, этнически однородного национального государства. Кемализм был не просто политическим проектом, а культурной революцией. Отменив халифат, заменив арабскую письменность латиницей и подчинив религию государственному контролю через Управление по делам религий (Diyanet), Ататюрк стремился стереть исламско-османские символы и воспитать «современное» гражданство, лояльное турецкому государству. Конституция 1924 года закрепила секуляризм (laiklik) в качестве основного принципа, в то время как отмена ислама как государственной религии в 1928 году подчеркнула разрыв кемализма с прошлым. Эта секуляризация сверху вниз столкнулась с сопротивлением в сельской Анатолии, где сохранились исламские практики и курдская идентичность (Zürcher, 2004: 174-175). Восстание шейха Саида 1925 года – курдско-исламистское восстание против светских реформ – выявило пределы кемалистской ассимиляции, обнажив раскол между городской элитой и периферией, который сохраняется и по сей день. Эта культурная бифуркация стала повторяющейся темой в турецкой политике, поскольку сменявшие друг друга правительства колебались между принудительным секуляризмом и неохотным принятием религиозного и этнического многообразия.

Середина 20 века ознаменовала собой поворотный момент в этой динамике. Подъем Демократической партии (ДП) в 1950 году, положивший конец монополии Народно-республиканской партии (НРП) на власть, ознаменовал собой осторожное переосмысление секуляризма. Популистская политика ДП, такая как повторное введение арабских призывов к молитве и расширение религиозного образования, затронула низовую религиозность, предвещая постепенное возвращение ислама в общественную жизнь. Эта тенденция усилилась после военного переворота 1980 года, который парадок-

сальным образом одобрил «турецко-исламский синтез» для противодействия левым движениям и курдскому сепаратизму. Военные, традиционно являвшиеся хранителями кемализма, теперь продвигали суннитский ислам как объединяющую силу, легитимируя его политическую роль. Этот идеологический поворот позволил исламистским партиям, таким как Партия благосостояния (РП) Неджметтина Эрбакана, набрать обороты в 1990-х годах. Риторика РП представляла ислам как моральное противоядие от вестернизации, находя отклик у маргинализированных сообществ, отчужденных светскими элитами. Однако конфронтационная позиция партии по отношению к секуляризму привела к ее запрету в 1998 году, что подготовило почву для более прагматичной Партии справедливости и развития (ПСР), основанной в 2001 году Реджепом Тайипом Эрдоганом. Гениальность ПСР заключалась в переосмыслении ислама как совместимого с современностью, подчеркивании экономического развития и демократических реформ при одновременной тонкой интеграции религиозных ценностей в управление. Некоторые ученые называют это «мусульманским национализмом», сплавом благочестия и турецкой исключительности, который контрастирует с кемалистским секуляризмом (Yavuz, 2009: 79). Политика ПСР – расширение школ имамов-хатипов, отмена запрета на ношение платков и оформление программ социального обеспечения как исламской благотворительности – укрепила ее привлекательность среди консервативных и сельских избирателей. Для этих групп такие меры представляют собой возвращение культурной аутентичности после десятилетий секуляристской маргинализации. Однако секуляристы воспринимают их как эрозию наследия Ататюрка, усугубляющую общественную поляризацию. Протесты в парке Гези 2013 года – изначально выступавшие против городского развития – переросли в общенациональную секуляристскую реакцию против воспринимаемой исламизации, запечатлевшую этот раскол. Опросы, проведенные Государственным департаментом США (2018), отражают раскол нации: 52% турок считают политическую роль ислама «чрезмерной», в то время как 44% ее одобряют. Этот раскол не только идеологический, но и пространственный, противопоставляя городские центры, такие как Стамбул и Анкара, сельской Анатолии, где религиозно-националистическое повествование ПСР находит глубокий отклик. Централизация власти

Эрдоганом еще больше укрепила эти разделения. Конституционный референдум 2017 года, который перевел Турцию на президентскую систему, сконцентрировал власть в исполнительной власти, маргинализовав парламент и судебную систему. Чистки после переворота 2016 года, в результате которых было изгнано более 150 000 государственных служащих, ученых и журналистов, являются примером этой консолидации. Критики утверждают, что режим Эрдогана отражает османскую автократию, смешивая персонализированное правление с религиозным популизмом. Тем не менее, для многих сторонников – особенно сельских и религиозных общин – централизация символизирует стабильность после десятилетий раздробленных коалиционных правительств. Низовые сети ПСР, включая религиозные братства (джемааты) и НПО, такие как Фонд Ensar, укрепляют лояльность посредством покровительства. Например, общежития и стипендии Ensar для консервативной молодежи создают зависимости, которые трансформируются в электоральную поддержку. И наоборот, городские секуляристы воспринимают централизацию как авторитарное перенапряжение, раздражающее инакомыслие, очевидное на выборах мэра Стамбула в 2019 году. Когда кандидат от оппозиции Экрем Имамоглу с небольшим перевесом победил ПСР, попытки правительства аннулировать результаты, ссылаясь на сомнительные «нарушения», подчеркнули его нетерпимость к плюрализму. Это можно описать как «двухуровневую систему», где лояльность режиму диктует доступ к ресурсам, закрепляя циклы покровительства и исключения. Эта динамика изменила политическую активность: сельское население видит в ПСР своего защитника, а городские секуляристы чувствуют себя все более бесправными.

Социально-политические кризисы еще больше напрягли социальную структуру Турции. Сирийский кризис беженцев, в Турции находится более 3,6 млн сирийцев, разжег нативистские настроения. В то время как правительство формулирует свою политику открытых дверей как исламскую солидарность, оппоненты обвиняют беженцев в безработице и культурной эрозии – нарратив, усиленный экономической нестабильностью. Валютный кризис 2018 года, в результате которого лира потеряла 40% своей стоимости, и хроническая инфляция (официально 80% в 2022 году) подорвали уровень жизни. Безработица среди молодежи, превышающая 25%,

породила разочарование, примером чего стали «Хлебные марши» 2022 года, протестующие против резкого роста цен на продукты питания. Однако кризисы также катализируют политическую мобилизацию. Протесты в Университете Бogaзичи в 2021 году, вызванные назначением Эрдоганом верных ректоров, переросли в молодежное движение против авторитаризма, сочетающее требования академической свободы с более широкой критикой централизованной власти. Аналогичным образом, феминистские и ЛГБТ группы, хотя и маргинализированные, используют цифровые платформы для оспаривания патриархальных норм. Кампании против фемицида и выход из Стамбульской конвенции 2021 года – знаменательного договора о гендерном насилии – подчеркивают устойчивость низового активизма. В этих движениях можно заметить «новую политическую субъективность» – городскую, образованную и глобально связанную, – которая сочетает местные недовольства с транснациональными дискурсами прав и справедливости (Göçek, 2011: 99). Эти движения, хотя и раздробленные, представляют собой контрнарратив религиозно-националистической гегемонии ПСР, иллюстрируя плюрализм, который сохраняется, несмотря на авторитарную консолидацию.

Геополитические амбиции Турции еще больше усложняют ее внутреннюю политическую культуру. Позиционируясь как мост между Европой и Азией, она лавирует между шатким балансом между обязательствами НАТО и неоосманскими устремлениями. Вмешательства Эрдогана в Сирии и Ливии, представленные как защита интересов суннитов, находят отклик у внутренних консерваторов, но отталкивают западных союзников. Процесс вступления в ЕС, когда-то являвшийся катализатором демократических реформ, застопорился, что снизило внешнее давление в пользу либерализации (Smeets и Beach, 2020: 131). Вместо этого транзакционная дипломатия – например, соглашение о беженцах 2016 года, когда Турция остановила потоки мигрантов в Европу в обмен на 6 миллиардов евро – подчеркивает прагматичную реальную политику Анкары. Одновременно с этим, выход Турции на Центральную Азию через Тюркский совет укрепляет пантюркистскую идентичность, в то время как гуманитарная помощь странам с мусульманским большинством, таким как Сомали, укрепляет ее имидж мирового исламского лидера. Однако эти амбиции сталкиваются с внутренними противо-

речиями. Поддержка режимом исламистских идей за рубежом контрастирует с подавлением курдского национализма внутри страны, олицетворением которого стало военное наступление 2019 года на сирийских курдов (Çevik, 2022: 3). Такая двойственность раскрывает взаимодействие внутренней политики идентичности и внешней политики, где националистические и религиозные нарративы используются для консолидации власти. Неоосманская риторика ПСР, призывающая к историческому величию, служит как для легитимации лидерства Эрдогана, так и для позиционирования Турции как регионального посредника – стратегия, которая находит отклик у внутренней аудитории, но усложняет международные альянсы.

В заключение следует сказать, что политическая культура Турции – это палимпсест – текст, который постоянно переписывается, но никогда не стирается полностью. Османское наследие исламского управления, разрыв кемалистов с традицией и синтез религии и национализма Эрдогана образуют перекрывающиеся слои, которые формируют современные реалии. Социально-экономические кризисы и геополитические амбиции действуют как центробежные и центростремительные силы, фрагментируя общество и способствуя новой солидарности. По мере того, как Турция приближается к своему столетию как республики, ее политическая культура остается в движении, воплощая напряженность между традицией и современностью, единством и разнообразием, авторитаризмом и инакомыслием. Путь вперед будет зависеть от того, смогут ли ее институты примирить эти противоречия или поддадутся поляризующей логике политики «победитель получает все» – вопрос, имеющий глубокие последствия для роли Турции во все более многополярном мире. Устойчивость низовых движений, неустойчивость экономических условий и глобальные отголоски внешнеполитического выбора Турции – все это будет формировать эту траекторию, гарантируя, что изучение турецкой политической культуры останется столь же актуальным, сколь и сложным.

Результаты

Синтез османского и кемалистского влияний в современной турецкой политической идентичности проявляется не как линейная последовательность идеологий, а как спорное сосуществование, где исторические символы стра-

тегически перепрофилируются для навигации по современному управлению. Эта двойственность проявляется в государственных ритуалах, таких как празднование Дня Республики, где военные парады в честь светской республики Ататюрка сопоставляются с чтением Корана в недавно восстановленных мечетях османской эпохи – намеренное смешение республиканской и исламской иконографии. Публичная риторика также иллюстрирует это взаимодействие: В своих выступлениях Эрдоган часто ссылается на «дух независимости» Ататюрка, одновременно ссылаясь на османских халифов как на образцы нравственности, – дискурсивная стратегия, которая объединяет светские и религиозные группы. Такая практика показывает, как государство избирательно присваивает историческое наследие для легитимации своей власти, создавая гибридную идентичность, которая находит отклик у различных слоев общества.

Устойчивое влияние ранних республиканских ценностей особенно ярко выражено в националистическом дискурсе, где кемалистские идеалы единства и секуляризма сохраняются, хотя и в измененных формах. Старшие поколения, социализированные в условиях строгого светского образования, часто приравнивают турецкость к верности принципам Ататюрка, рассматривая религиозный символизм в политике как предательство основополагающего этоса Республики. Напротив, более молодые демографические группы, особенно в консервативных сельских районах, все чаще связывают национальную идентичность с исламским благочестием, сдвиг, усиленный спонсируемым государством религиозным образованием и риторикой ПСР (Аватков, 2019: 143). Этот разрыв поколений отражается в отношении к светскому управлению: городские секуляристы требуют строгого разделения религии и государства, в то время как религиозные консерваторы выступают за политику, отражающую «анатолийские ценности», такие как ограничения на употребление алкоголя и гендерно-сегрегированные общественные пространства. Однако даже внутри этих идеологических лагерей возникают нюансы. Например, некоторые светские националисты одобряют неоосманскую внешнюю политику Турции как возрождение исторического величия, в то время как некоторые религиозные избиратели критикуют экономическую неэффективность ПСР, несмотря на поддержку ее культурной повестки дня.

Религия, в частности суннитский ислам, стала доминирующей осью социальной сплоченности, преодолевая региональные и классовые различия. Сеть религиозных благотворительных организаций ПСР, таких как Фонд Türkiye Diyanet, ежегодно распределяет помощь более чем 2 миллионам домохозяйств, позиционируя благосостояние как религиозную обязанность (закят), а не как государственную обязанность. Эта исламская солидарность подкрепляется посредством общественных инициатив, возглавляемых мечетями, от оказания помощи при стихийных бедствиях до профессиональной подготовки, которые способствуют коллективной идентичности как среди городских мигрантов, так и среди сельского населения. Растущая роль Diyanet (Управления по делам религий) в управлении подчеркивает этот сдвиг. Когда-то бюрократическое учреждение, поддерживающее государственный секуляризм, теперь Diyanet функционирует как идеологический аппарат, издавая религиозные указы по политическим вопросам и легитимируя политику правительства посредством пятничных проповедей. Расширение исламского образования, от школ имамов-хатипов до факультетов теологии, обеспечивает преемственность поколений этой религиозно-политической парадигмы. Однако эта объединяющая роль сосуществует с углубляющейся поляризацией. Повторное превращение собора Святой Софии в мечеть в 2020 году, хотя религиозные консерваторы и праздновали его как восстановление османского наследия, было осуждено секуляристами как стирание республиканского секуляризма. Медиаэкосистемы усиливают этот разрыв: проправительственные СМИ, такие как TRT Haber, подчеркивают исламское единство и антизападные нарративы, в то время как оппозиционные платформы, такие как Gazete Duvar, критикуют смешение благочестия и управления. Таким образом, гражданское участие разделилось: религиозные общины мобилизуются через сети мечетей, а светские группы используют цифровой активизм, как это видно на феминистских кампаниях против гендерного насилия, которые смешивают местные недовольства с глобальным дискурсом о правах человека (Байбатырова, 2010: 245).

Сравнительно, национализм остается мощной, но вторичной объединяющей силой. Хотя кемалистский светский национализм все еще лежит в основе военных и бюрократических институтов, его привлекательность среди широких

слоев населения ослабла. «Мусульманский национализм» ПСР, который переплетает исламскую идентичность с турецкой исключительностью, вытеснил его в качестве основной объединяющей идеологии. Этот сдвиг очевиден в реформах образования, которые отдают приоритет истории Османской империи над республиканскими достижениями, и в дипломатической риторике, позиционирующей Турцию как «защитника мировых мусульман». Тем не менее, национализм сохраняется в определенных контекстах, таких как широко распространенная поддержка военных операций против курдских групп, которые представляются как экзистенциальные угрозы территориальной целостности. Синтез ислама и национализма в рамках ПСР создал гибридную идентичность, которая апеллирует как к религиозным, так и к националистическим чувствам, хотя это слияние рискует оттолкнуть не-суннитские меньшинства, такие как алевиты и курды, которые чувствуют себя исключенными из доминирующего нарратива.

Централизация власти Эрдоганом глубоко изменила динамику управления, разрушив институциональные сдержки и противовесы. Общественное доверие к судебной системе резко упало, при этом опросы показали, что 65% турок считают суды политически влиятельными – мнение, подтвержденное чисткой после 2016 года более 4000 судей (Baser и Öztürk, 2017: 25-27). Свобода СМИ также ухудшилась, и Турция заняла 165-е место из 180 стран в Индексе свободы прессы 2023 года, поскольку независимые СМИ сталкиваются с цензурой или поглощением проправительственными конгломератами. Образование стало полем битвы, при пересмотре учебных программ упор делается на религиозоведение и историю Османской империи в ущерб критическому мышлению и республиканским ценностям. Эти изменения вызвали различные реакции: сельские и религиозные общины, исторически маргинализированные светскими элитами, в значительной степени одобряют централизацию как исправление прошлой изоляции, в то время как городские секуляристы рассматривают ее как авторитарное посягательство. Молодежный активизм является примером этой дихотомии. Студенты университетов в Стамбуле и Анкаре организовали протесты против академической цензуры, такие как демонстрации в Университете Богазичи в 2021 году, в то время как консервативные молодежные группы, часто связанные с религиозными фондами, проводят

митинги в поддержку политики правительства (Öztürk, 2021: 173).

Долгосрочные последствия централизации для демократического участия неоднозначны. Хотя явка избирателей остается высокой (87% на выборах 2023 года), это отражает не столько живую демократию, сколько поляризованный электорат, вынужденный выбирать между укореившимися бинарностями. Оппозиционные партии из всех сил пытаются выйти за рамки своего элитарного имиджа, несмотря на локальные успехи, такие как победа Экрема Имамоглу на выборах мэра Стамбула, которая зависела от прагматичных призывов к экономической справедливости, а не от идеологической чистоты. Массовые движения, особенно среди экологических и феминистских групп, набрали обороты, обойдя традиционную партийную политику, однако их влияние остается ограниченным государственными репрессиями. Парадоксально, но централизация подстегнула как апатию, так и мобилизацию: пожилые сельские избиратели демонстрируют стойкую лояльность ПСР, в то время как молодые городские когорты все больше отстраняются от официальной политики, направляя несогласие через искусство, социальные сети и инициативы гражданского общества.

Социально-политические проблемы, в частности, кризис с беженцами в Сирии и экономическая нестабильность, еще больше изменили политическое сознание. Присутствие 3,6 млн сирийцев обострило нативистские настроения, и 72% турок выступают за репатриацию, согласно опросу MetroPoll 2023 года. Экономические кризисы, включая крах лиры и безудержную инфляцию, усугубили разочарование, особенно среди семей с низким доходом, которые обвиняют беженцев в подавлении заработной платы и росте арендной платы. Тем не менее, это давление также способствовало солидарности внутри общин. В таких городах, как Газиантеп, местные жители и сирийцы сотрудничают в неформальной экономике, бросая вызов монолитным нарративам разделения. Одновременно появляются новые политические нарративы: левая Рабочая партия Турции добилась успеха, связав экономическую справедливость с антибеженской риторикой, в то время как прогрессивные фракции в РНП выступают за инклюзивную политику в отношении беженцев, отражая зарождающийся переход от политики, основанной на идентичности, к политике, основанной на проблемах.

Молодежь и маргинализированные группы находятся на переднем крае этого переопределения. Студенты университетов, вдохновленные глобальными движениями, такими как Fridays for Future, выдвигают локальные требования к действиям по борьбе с изменением климата, в то время как курдские феминистки преодолевают двойные репрессии со стороны государства и патриархальных структур, чтобы отстаивать права меньшинств. Коллективы ЛГБТ, хотя и криминализированные в соответствии с неопределенными законами об «общественной морали», используют цифровые платформы для создания транснациональных альянсов, как это видно по их солидарности с глобальными движениями Pride. Эти группы иллюстрируют более широкую тенденцию: политическая идентичность все больше отделяется от традиционных принадлежностей, а молодые поколения отдают приоритет интерсекциональным вопросам, а не идеологическим догмам.

Геополитическое позиционирование Турции еще больше усложняет ее внутреннюю политическую культуру. Членство в НАТО и Организации тюркских государств усиливает двойную идентичность: светскую демократию, ориентированную на Запад, и лидера тюрко-исламского мира. Общественное мнение отражает эту двойственность. В то время как 58% турок выступают за сохранение членства в НАТО (исследование MetroPoll 2022 года), растет скептицизм в отношении ЕС, который воспринимается как лицемерный в своих требованиях демократических реформ. Отношения с Россией и Центральной Азией, представленные как возрождение исторического тюркского братства, находят отклик у националистических и религиозных кругов, но при этом напрягают связи с западными союзниками (Azmukhanova и Egamberdiyev, 2024: 17). Внутри страны этот балансирующий акт разжигает дебаты об «истинной» идентичности Турции: проправительственные СМИ отстаивают дипломатию беспилотников Анкары и военный экспорт как признаки восстановленной имперской доблести, в то время как светские критики предупреждают о дипломатической изоляции. Региональные устремления, особенно в Сирии и Ливии, стали лакмусовой бумажкой для национального единства. Военные вмешательства, оправдываемые защитой мусульман-суннитов и борьбой с терроризмом, пользуются

широкой поддержкой среди консерваторов, но сталкиваются с противодействием со стороны секуляристов и курдов, которые считают их дорогостоящим отвлечением от внутренних кризисов. Нагорно-карабахский конфликт 2020 года, где Турция поддержала Азербайджан, временно объединил разрозненные группы под пантюркистским знаменем, демонстрируя, как внешние конфликты могут перевешивать внутренние разногласия. Однако такое единство мимолетно, как видно из поляризованной реакции на возвращение беженцев на север Сирии, где националистическое признание сталкивается с гуманитарными проблемами.

В целом, политическая культура Турции определяется ее способностью поглощать противоречия – исторические и современные, религиозные и светские, авторитарные и партисипативные. Эти противоречия не разрешаются, но постоянно обсуждаются, создавая текучую идентичность, которая бросает вызов жесткой категоризации. Синтез османской ностальгии и религиозного национализма в ПСР переопределил условия взаимодействия, однако низовые движения и социально-экономическое давление гарантируют, что этот нарратив остается оспариваемым. По мере того, как Турция лавирует в глобальных и региональных течениях, ее политическая культура будет продолжать развиваться, формируясь взаимодействием памяти, власти и сопротивления.

Заключение

Политическая культура Турции, глубоко укоренившаяся в османском прошлом и сформировавшаяся под влиянием кемалистской концепции, превратилась в сложную смесь секуляризма, исламизма и национализма, особенно в период правления Эрдогана. Противостояние между этими элементами усилило раскол в обществе: сельские и религиозные общины в основном поддерживают централизацию власти, в то время как городские светские жители сопротивляются тому, что они воспринимают как эрозию светских идеалов. Политическая культура отражает не только историческое наследие, но и современные социально-экономические проблемы, такие как кризис беженцев и экономическая нестабильность, которые еще больше углубляют разногласия. В то же время низовые движения и молодежные протесты являются яркой контрпропагандой авторитарных тенденций правительства. В перспективе политическое будущее Турции остается неопределенным, поскольку страна сталкивается с противоречиями между авторитарной консолидацией и требованиями плюрализма, справедливости и демократии. Устойчивость этих противоборствующих сил определит, сможет ли Турция сохранить хрупкий баланс между модернизацией и традициями, централизацией и разнообразием, ориентируясь на свою роль в региональном и глобальном контекстах.

Литература

- Avatkov, V. A. (2019). Turcija segodnja. Ključevye tendencii v politicheskom kurse. *Svobodnaja mysl'*, 2(1674), 141-146.
- Azmukhanova, A. M., & Egamberdiyev, M. Sh. (2024). Historical aspect of Turkey's multi-vector regional policy (Central Asia). *Turkic Studies Journal*, 6(3), 14-30.
- Bajbatyrova, N. M. (2010). Otrazhenie processov islamizacii i sekuljarizacii tureckogo obshhestva v presse. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Jazyk i literatura*, 1, 243-247.
- Baser, B., & Öztürk, A. E. (2017). *Authoritarian politics in Turkey: Elections, resistance and the AKP*. Bloomsbury Publishing.
- Çarkoğlu, A., & Toprak, B. (2007). *Religion, society and politics in a changing Turkey*. TESEV.
- Çevik, S. (2022). Turkey's military operations in Syria and Iraq.
- Fuat Keyman, E., & Öniş, Z. (2007). Globalization and social democracy in the European periphery: Paradoxes of the Turkish experience. *Globalizations*, 4(2), 211-228.
- Göçek, F. M. (2011). The Transformation of Turkey.
- Göl, A. (2009). The identity of Turkey: Muslim and secular. *Third World Quarterly*, 30(4), 795-811.
- Heper, M. (2000). The Ottoman legacy and Turkish politics. *Journal of International Affairs*, 63-82.
- MetroPoll. (2022). AB ve NATO: Türkiye'nin Nabızı Mart 2022 [Elektronnyy resurs]. MetroPoll Araştırma. Retrieved from https://www.metropoll.com.tr/upload/content/files/1907-ab-ve-nato-tn_mart22.pdf
- MetroPoll. (2023). Türkiye'nin Nabızı: Ocak 2023 [Elektronnyy resurs]. MetroPoll Araştırma. Retrieved from <https://www.metropoll.com.tr/upload/content/files/1916-tn-ocak23-icindekiler.pdf>
- Ozturk, A. E. (2021). *Religion, identity and power: Turkey and the Balkans in the twenty-first century*. Edinburgh University Press.

Smeets, S., & Beach, D. (2020). When success is an orphan: informal institutional governance and the EU–Turkey deal. *West European Politics*, 43(1), 129-158.

U.S. Department of State. (2019). Turkey 2018 International Religious Freedom Report [Elektronnyy resurs]. Washington, D.C.: U.S. Department of State. Retrieved from <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/TURKEY-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>

Yavuz, M. H. (2009). *Secularism and Muslim democracy in Turkey*. Cambridge University Press.

Zürcher, E. J. (2017). *Turkey: A modern history*. Bloomsbury Publishing.

Information about authors:

Rakhimberdiyev Madi Muratuly – first-year master's student in Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan e-mail: harisiyun@gmail.com).

Shadkam Zubaida (corresponding author) – candidate of philological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: zubaida.68@gmail.com).

Сведения об авторах

Рахимбердиев Мадии Муратулы – магистрант первого курса по специальности востоковедение, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: harisiyun@gmail.com).

Шадкам Зубайда (ответственный автор) – кандидат филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: zubaida.68@gmail.com).

Поступила 20 декабря 2024 года

Принята 11 мая 2025 года

З.У. Искакова , Д.Б. Дәуен*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: dinara_dauyen@mail.ru

ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЖАҢАҢДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРІ

Мақалада Қытай мәдениетінің жаһандану кезеңіндегі өзгерістері, мәдени реформалары мен жаһандық үдерістердің мәдениетке әсері мен дәстүрлі мәдениеттің жаңғыру тенденциялары талданады. Жаһандану жағдайында Қытай мәдениеті қоғам өмірінің негізгі аспектілеріне ықпал ете алатындай елеулі өзгерістерге ұшырайды. Жаһандану, бір жағынан, қытайлық мәдени құндылықтардың, дәстүрлер мен тілдің елден тыс таралуына ықпал етеді, оның әлемдік аренаға әсерін күшейтеді. Екінші жағынан, бұл мәдениеттердің өзара әрекеттесуіне және өзара енуіне әкеледі, ал ол қытай мәдениетінің дәстүрлі элементтерінің байытылуын да, өзгеруін де тудырады. Тақырыпты зерттеудегі басты мақсаты – Қытайдың жаһандану жағдайындағы мәдени әртүрлілік мәселесін анықтау мен өзіндік қытайлық дәстүрлі мәдениетті сақтаудың шартын қарастыру болды. Тақырыпты зерттеудің негізгі міндеті – қазіргі Қытайдағы дәстүрлі қытай мәдениетінің елді модернизациялауға ықпал ететін мемлекетті басқарудағы жаңа идеологиямен байланысын анықтау. Себебі, дәстүрлі қытай мәдениетін сақтау және дамыту Қытайдың қарқынды экономикалық өсуіне оң әсер етеді. Ал мәдениеттің әртүрлілігі мен бірлігі – қазіргі әлемдегі мәдени әртүрлілікті дамытудың екі ажырамас аспектісі. Сондықтан жаһандану жағдайында мәдениеттің біртұтастығы қағидатын жалпыадамзаттық құбылыс ретінде ұстану ғана емес, сонымен бірге кез-келген ерекше мәдениетті сақтау қағидатына сүйене отырып, мәдени әртүрлілікке төзімділікті арттыру қажет, олардың әрқайсысы әр түрлі дәрежеде жаһандану процестеріне әсер етеді. Зерттеудің басты жаңалығы да осы – мәдени әртүрлілік пен мәдени біртұтастық ұғымын біріктіре даму үстіндегі Қытайдың жаһандану үдерісіндегі мәдени трансформациясын толықтай зерттеу. Себебі, қытай мәдениетінің өзгеріске ұшырауына бірнеше факторлар әсер етті. Ең маңызды аспектісі – цифрландыру мен әлеуметтік медиа, олар қытай мәдениетін шетелде танымал ету платформасына айналды. Сонымен бірге ел ішінде мәдени мұраға деген қызығушылықтың артуы байқалды, бұл дәстүрлі тәжірибелердің жандануынан және олардың қазіргі жағдайларға бейімделуінен көрінеді.

Түйін сөздер: жаһандану, ұлттық бірегейлік, мәдени алмасу, цифрландыру, революция.

Z.U. Iskakova, D.B. Dauyen*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: dinara_dauyen@mail.ru

Changes in Chinese culture in the context of globalization

The article analyzes the changes in Chinese culture during the period of globalization, the impact of cultural reforms and global processes on culture and the trends of the revival of traditional culture. In the context of globalization, Chinese culture is undergoing significant changes that can contribute to the main aspects of society. Globalization, on the one hand, promotes the spread of Chinese cultural values, traditions and language outside the country, increasing its influence on the world stage. On the other hand, it leads to the interaction and mutual penetration of cultures, while it causes both the enrichment and the change of traditional elements of Chinese culture. The main purpose of studying the topic was to identify the problem of cultural diversity in the context of China's globalization and to consider the conditions for preserving its own traditional Chinese culture. The main objective of studying the topic is to identify the connection between traditional Chinese culture in modern China and the new ideology in government, contributing to the modernization of the country. This is due to the fact that the preservation and development of traditional Chinese culture has a positive impact on China's rapid economic growth. Diversity and unity of culture are two essential aspects of the development of cultural diversity in the modern world. Therefore, in the context of globalization, it is necessary not only to adhere to the principle of the unity of culture as a universal phenomenon, but also, based on the principle of preserving any particular culture, to increase resistance to cultural diversity, each of which affects the processes of globalization to varying degrees. This is the main novelty of the study – a complete study of China's cultural transformation in the process of globalization, which is developing by combining the concepts

of cultural diversity and cultural unity. This is due to the fact that several factors influenced the change in Chinese culture. The most important aspect is digitization and social media, which have become a platform for promoting Chinese culture abroad. At the same time, there is a growing interest in cultural heritage within the country, which is reflected in the revival of traditional practices and their adaptation to modern conditions.

Key words: globalization, national identity, cultural exchange, digitalization, revolution.

З.У. Исакова, Д.Б. Дауен*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: dinara_dauyen@mail.ru

Изменения китайской культуры в условиях глобализации

В статье анализируются изменения китайской культуры в период глобализации, влияние культурных реформ и глобальных процессов на культуру и тенденции возрождения традиционной культуры. В условиях глобализации китайская культура претерпевает существенные изменения, которые могут способствовать основным аспектам жизни общества. Глобализация, с одной стороны, способствует распространению китайских культурных ценностей, традиций и языка за пределы страны, усиливая ее влияние на мировую арену. С другой стороны, это приводит к взаимодействию и взаимному проникновению культур, в то время как это вызывает как обогащение, так и изменение традиционных элементов китайской культуры. Основная цель изучения темы состояла в том, чтобы определить проблему культурного разнообразия в условиях глобализации Китая и рассмотреть условия сохранения собственной традиционной китайской культуры. Основной задачей изучения темы является выявление связи традиционной китайской культуры в современном Китае с новой идеологией в управлении государством, способствующей модернизации страны. Это связано с тем, что сохранение и развитие традиционной китайской культуры положительно влияет на быстрый экономический рост Китая. Разнообразие и единство культуры – два неотъемлемых аспекта развития культурного разнообразия в современном мире. Поэтому в условиях глобализации необходимо не только придерживаться принципа единства культуры как общечеловеческого явления, но и, опираясь на принцип сохранения любой особой культуры, повышать устойчивость к культурному разнообразию, каждое из которых в разной степени влияет на процессы глобализации. В этом и заключается главная новизна исследования – полное изучение культурной трансформации Китая в процессе глобализации, которая развивается, объединяя понятие культурного разнообразия и культурного единства. Это связано с тем, что на изменение китайской культуры повлияло несколько факторов. Наиболее важным аспектом является оцифровка и социальные сети, которые стали платформой для популяризации китайской культуры за рубежом. В то же время внутри страны наблюдается рост интереса к культурному наследию, что отражается в возрождении традиционных практики и их адаптации к современным условиям.

Ключевые слова: глобализация, национальная идентичность, культурный обмен, цифровизация, революция.

Кіріспе

Жаһандану – қоғам дамуындағы еңсерілмейтін үрдіс. Жаһандану тұжырымдамасы енгізілгеннен бастап және оны баспасөзде кеңінен қолданғаннан бері әлемдегі адамдардың көпшілігінің өміріне жаһандану әсер етті. Жаһандануды «мәні бойынша көп қырлы және еркін сауда, технологиялық инновациялар мен ақпараттық коммуникациялармен, жаһандық қоғамдардың дамуымен байланысты демографиялық өзгерістермен, әлеуметтік-мәдени, экономикалық және идеологиялық конвергенциямен тығыз байланысты процесс» деп санауға болады (Дэн С., 2023).

Соңғы жылдары жаһанданудың әсері тауарлармен, технологиялармен және мәдениеттермен алмасудан айқын көрінеді. Жаһандану экономикалық, саяси және мәдени құрылымның географиялық шектеулерінен бас тартқанымен, интеграция мен қақтығыстар әртүрлі елдердегі адамдар ұстанатын құндылықтар мен идеологиялардың әртүрлілігіне байланысты жаһандану процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Тұтастай алғанда, жаһандану адамдардың күнделікті өміріне оң және теріс әсер етеді, бұл өмір салтын өзгертіп қана қоймайды, сонымен қатар ұлттың дәстүрлі мәдени құндылықтарына қарсы тұрады (Гохберг Л., 2011).

Қытай жаһандану арқылы экономикасы мен мәдениетіне үлкен әсер ететін қиындықтар мен мүмкіндіктерге ие болады. 1978 жылы «реформалар мен ашықтық» саясатын жүргізгеннен кейін Қытай біртіндеп әлемдік нарық ағынына қосылды. Әлемдік нарықтағы қырық бес жылдан астам даму барысында Қытай экономика, халықаралық бәсекеге қабілеттілік және адамдардың өмірін жақсарту салаларында айтарлықтай жетістіктерге жетті. Төраға Ху Цзиньтаоның 2008 жылғы реформалар мен ашықтықтың 30 жылдығына арналған кездесуінде сөйлеген сөзіне сәйкес, Қытайдың жалпы импорты мен экспорты 1978-2007 жылдар аралығында мире 20,6 млрд-тан 2 2,17 трлн-ға дейін өсті, бұл әлемде үшінші орынға ие болды және валюта резервтерінің көлемі бойынша көшбасшы елге айналды. Төленген шетелдік инвестициялар шамамен 1 триллион долларды құрады. Осылайша, жаһандану мен халықаралық ынтымақтастық Қытайдың экономикалық дамуын жеделдетіп, әлемдік экономикаға үлкен үлес қосатыны анық.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері. Бірегейлік- тану процесі. Өз елін өзге мемлекеттермен салыстыра отырып, біріншісі «өзінің кім екенін» немесе жеке саяси және мәдени жүйесін растамас бұрын олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға тырысады. Қытай жаңа реформалар мен саясатты жүзеге асырмастан бұрын, алдымен өзінің бірегейлігін сақтау мен дәстүрін жаңғырту жолдарын қарастырып, жаһандану жағдайында мәдени өзгерістердің дамуға әсерін анықтап, реформаларды жүзеге асырады. Сондықтан осы мақалада қытайлықтардың жаһандық процестерді түсінуінің ерекшелігін және олардың мәдениетке әсерін анықтау үшін тарихи, саясаттану, әлеуметтанулық зерттеу әдістері қолданылды.

Мақаланың мақсаты- Қытайдың жаһандану жағдайындағы мәдени өзгерісін толығымен зерделеу.

Мақаланың міндеттері:

- Қытайдың жаһандану жағдайындағы мәдени өзгерісін талдау;
- Жаһандану үдерісінің мәдени бірегейлікпен тұрақтылыққа әсерін анықтау;
- Мәдени бірегейлік дағдарысының басталу алғышарттарын зерттеу.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Жаһандану жағдайындағы қытай мәдениетінде экономикалық, саяси және әлеуметтік қай-

та құрулар нәтижесінде болған өзгерістерді талдауға көмектесетін бірнеше негізгі тәсілдер мен теорияларды қамтиды.

Тарихи-мәдени тәсіл: бұл тәсіл мәдени процестерді олардың тарихи эволюциясы тұрғысынан талдауға негізделген. Қытай контекстінде елдің мәдениеті өртүрлі тарихи кезеңдерде қалай дамығанын, соның ішінде дәстүрлі құндылықтардың әсерін, революциялық өзгерістерді, сондай-ақ, мысалы, батыстан келген сыртқы әсерлерді ескеру маңызды. Бұл дәстүрлердің тұрақты элементтерін де, реформалардан кейін пайда болған жаңа мәдени тенденцияларды да анықтауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік-мәдени тәсіл: әлеуметтік-мәдени тәсіл мәдениеттің әлеуметтік өзгерістермен байланысын көрсетеді. «Ашықтық және реформа» саясатын жүргізгеннен кейін Қытайда мәдени тәжірибеге әсер еткен әлеуметтік құрылымда айтарлықтай өзгерістер болды. Урбанизацияның, орта таптың өсуінің, білім берудегі және бұқаралық коммуникациядағы өзгерістердің мәдениеттің дамуына әсерін ескеру маңызды.

Жаһандану тәсілі: реформа саясаты басталғаннан кейін қытай сыртқы әлемге ашық болды, бұл қытай мәдениетіне жаһандық ықпалдың күшеюіне әкелді. Бұл тәсіл халықаралық процестердің (жаһандану, мәдени алмасу, батыстық технологиялар мен құндылықтардың әсері) дәстүрлі қытай мәдениетімен қалай әрекеттесетінін және оның бейімделуіне немесе өзгеруіне әкелетінін зерттейді.

Әдебиетке шолу

Жаһандану жағдайындағы мәдени аспектіге тоқталатын, Қытайдың дәстүрлі мәдениетіне әлемдік мәдениет сөзсіз әсер етеді. Жаһандану процесінде Батыс әлемі озық технологиялар мен экономикалық жүйеде үстемдік етеді, сондықтан жаһандық мәдениет негізінен еркін нарықтармен, тұтынушылықпен және индивидуализммен сипатталатын Батыс мәдениетінен тұрады (Джиа С., 2018). Керісінше, Қытай мен Жапония сияқты елдерде ұжымдық құндылықтар дәстүрі бар. Дәстүрлі қытайлық құндылықтар жаһандану жағдайында әлемдік мәдениетпен кездескенде, бірегейлік мәселесінде дағдарысқа әкелетін қақтығыстар мен интеграциялар белгілі бір дәрежеде пайда болады. Бірегейлік дағдарысын жаһандану әкелген жаңа құбылыс ретінде қарастыруға болады.

Қытай мәдениеті әлемдік мәдениетке де әсер етеді. Соңғы жылдары Қытай әлемді өзінің дәстүрлі мәдениеттері мен құндылықтарымен таныстыруға күш салуда және әлемдік мәдениетке белгілі бір әсер етуде. 2009 жылдың аяғында 88 елде 282 Конфуций Институты және 272 Конфуций сыныбы құрылды, ал Конфуций институттары мен сыныптары қытай тілін оқыту үшін, сондай-ақ қытай мәдениетін насихаттау үшін қолайлы оқыту стильдерін қолданады. Қытай мәдениеттері мен құндылықтарын Батыс қоғамы біртіндеп мойындайды, бұл жаһандану жағдайындағы мәдениетаралық коммуникацияның салдары. Ғалымдардың айтуынша, «мәдениет – бұл бәріне тиесілі және біреуге ғана тән емес адамдар арасында ортақ және талқыланатын білім» деп болжайды (Джиа Хуэймин, 2017).

Нәтижелері мен талқылама

Қытай жастарының бірегейлігі мәселесін жаһанданудың салдары ретінде қарастыруға болады, ал жаһандық мәдениет Қытайдың дәстүрлі мәдениеттері мен құндылықтарына әсер етеді. Мұны көрсету үшін, бұл мақалада біз бірінші кезекте бірегейлік мәселесінің шеңберін ұсыну үшін бірегейлік пен қытайлық бірегейлік ұғымына баса назар аударамыз. Екіншіден, ол жаһандану процесінде қытай жастарының жеке басының дағдарысын сыни тұрғыдан талдайды. Үшіншіден, бұл жаһандану және мәдениетаралық байланыс туралы хабардарлық осы процеспен бірге жүруі мүмкін әртүрлі қиындықтар мен мәселелерге қарамастан білімге енгізілуі ұсынылады.

Жаһандану процесі тек тауар алмасу ғана емес, сонымен қатар Батыс және Шығыс мәдениеттерінің өзара әрекеттесуі болып табылады. Кейбір қытайлық жастар батыс мәдениеті мен құндылықтарын бағалайды және қабылдайды. Осы тұрғыдан алғанда, әлеуметтік сәйкестілік теориясындағы топшілік және бөгде топтарды келесідей жіктеуге болады: батыс мәдениетінің Қытайдың дәстүрлі мәдениетіне әсер етуімен қытайлық ұжымдық мәдениеттің дәстүрлі мәдени құндылықтарын ұстанатын адамдарды өздері деп санауға болады, ал бөтен топты жаһандану процесінде батыстанған Қытай жастары деп санауға болады.

Жаһандық мәдениет адамдардың күнделікті өмірін сөзсіз біріктіреді. Артефактілердің жаһандық маркетингі пайданы барынша арттыруға ғана емес, сонымен қатар экономикалық держа-

ваның мәдени әсерін таратуға және нығайтуға бағытталған деп саналады. Әлемдік мәдениеттің әсері ретінде байқауға болатын көптеген құбылыстар бар. Ағылшын тілі жаһандық қарым-қатынаста басым тіл ретінде пайдаланылады, Coca Cola, Nike және Adidas сияқты танымал брендтердің өнімдері бүкіл әлемдегі дүкендерде сатылады, KFC және McDonalds сияқты фаст-фудтар жастар арасында танымал болып келеді, ал интернет бүкіл әлемді «ауылға» айналдырады. Томастың пікірінше, жаһанданудың әлеуметтік-мәдени өлшемі мәдени және діни нанымдарға қатысты өзгерістерді қамтиды. Осылайша, жаһандық мәдениеттің біркелкілігі мен стандартталуы ұлттың жеке басына қарсы шығудың ықтимал қаупіне әкелуі мүмкін (Си Цзиньпин, 2012).

Жаһандану жағдайындағы қытай жастарының жеке басының дағдарысын негізінен екі аспект бойынша талдауға болады, атап айтқанда мәдени бірегейлік дағдарысы және әлеуметтік сәйкестілік дағдарысы. Мәдени бірегейлік дағдарысы-бұл қытайдың дәстүрлі дүниетанымы мен мәдени құндылықтарының дағдарысы, ол батыстық мәдениеттер мен құндылықтардың дәстүрлі қытай мәдениетінің құндылықтарына ену процесінде пайда болады, ал әлеуметтік бірегейлік дағдарысы адамдардың өздерін және басқаларды топтарға жататындығына қарай қалай жіктейтінінен туындайды (Чао Си, 2019).

Жасөспірім жылын бастан өткерген қытайлық жастар- бұл жеке тұлғаны қалыптастырудағы ерекше топ. Жасөспірім- бұл балалық шақ пен ересек өмір арасындағы белгілі бір кезең, оған психологиялық революция, сенімсіздік, жаңа трендке деген қызығушылық және оқуға деген ұмтылыс кіреді. Қытайда жүргізілген «реформалар мен ашықтық» саясатынан кейін туылған қытайлық жастар ата-аналарының ұрпақтарына қарағанда мүлдем басқа өсу ортасында өмір сүрді. Жаһанданудың әсерінен Қытай жастары технологиялық, экономикалық және әлемдік мәдени тренд толқынына тап болады. Бұл жасөспірімдік кезеңнің ерекшелігі қытайлық жастардың жаһандану арқылы алға тартылған батыстық құндылықтарды, сондай-ақ қытайлық ұжымдық мәдениет ұстанатын дәстүрлі құндылықтарды үйренуге және қабылдауға дайын екендігін анықтайды. Жаһандану процесінде батыстық құндылықтардың жақындығы қытай жастарының жеке басының бұлыңғырлығына әкелуі мүмкін (Цай Бу, 2008).

Қытай контекстінде қоғам ұстанатын дәстүрлі мәдениеттер мен құндылықтарды қытай

жастарының бастапқы әлеуметтенуін қалыптастырудың шарты ретінде қарастыруға болады, ал мектеп пен қоғам ұсынған білім жастардың қайталама әлеуметтенуін қалыптастыруға ықпал етеді. Жаһандану мен батыстық құндылықтардың Қытай қоғамына басып кіруінің әсерінен Қытай жастарының екінші әлеуметтенуі арқылы тұжырымдаманың қалыптасуы сыртқы әсер мен қиындықтарға ие болады, өйткені жаһандық мәдениет пен батыстық құндылықтар алға тартқан құндылықтар олардың негізгі тұжырымдамасына қайшы келуі мүмкін (Тавровский Ю., 2018). «Эго функциясы» жаңадан қосылған бірегейлік элементінің қатынасын бұрыннан бар элементтермен біріктіру» деп тұжырымдайды, бірақ егер жаңадан қосылған бірегейлік элементтері алдыңғысымен қайшылыққа түссе, онда бірегейлік дағдарысы туындайды.

Жаһандану бүкіл әлем бойынша коммуникацияны жеделдетеді, Қытай өзінің консервативті мәдениетімен танымал болғанымен, Қытайдың дәстүрлі мәдениеті батыстық құндылықтардың ықпалында екенін жоққа шығаруға болмайды. Қытай мәдениеті ұжымдық құндылықтар қоғамында құрылған, онда «топтың күші» көрсетілген. Қытайлықтар отбасылық байланыстарды және Қытайдың дәстүрлі мәдениетіндегі ата-ана мен бала арасындағы дұрыс қарым-қатынасты білдіретін перзенттік тақуалық сияқты құндылықтарды жоғары бағалайды. Ата-аналар отбасында абсолютті билікке ие және балалар тарапынан құрметке ие болуы керек, балаларға егде жастағы ата-аналарға қамқорлық жасау керек деп үйретеді. Дегенмен, қазіргі уақытта бос үйлер (егде жастағы ерлі-зайыптылар жалғыз тұратын) қалалық аудандардағы үй шаруашылықтарының 49,7% құрайды, ал жас қытайлықтардың 74%-ы әртүрлі себептермен ата-аналарына қамқорлық жасай алмайтындай сезінеді (жастардың 74%-ы өздерін қарттарға қамқорлық жасай алмайды деп санайды, 2010) (Турушева Н., 2018).

Қытай жастарының мәдени бірегейлігіне келетін болсақ, Конфуций мәдениетінің мұрасы қытай қоғамында басым орынға ие деп саналады. Конфуцийшілдік – бұл қытайдың дәстүрлі мәдениетінің құндылықтарының бірі, ол ұлтты дамытудың жиынтық тәжірибесінен және оның ұлттық және әлеуметтік ортасының сынына жауап беруден қалыптасады. Мұндай қоғамда өсіп, білім алған жастар өздерінің мәдени ерекшеліктерін қалыптастырады және мәдени топқа мүшелікке бейсаналық түрде ие болады. Осы-

лайша, мәдени сананы жеке адамдар ішінара ойлау жүйесінде қалыптастырады және сайып келгенде мәдени бірегейлікті қалыптастырады.

Бірақ қазіргі таңда қытай жастарына дәстүрлі құндылықтарды жоғалту қаупі төніп тұр. Индивидуализм мен материализм сияқты батыстық құндылықтар Қытай мәдениетіне еніп, жаһандану процесінде қытай қоғамында бірқатар өзгерістер туғызады деген пікір кең таралған. Қытай жастары әлемдік мәдениетке қол жеткізе отырып, дәстүрлі құндылықтарды сақтау және дәстүрлі мәдени сананы игеру проблемаларына тап болады. Брок пен Туласевич мәдени бірегейлік «жеке адам басқалармен өзара әрекеттесу кезінде жасаған және дамытқан белгілі бір дүниетаным» деп болжайды. Әрине, қытай жастарының дүниетанымы жаһандық мәдениетке қол жеткізуге қатысты дәстүрлі үлкен Қытай мәдени дуэті ұстанатын дүниетанымға қарсы. Осылайша, жаһандану мен батыстық құндылықтар қытай жастарының мәдени ерекшелігіне қарсы тұрады (Финогентов А.Д., 2023).

Жаһандану процесінде Рождество мен Валентин күні сияқты батыстық мерекелер Қытай жастары арасында танымал бола бастады. Керісінше, Айдаһар қайық фестивалі, Таза жарықтық күні және қос тоғыз фестивалі сияқты кейбір қытайлық дәстүрлі фестивальдар ұмытыла бастады, тіпті еленбейді. Кейбір қытайлық жастардың батыстық құндылықтарды қабылдауы және өзін-өзі құрметтеуге ұмтылуы, басқаша әрекет етуі үрдісі бар. Таджфелдің айтуы бойынша, «әлеуметтік бірегейлік жеке тұлғаның топқа жататындығынан салыстырмалы және реляциялық» түрде туынды ретінде түсіндіріледі». Кейбір қытайлық жастар кейбір батыстық құндылықтарды қытайлық дәстүрлі құндылықтардан жоғары қояды деп болжауға болады. Осылайша, кейбір қытайлық жастар арасында әлеуметтік жүйеде өз орнын анықтау үшін әлеуметтік бірегейлік дағдарысы бар (Фейгенбаум Э.А., Гиттингс Дж., 2009).

Жалпы алғанда, Қытай мәдениеті басқа мәдениеттермен белсенді өзара әрекеттесетіндіктен, олар батыс және басқа мәдениеттердің элементтерімен байланысады. Мысалы, Қытайда батыстық музыка, кино, сән және тағамдардың танымалдығы артып келеді. Сонымен қатар керісінше, қытай мәдениеті, оның ішінде дәстүрлі өнер, тағамдар, тіл және философия, Қытайдан тыс жерлерде де танымал бола бастады, бұл оның басқа елдерде таралуы мен бейімделуіне ықпал етеді.

2. Дәстүрлі құндылықтардағы өзгерістер.

Жаһанданудың әсерінен конфуцийшілдік, үлкендерді құрметтеу және ұжымшылдық сияқты дәстүрлі қытайлық құндылықтар индивидуализм мен батыстық құндылықтардың қиындықтарына тап болады. Жас ұрпақ жаһандық трендтерге көбірек көңіл бөлуде, бұл отбасылық және әлеуметтік нормалардың өзгеруіне әкеледі.

3. Технологияларды дамыту және цифрландыру.

Жаһандану мәдени тәжірибеге әсер ететін Қытайдағы технологияның дамуына ықпал етеді. Әлеуметтік медиа, ағындық платформалар және онлайн білім беру күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналуға. Tencent, Alibaba және ByteDance сияқты қытайлық технологиялық компаниялар цифрлық платформалар арқылы қытай мәдениетін таратуда шешуші рөл атқарады.

4. Экономикалық интеграция және мәдени бейімделу.

Қытай экономикасы әлемдік экономикаға интеграцияланған, бұл шетелдік мәдениеттермен байланыстың артуына әкеледі. Бұл бизнес айналымдар оның мәдениетіне, білімге және өмір салтына әсер етеді. Қытайлық компаниялар өз өнімдері мен қызметтерін жаһандық нарыққа бейімдейді, бұл сонымен қатар ел ішіндегі мәдени нормалардың өзгеруіне ықпал етеді.

5. Дәстүрлерді сақтау және насихаттау.

Жаһанданудың әсеріне қарамастан, Қытай өзінің мәдени дәстүрлерін сақтау үшін белсенді жұмыс істейді. Мемлекет дәстүрлі қолөнер, музыка және мерекелер сияқты материалдық емес мәдени мұраны қорғау бағдарламаларын қолдайды. Қытай сонымен қатар «жұмсақ күш» және «Бір белдеу – бір жол» жобалары сияқты бастамалар арқылы өз мәдениетін ілгерілету үшін жаһандануды пайдаланады.

6. Тілдегі өзгерістер

Ағылшын тілі жастар арасында танымал бола бастады, бұл қытай тілін қолдануға әсер етеді. Ағылшын тілінен алынған кірме сөздер күнделікті сөйлеуге енеді. Сонымен қатар, қытай тілі (әсіресе мандарин диалектісі) елдің экономикалық және мәдени ықпалының өсуіне байланысты Қытайдан тыс жерлерде белсенді түрде таралууда.

7. Жаһандық сын-қатерлер және мәдени сәйкестілік

Қытай жаһандану жағдайында өзінің мәдени бірегейлігін сақтау қиындықтарына тап болды. Бұл дәстүр мен қазіргі заман арасындағы тепе-теңдікті іздеуге әкеледі. Жаһандануға жауап ре-

тінде Қытайда ұлттық тарихқа, дәстүрлер мен мәдениетке деген қызығушылықтың артуы байқалады, бұл мәдени өзін-өзі тануды нығайтуға ықпал етеді (Харрелл С., 1995).

Әлемдік қоғамдастықтың бір бөлігі бола отырып, Қытай экологиялық мәселелер туралы да көбірек біле бастады. Бұл тұрақты даму мен қоршаған ортаны қорғауға көбірек көңіл бөлуге әкелді, сонымен қатар үкіметтің саясатында да, қоғамдық пікірде де көрініс табады.

Осылайша, жаһандану Қытайдағы мәдениетті сақтау және қайта құру саласындағы күрделі өзара әрекеттесуге әкелді. Дәстүрлі элементтер күшті болып қалса да, мәдени әртүрлілік пен әлемдік тенденциялармен интеграцияның айқын тенденциясы байқалады. Бұл динамикалық процесс 21 ғасырда қытай мәдениетінің дамып келе жатқан сәйкестігін қалыптастыруды жалғастыруда.

Зерттеу нәтижелері

Жалпы, жаһандану Қытай мәдениетіне екі жақты әсер етеді: бір жағынан, ол басқа мәдениеттермен өзара әрекеттесу арқылы оны байытуға ықпал етеді, ал екінші жағынан, оған бірегейлік пен дәстүрді сақтауға қиындықтар туғызады. Қытай бұл өзгерістерге белсенді түрде бейімделіп, өзінің мәдени бірегейлігін сақтауға тырысады, сонымен бірге жаһандық контекстке енеді (Херш А., 2021).

1978 жылы Қытай экономикалық саладағы революцияға ғана емес, сонымен бірге терең мәдени трансформацияға айналған тарихи реформалар мен ашықтық процесін бастады. Қырық жылдан астам уақыт ішінде экономикалық реформалардан туындаған әлеуметтік өзгерістер, ойды босату және жаһандану толқыны Қытайдың мәдени ландшафтын толықтай өзгеріске алып келді.

Экономикалық реформалар мәдени өзгерістердің материалдық негізін қалады.

- Ойды босату 打破 мәдени шектеулер: реформалар мен ашықтық «таптық күрестің басты бағыты ретінде» бұғауларын жойды, ал ойды босату қозғалысы мәдени дамудың салыстырмалы түрде еркін ортасын құрды. Адамдар дәстүрлі мәдениетті белсенді түрде қайта ойластыра бастады, ал мәдени шығармашылық 多元化 тенденциясын көрсете бастады.

- Нарықтық экономика мәдени өмірді жаңадандырды: нарықтық экономика жүйесін құру ЕО-ны бұзды, онда мәдени істер жоспарланған

экономика дәуірінде мемлекет тарапынан толығымен бақыланды. Мәдени нарық біртіндеп қалыптаса бастады, мәдени индустрия қарқынды дами бастады, мәдени өнімдер мен қызметтер әртараптандырылып, халықтың өсіп келе жатқан рухани және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандырды.

- Ғылыми-техникалық прогресс мәдени инновацияларға ықпал етеді: ақпараттық технологиялардың, интернеттің және басқа технологиялардың қарқынды дамуы мәдени тарату мен инновацияның жаңа платформалары мен құралдарын ұсынды. Желілік әдебиеттер, цифрлық басылымдар, аниме және ойындар сияқты мәдени экспрессияның формаларын едәуір байытқан жаңа мәдени форматтар үнемі пайда болады.

II. Қоғамның әртүрлі салаларындағы мәдени өзгерістердің көрінісі

- Құндылықтарды плюрализациялау: «реформалар мен ашықтық» басталғаннан бастап адамдардың құндылықтары біртектіліктен плюрализмге көшті, жеке құндылық, бәсекелестік және заңның үстемдігі сияқты заманауи идеялар үнемі нығайып отырды. Сонымен қатар, дәстүрлі мәдениеттің керемет көріністері де мұра болып, дамып, дәстүр мен қазіргі заманды біріктіретін құндылықтар жүйесін қалыптастырды.

- Өмір салтын жаңғырту: өмір сүру деңгейінің жоғарылауымен адамдардың өмір салты үлкен өзгерістерге ұшырады. Тұтыну мәдениеті, бос уақыт мәдениеті, сән мәдениеті пайда болды және адамдар өмір сапасы мен рухани ізденістерге көбірек көңіл бөле бастады.

- Мәдени тұтынуды жаппай тарату: Кино, музыка, туризм және мәдени тұтынудың басқа түрлері адамдардың күнделікті өмірінің маңызды бөлігіне айналды, ал мәдени тұтыну нарығы үнемі кеңейіп келеді.

III. Қиындықтар мен мүмкіндіктер қатар өмір сүреді.

- Мәдени жаһанданудан туындаған дүрбелен: жаһандану жағдайында Батыс мәдени ағымдары мен құндылықтары дәстүрлі қытай мәдениетіне белгілі бір әсер етті және мәдени сенімділікті және мәдени қауіпсіздікті сақтау маңызды міндетке айналды.

- Мәдени индустрияның теңгерімсіз және жеткіліксіз дамуы: мәдени индустрияның өңірлік дамуында теңгерімсіздік, сапалы мәдени өнімдер мен қызметтердің жеткіліксіздігі және одан әрі ашу үшін мәдени тұтыну әлеуеті бар.

- Желілік мәдениеттің теріс әсері: киберкеңістікте жастардың сау дамуына теріс әсер ете-

тін дөрекілік, арсыздық және сикофанизм сияқты жағымсыз мәдени құбылыстар бар.

IV. Болашаққа көзқарас

Болашаққа бет бұра отырып, Қытай социалистік негізгі құндылықтарды басшылыққа ала отырып, социалистік мәдениеттің даму жолын ұстануды жалғастырады, жоғары дәстүрлі қытай мәдениетінің шығармашылық трансформациясы мен инновациялық дамуына ықпал етеді және қытай мәдениетінің жаңа даңқын тынымсыз қалыптастырады.

Қытайдың әлемдік аренадағы өсіп келе жатқан саяси және экономикалық күші мәдени алмасудың жандануына әкелді. Қытай үкіметінің «Бір белдеу- бір жол» бастамасы (BRI) сияқты бастамалары инфрақұрылымды дамытуға ғана емес, сонымен қатар қытай мәдениетін жұмсақ күшпен таратуға бағытталған. Бұл қытай мәдени орталықтарының, тілдік мектептердің және шетелдегі бұқаралық ақпарат құралдарының көбеюінен көрінеді.

Жаһандық Қытай диаспорасы: Оңтүстік-Шығыс Азияда, Солтүстік және Оңтүстік Америкада немесе Еуропада болсын, жаһандық Қытай диаспорасы мәдени алмасуда маңызды рөл атқарады. Бұл қауымдастықтар көбінесе қытай дәстүрлерін жергілікті мәдениеттермен біріктіреді және олардың Қытайға әсері өз кезегінде қытай мәдениетінің жаһандануына ықпал етеді.

Қытай әлемдік экономикаға көбірек енген сайын, оған тұрақты даму қозғалысы және климаттың өзгеруі туралы хабардарлықты арттыру сияқты жаһандық экологиялық қозғалыстар да әсер етеді. Бұл табиғатқа және қоршаған ортаны қорғауға деген көзқарастың өзгеруіне әкелді және Қытайдың табиғатпен үйлесімділік туралы дәстүрлі идеялары қазіргі экологиялық мәселелер аясында қайта қаралуда.

Гендерлік теңдік, адам құқықтары үшін қоғамдық қозғалыстар да осы тақырыптар бойынша жаһандық идеялар мен халықаралық дискурстың әсерінен Қытайдағы жас ұрпақ арасында танымал болды (Хуанг Ю., 2012).

Жаһандану қытай мәдениетінде айтарлықтай өзгерістерге әкелсе де, ол дәстүрлі құндылықтарды толығымен алмастыра алмады. Керісінше, ол бірегей мәдени ландшафт жасай отырып, ескі мен жаңаның араласуына әкелді. Қытайдағы жас ұрпақ әсіресе жаһандық ықпалға және өз мұрасын сақтауға ұмтылуда. Осы тұрғыдан алғанда, қытай мәдениеті өзінің тарихи тамырларымен терең байланысын сақтай отырып, барған са-

йын өзара байланысты әлемді қамтитын дамуды жалғастыруда.

Қорытынды

Қазіргі таңда жаһандану процесіне қарамастан, Қытай өзінің ежелгі мәдени дәстүрлері мен құндылықтарын сақтауға тырысады. Соңғы жылдары Үкімет конфуцийшілдік, даосизм, қытай каллиграфиясы және дәстүрлі өнер сияқты мәдениет пен философияны белсенді қолдады. Оның бірден-бір себебі елдегі дәстүрді жаңғырту. Соған байланысты елде шай рәсімі, қытай медицинасы, халық билері және музыка сияқты дәстүрлі қолөнерге деген қызығушылық қайта жанданды. Сонымен қатар тіл мен жазуды жастар арасында насихаттау үшін қытай жазуын қолдау және Конфуций институттары арқылы шетелде қытай тілін үйренуге ықпал ету арқылы өз тілін белсенді қорғауды жалғастыруда.

Батыс мәдениетінің тез әсеріне жауап ретінде қытай қоғамында бірнеше сыни пікірталастар пайда болады. Кейбір қытайлықтар ұлттық бірегейлік пен мәдени бірегейлікті жоғалту қаупіне алаңдайды. Соған қарсы қоғам белсенділері осыған байланысты қарсылықтарын көрсетуде. Себебі, Қытай билігі патриотизмді нығайтуға және ұлттық сананы нығайтуға бағытталған жобаларды белсенді қолдайды. Қытай ұлтшылдығының өсіп келе жатқан рөлі отбасылық құндылықтар мен үлкендерді құрметтеу сияқты дәстүрлі мәдени құндылықтарды сақтауға күш салады.

Жаһандану мәдени дәстүрлерге әсер ететін қарқынды урбанизациямен бірге жүреді. Қытайдың ірі қалаларында дәстүрлі және заманауи мәдениеттің бірігуі байқалады:

Өнердің жаңа түрлері: қытайлық суретшілер, музыканттар, жазушылар дәстүрлі элементтерді заманауи трендтермен үйлестіретін туындылар жасайды.

Мәдени орталықтар мен мегаполистер: Қытайдың Бейжің және Шанхай сияқты ірі қалаларында әртүрлі мәдениеттер қақтығысып, динамикалық және көп қырлы қалалық мәдениетті жасайды.

Мәдени сенімділікті нығайту- дәстүрлі қытай мәдениетіндегі идеяларды, гуманитарлық рухты және моральдық нормаларды терең зерттеп, оларды дәуірдің талаптарымен үйлестіре отырып, қытай мәдениеті мұрагерлік пен инновация жолдарын қатар ұстанды.

Мәдени индустрияны дамыту- мәдени индустрияның заманауи жүйесін және нарықтық жүйесін, өндіріс пен басқарудың инновациялық тетіктерін жетілдіру, мәдени экономика саласындағы саясатты жақсарту, жаңа мәдени форматтарды дамыту және мәдени индустрияның жоғары сапалы дамуына ықпал ету.

Желілік мәдениеттің құрылысын нығайту: желілік контенттің құрылысын күшейту, оң желілік мәдениетті дамыту, таза киберкеңістік құру және желілік мәдениеттің өркендеуіне ықпал ету.

Осы «реформалар мен ашықтық» саясаты басталғаннан кейінгі экономикалық реформалар Қытайдағы мәдени өзгерістерге күшті серпін мен кең кеңістік берді. Болашақ дамуда Қытай мәдени сенімділікті нығайтуды, мәдениеттің өркендеуі мен дамуына ықпал етуді жалғастырады және қытай ұлтының ұлы жаңғыруы туралы Қытай арманын жүзеге асыру үшін күшті рухани күш береді (Чжоу Ж., 2013).

Осылайша, жаһандану жағдайындағы қытай мәдениетінің өзгеруі дәстүрлерді сақтау мен жаңа сынақтарға бейімделуді біріктіретін күрделі процесс болып табылады. Бұл жаһандық тенденциялар мен ұлттық бірегейлік арасындағы бірегей тепе-теңдікті қалыптастырады, бұл қытай мәдениетін қазіргі әлемдегі ең қарқынды дамып келе жатқан мәдениеттердің біріне айналдырады.

Қаржыландыру

Бұл жұмыс ҚР БЖҒМ ҒК гранттық қаржыландыруымен AP27511021 «Қытайдың Қазақстанға қатысты мәдени дипломатиясының қарқындылық эволюциясы: мүмкіндіктері мен сын-қатерлері» ғылыми жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Cai Wu. (2008). China's Cultural Development over 30 years of Reforms and Discoveries. *Social Sciences*, 8(1), 58-72.
 Chen J. (2001). The Politics of Transition in China: A Historical Perspective. *University of California Press*.
 Cio Xi (2023). "Transformation of Chinese Enterprises: Ideology, Efficiency, and Instrumentalism in the Reform Process," " *International Journal of Social and Cultural Studies*, 4, 63-94.

- Feigenbaum, E. A., & Gittings, J. (2009). China's Political System: Modernization and Tradition. *Cambridge University Press*, 81(1), 60-67.
- Finogentov, Artem Dmitrievich (2023). "The impact of the policy of openness and reform on the current situation in China". *International Journal of Social and Cultural Studies*, 3, 102-113.
- Harrell S. (1995). Cultural Encounters on China's Ethnic Frontiers. *University of Washington Press*.
- Hersh, A. (2021). The Evolution of Chinese Cultural Policy and the Role of Reform. *Harvard University Press*.
- Huang, Y. (2012). Capitalism with Chinese Characteristics: Entrepreneurship and the State. *Cambridge University Press*, 48(1), 42-62.
- Jia Huiming (2017). "Traditional Chinese Culture in the politics of Openness and reform: 1980-2010". *International Journal of Social and Cultural Studies*, 6, 77-93.
- Jia Xudong (2018). "China's Cultural Policy and Industry in the context of Globalization". *Social Sciences*, 14(1), 106-113.
- Piddubna, L., Gorobynskaya, M. (2023). Digital transformation as a factor of changes in the organizational behaviour of international companies. *Development Management*, 21(4), 25-36.
- Turusheva Natalia Vladimirovna (2018). "The position of the CPC of the People's Republic of China on cultural reform (late twentieth-early twenty-first century)". *Cambridge University Press*.
- Walder A.G. (2005). China Under Mao: A Revolution Derailed. *Harvard University Press*.
- Zhou Ruijin (2013). Xi Jinping Should Expand Deng Xiaoping's Reforms A Party Insider's Prescription for Change. *Journal of East Asian Studies*, 24(1), 71-101.
- Zhao S. (2004) China's Red Capitalists: The Political Economy of Private Entrepreneurs in China. *Cambridge University Press* 16(1), 13-34..

Авторлар туралы ақпарат:

Дәуен Динара Бақыткерейқызы (корреспондент-автор) – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, PhD, Алматы, Қазақстан. e-mail: dinara_dauyen@mail.ru

Искакова Зухра Узбекбайқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, Шығыстану мамандығының 2-курс докторанты, Алматы, Қазақстан. e-mail: iskakovaz13@mail.ru

Сведения об авторах

Дәуен Динара Бақыткерейқызы (корреспондентный автор) – доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, PhD, Алматы, Казахстан. e-mail: dinara_dauyen@mail.ru

Искакова Зухра Узбекбайқызы – докторант 2 курса факультета востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. e-mail: iskakovaz13@mail.ru

Information about authors

Dauyen Dinara Bakytkeykyzy (corresponding author) – Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, PhD, Almaty, Kazakhstan. e-mail: dinara_dauyen@mail.ru

Iskakova Zuhra Uzbekbaykyzy – 2nd year PhD student at the Faculty of Oriental Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. e-mail: iskakovaz13@mail.ru

Келін түсті: 12 желтоқсан 2024 жыл

Қабылданды: 11 мамыр 2024 жыл

3-бөлім
ШЫҒЫС ДЕРЕКТАНУЫ

Section 3
ORIENTAL SOURCE STUDIES

Раздел 3
ВОСТОЧНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Andualem Ermias Gebremariam Holy Trinity University, Addis Ababa, Ethiopia
e-mail: office@htu.edu.et**A COMPARATIVE DISCUSSION AMONG THE GƏ'ƏZ ACTS
OF SAINT MARK THE EVANGELIST:
THE SHORT RECENSION IN MULTIPLE-TEXT MANUSCRIPTS**

This article aims at comparing the Gə'əz Acts of Saint Mark the Evangelist, one of the Four Evangelists and of the 70/72 Disciples of Jesus Christ. His Vita is regarded as it was originally composed in Greek and translated into Gə'əz in the 4th century CE. The Gə'əz texts, which all deals with the combat and martyrdom of the Saint, are preserved in distinct extant manuscripts with different recensions, in single and multiple-text manuscripts. The texts of the multiple-text manuscripts, in which this article is considered, are short and found in three discrete recensions. Based on the data collected from the aforementioned sources, comparison and analysis of the texts were carried out with a qualitative method. Eventually, based on the comparison of the three texts, it is indicated that each text could be transmitted through its own distinct line of recension, for each text contains discrete features in wordings, names and formulation of details.

Key words: comparison, Gə'əz Acts, Recension, Mark the Evangelist and Multiple text Manuscript.

Андуалем Эрмияс Гебремарьям

Холи Тринити университеті, Аддис-Абеба, Эфиопия
e-mail: office@htu.edu.et**Әулие Марк Евангелисттің Гээз тіліндегі «Іс-әрекеттері»:
көпмәтінді қолжазбалардағы қысқаша нұсқалардың салыстырмалы талдауы**

Бұл мақала Иса Мәсіхтің 70/72 шәкіртінің бірі әрі төрт евангелисттің бірі болып саналатын Әулие Марк Евангелистке қатысты гээз тіліндегі «Іс-әрекеттердің» мәтіндерін салыстыруды мақсат етеді. Бұл шығарманың түпнұсқасы грек тілінде жазылып, IV ғасырда гээз тіліне аударылған деп есептеледі. Әулиенің ерлігі мен шейіттік жолын баяндайтын бұл гээз мәтіндері әртүрлі нұсқаларда сақталып, бірімәтінді де, көпмәтінді де қолжазбаларда кездеседі. Осы мақалада қарастырылатын мәтіндер – көпмәтінді қолжазбаларда кездесетін қысқаша нұсқалар. Бұл мәтіндер үш түрлі редакция түрінде таралған. Зерттеу барысында аталған дереккөздер негізінде сапалық әдіс қолданылып, мәтіндерге салыстырмалы талдау жүргізілді. Үш нұсқаға жүргізілген салыстыру нәтижесінде, әр мәтіннің өзіндік ерекшеліктері – лексикалық құрылымында, есімдер мен баяндау тәсілінде – бар екені анықталып, олардың әрқайсысы жеке редакциялық дәстүрге негізделген деген тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: салыстырмалы талдау, гээз тіліндегі «Іс-әрекеттер», редакция, Әулие Марк Евангелист, көпмәтінді қолжазба.

Андуалем Эрмияс Гебремарьям

Университет Холи Тринити, Аддис-Абеба, Эфиопия
e-mail: office@htu.edu.et**Сравнительное исследование гээзских «Деяний Святого Марка Евангелиста»:
краткая редакция в составе многотекстовых рукописей**

Данная статья посвящена сравнительному анализу гээзских версий «Деяний святого Марка Евангелиста» — одного из четырёх евангелистов и одного из 70/72 учеников Иисуса Христа. Его житие считается первоначально написанным на греческом языке и переведённым на гээз в IV веке н.э. Гээзские тексты, в которых описываются подвиги и мученическая смерть святого, сохранились в различных рукописях, как однотекстовых, так и многотекстовых, и представлены в нескольких редакциях. В данной статье рассматриваются краткие версии текста, содержащиеся в многотекстовых рукописях, существующие в трёх различных редакциях. На основе собранных текстов был проведён качественный сравнительный анализ. В результате анализа установлено, что каждая из редакций, вероятно, восходит к своей отдельной традиции передачи текста, поскольку они демонстрируют различия в лексике, именах и деталях повествования.

Ключевые слова: сравнение, гээзские «Деяния», редакция, Марк Евангелист, многотекстовая рукопись.

1. Introduction

In the Gə‘əz literary treasure, the hagiographical text, which accounts the life of both foreign and local Saints, may perhaps take the largest portion of the Ethiopian literature. It includes the translated lives of the Saints of the early Oriental Churches, such as the Vitae of St Cyrus (Kiros) and St Anthony (Ἄντων), and the lives of local Saints, like Gädlä Zena Marəqos and Gädlä Täklä Alfa (Taddesse Tamrat 1970, 2; Kaplan 2014, 642a-643b; 1982, 10, 2012, 371). The Vita of Saint Mark the Evangelist, with which this study is focused, is one of the translated lives of the foreign Saints estimated to be translated in the 4th century CE.

Saint Mark the Evangelist, also called ‘John’¹, is one of the four Evangelists and of 70/72² disciples of Jesus Christ. He was born in Cyrene, one of the Five Western Cities (Pentapolis), the present day ‘Libya’ around the beginning of the 1st century CE.³ His Acts asserts his birthplace as follows: “... (ወ)በመዋዕሊሆሙ፡ ለሐዋርያት፡ አሙ፡ ተካፈለዋ፡ ለኩሉ፡ ምድር፡ ከፈሎ፡ ለቅዱስ፡ ማርቆስ፡ ለብሔረ፡ ግብጽ፡ ... ውእቱኬ፡ ቅዱስ፡ ማርቆስ፡ ቀደሙ፡ ወበጽሐሙ፡ ቀሬኔ፡ ሀገረ፡ ጳንጠጳሊስ፡ እስሙ፡ ውእቱ፡ ብሔረ፡ ፍጥረቱ፡ ... *when the Apostles, in their days, divided all (parts of) the Earth, St Mark received the land of Egypt ... Now St Mark came first to and reached Cyrene, a city in Pentapolis, for it was his native land ...*” (Andualem Ermias 2023, 29; Lusini 2009, 31/37; Budge 1899, 257; 1901, 309; 1928, 845; Getatchew Haile 1981, 124/129). The name ‘Mark’ is to mean a ‘Lion’⁴: as lion is a

master to the cow and breaks it down, Mark too destroyed the idol made in the image of cow from Egypt roaring as a lion.

His parents⁵ are belonged to the tribe of Levites of Jews: his mother is called ‘Mary’, one of the faithful women who used to follow Jesus Christ (Acts 12, 12), and his father ‘Aristopolus’. In the Ethiopian Orthodox Church tradition, St Mark is also the cousin of Barnabas, for his mother Mary, who opened her house to the faithful to gather and pray there, is the sister of Barnabas.⁶ However, as for his father Aristopolus, there is no Biblical reference, and he is mentioned only in some apocryphal texts (Malaty 1993, 18; Shenouda 1995, 9, 11; Atiya 1991, 1529a; Coptic Synaxarium 1995, 319).

The Acts of Saint Mark is supposed to be originally composed in Greek and translated into Gə‘əz during the 4th century, soon after the introduction of Christianity (Kaplan 2014, 42a; Lusini, 2003, 2 and Getatchew Haile 1981, 117-118). The Gə‘əz Acts of St Mark the Evangelist is preserved in different recensions: **short**, **medium** and **long**. Currently, the text of the medium recension is preserved in seven single-text manuscripts, whereas the long one dose in nine extant witnesses (Andualem Ermias 2021, 32-33). The short recension, on which this study focusses, is preserved in three different multiple-text manuscripts (Getatchew Haile 1981, 117).

2. The Acts in Multiple-Text Manuscripts

Few scholars suggest that the Gə‘əz Acts of St Mark the Evangelist are likely to be of three recensions. For instance, Getatchew Haile (1981, 124-134) and Lusini (2009, 31-36) indicate the variants of the texts in their critical apparatuses. This study attempts to make a comparative discussion tabulating what each text reads to evidence whether the texts can certainly be classified in three recensions.

began to pray. The two beasts fell dead, and because of this miracle, the father believed in Christ and baptized by the hand of his son Mark (Coptic Synaxarium 1995, 319; Shenouda 1995, 16-17; Malaty 1993, 19). In the Ethiopian iconographic tradition, his icon is often seen painted with a winged lion nearby his seat.

⁵ Migrated from Palestine, they were rich farmers who produced agricultural products which they marketed internationally (Oden 2011a:46)

⁶ Cf. Acts 12, 12-17; Col. 4, 10-11

¹ ‘John’ was his Hebrew name whereas ‘Mark’ was of Latin (cf. Acts 12, 12).

² The number of Disciples is attested to be 70 in the Bible (Luke 10), but it is recorded as 71 and 72 in some other Ethiopic literature including the Acts of St Mark (Andualem Ermias 2023, 29).

³ Saint Mark was most likely born close to Cyrene which is in the region of Cyrenaica (sometimes identified as ‘Ptolemais’ or ‘Barka’) in North Africa between 5 and 15 CE. His birth place could also be Ebryatolis (‘city of Jews’), a settlement of Jews on the outskirts of Cyrene (Oden 2011a:21, 45-46).

⁴ There is a story in the relation between St Mark and lion in the Coptic tradition: Once a lion and lioness appeared to John Mark and his father Aristopolus while they were traveling near the Jordan River. The father was very frightened and begged his son to escape, while Mark awaited his fate. John Mark assured his father that Jesus Christ would save them, and

The three texts, which are supposed to be of three recensions, are preserved in different multiple-text manuscripts, most importantly in:

I. I. The Acts of the Saints (Gädlä Qəddusan, ገድለ፡ ቅዱሳን), such as in EMMML 1763, ff. 224r-227r, which is edited and translated by Getatchew Haile (1981, 124-134), and in a Ms located in an Italian library, *Pistoia, Bibl. ioteca Forteguerriana (Martini etiop. n. 5, ff. 82-89)*. This is what Lusini (2009, 31-42) uses for edition and translation comparing with two Greek texts, i.e. *Patrologia Graeca, CXV, coll. 164-169* (Vat. Gr. 881) and *Acta Sanctorum, Aprilis, III, pp. XLVI-XLVIII* (Vat. Gr. 866);

II. II. The apocryphal Acts of the Apostles (Gädlä Ḥawarəyat, ገድለ ሐዋርያት), for instance, in CI⁷, ff. 116a-119b, which is found in British library, and is edited and translated by Budge (1899, 257-264 and 1901, 309-318 respectively); and

III. III. The Book of the Saints of the Ethiopian Church (Gəʿəz Synaxarium, ስንክሳር), which is edited and translated by Budge (1928), the entry for St Mark on the Month of Miyaziya the 30th, in the Ethiopian Orthodox Church calendar and the 30th of Baramoudah in the Coptic one.

The texts are given the name ‘short recension’, ‘medium recension’ and ‘long recension’ for this study to distinguish them one from the other. Hence, from now onwards, each recension is termed as follows:

1. The text found in the Book of the Saints (Sənkəsar, ስንክሳር) is coded as: ‘**Short Recension One (SRI)**’;

2. The text included in the Acts of the Apostles (Gädlä Ḥawarəyat, ገድለ ሐዋርያት) is named as: ‘**Short Recension Two (SRII)**’ and

3. The text incorporated in the Acts of Saints (Gädlä Qəddusan, ገድለ፡ ቅዱሳን) is termed as: ‘**Short Recension Three (SRIII)**’;

4. The text preserved in seven separate Mss are named as: ‘**Medium recension (MR)**’;

5. The text found in nine separate Mss is termed as: ‘**Long Recension (LR)**’.

The first three texts, supposed to be of three recensions that the scholars published, are used as the main sources of the data to make the comparative discussion; the medium and the long recensions are not used as sources of the data. I

selected eleven points from the texts for the comparison displaying whether the three texts are different recensions based on the events they deal with, the wordings they use and the way they are formulated, in the consecutive tables below.

3. Comparative Discussion

As shown in the table, SRI starts that St Mark became a martyr on that day, which is a common introductory phrase in the entry of the Book of the Saints (Sənkəsar, ስንክሳር). The SRII announces that the text is about the martyrdom of St Mark the Evangelist, whereas the SRIII begins that the text is about the combat and martyrdom of St Mark the Evangelist, so both seem to have similar introductory phrase.⁸

SRI introduces the parent of St Mark, but it says nothing about the lot⁹ that the Apostles casted on the world for their apostolic mission, and what St Mark got. On the other hand, SRII and SRIII do not mention about the parents of St Mark, but both of them state that the Apostles divided the world to preach the Gospel, and St Mark was assigned to go to the cities of Egypt, but they do not discuss his parental issue. Here, we can draw that SRI shows a conceptual difference from SRII and SRIII, and even the SRII differs from SRIII in the way that it expresses the concept, for instance, though both deal with the division of the world, SRIII does not state about the lot (‘əsa ǝṣ) the Apostles casted.

⁸ The MR begins: “በስሙ፡ አብ፡... ንዌጥን፡ መጽሐፈ፡ ገድለ፡ ለብ፡ ወቅዱስ፡ ማሪ፡ ማርቆስ፡ ... In the name of the Father..., we start the book of the Acts of the blessed and Holy Mari Mark ...”, whereas the LR do: “በስሙ፡ እግዚአብሔር፡ አብ፡ ቅዱስ፡... In the name of God, the Holy Father ...” (Andualem ermias 2021, 78-80).

⁹ There are two expressions in the MR: the first states that the lot of St Peter fell upon Egypt, but the lot of St Mark did on the other one: ወተዓፀዉ፡ ላዕለ፡ አህጉረ፡ ዓለም፡ በልባዊ፡ መንፈስ፡ ቅዱስ፡ ወበጽሐ፡ ዕፃሁ፡ ለቅዱስ፡ ኢጥሮስ፡ ላዕለ፡ ግብጽ ... ወበካልእ፡ መጽሐፍ፡ ይብል፡ አመ፡ ተካፈሉ፡ ሐዋርያተሁ፡ ለእግዚእን፡ ኢየሱስ፡ በልባዊ፡ መንፈስ፡ ቅዱስ፡ በጽሐ፡ ዕፃሁ፡ ለቅዱስ፡ ማርቆስ፡ ወንጌላዊ፡ ላዕለ፡ ግብጽ... And they casted lots upon the cities of the world through the knowledge of the Holy Ghost, and the lot of Saint Peter fell upon Egypt. ... but in another scripture, it says, “When the Apostles of Our Lord Jesus divided the world through the knowledge of the Holy Ghost, the lot of Saint Mark the Evangelist fell upon Egypt ... (Andualem Ermias 2021, 165/269).

⁷ It is the code given to the Ms by the cataloguer Wright 1887, 50.

Table 1 – Beginning Phrase

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
በስሙ፡ አብ፡... ወበዛቲ፡ ዕለት፡ ኮነ፡ ሰማዕተ፡ ቅዱስ፡ ማርቆስ፡ ... <i>In the name of the Father... On this day St Mark became a martyr ...</i> (p. 845).	በስሙ፡ አብ፡ ... ዝንቱ፡ ስምዑ፡ ለማርቆስ፡ ወንጌላዊ፡ ... <i>In the name of the Father ... This is the martyrdom of Mark the Evangelist ...</i> (pp. 257/309) ¹⁰ .	ገድል፡ ወስምዕ፡ ዘቅዱስ፡ ማርቆስ፡ ወንጌላዊ፡ ... <i>This is the Acts and martyrdom of St Mark the Evangelist ...</i> (pp. 124/129, 31/37).

Table 2 – The Lot St Mark Got

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
ወለዝንቱ፡ ቅዱስ፡ ስሙ፡ አቡሁ፡ አርስቶጵሎስ፡ ... ወስማ ለእሙ፡ ማርያም፡ ... <i>The name of the father of this holy man was 'Aristopolus' and his mother's name was Mary ...</i> (p. 845).	ወኮነ፡ ሰበ፡ ተካፈሉ፡ ሐዋርያት፡ አህጉረ፡ ዓለም፡ በጽሑ፡ ዕፃ፡ ለቅዱስ፡ ማርቆስ፡ ከሙ፡ ይሑር፡ ኀበ፡ በሐውርተ፡ ግብጽ፡ ... <i>And it happened that, when the Apostles divided the countries of the world, the lot came to St Mark to go to the countries of Egypt ...</i> (pp. 257, 309).	(ወ)እሙ፡ ተካፈለዋ፡ ለምድር፡ ከፈሎ፡ ለቅዱስ፡ ማርቆስ፡ ለብሔር፡ ግብጽ፡ ይምሀር፡ በእጅምር፡ እግዚአብሔር፡ <i>When they (the Apostles) divided the earth, St Mark received Egypt to teach the knowledge of God ...</i> (pp. 124/129, 31/37).

Table 3 – The Cities St Mark Preached

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
ወሰበከ፡ ውስተ፡ ሀገረ፡ አፍራቅያ፡ ወበርቃ፡ ወጳንጦጵሊስ፡ <i>And he preached in the city of Africa, Barka and Pentapolis ...</i> (p. 845).	ወውእቱ፡ ሰበከ፡ በውስተ፡ ኩሉ፡ አህጉረ፡ ግብጽ፡ ወሎንያ፡ ወማርቆያ፡ ... <i>And he preached to all the districts of Egypt, Lonya, and Markiya ...</i> (pp. 257/309).	(ወ)በጽሑ፡ ውስተ፡ ብሔር፡ ግብጽ፡ ወሊብያ፡ ወመርማርቄ፡ ወአሞንያቄ፡ ወጳንጦጵሊስ፡ <i>And he arrived in the city of Egypt, Libya, Marmarica, Ammoniac and Pentapolis ...</i> (pp. 124/129, 31/37).

¹⁰ The first number (257) indicates the page reference of the Gəʿəz text, whereas the second one (309) does the translation.

As it is indicated in the table above, every recension states the names of the cities¹¹, where St Mark the Evangelist preached the Gospel, are different except that of Pentapolis known as ‘The Five Western Cities’ mentioned by SRI and SRIII. The SRI remarks, ‘cities of Africa, Barka and Pentapolis’, the SRII mentions, ‘all the districts of Egypt, Lonya, and Markiya’, and SRIII states, ‘the city of Egypt, Libya, Marmarica, Ammoniac and Pentapolis’. Here, the variant nomination of the cities indicates that every text might have its own textual history; they could be composed in different times, for the names of the cities can vary from time to time.

Table 4 – The Order St Mark Received and the Place He Arrived at

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
ወእምዝ፡ ሖረ፡ ውስተ፡ ሀገረ፡ እስክንድርያ፡ በትእዛዘ፡ እግዚእነ፡ ኢየሱስ፡ ክርስቶስ፡ ... <i>And after this, he went to the city of Alexandria in the commandment of our Lord Jesus Christ ...</i> (p. 845).	ወበውእቱ፡ መካን፡ ተከሥተ፡ ሎቱ፡ በመንፈስ፡ ቅዱስ፡ ከሙ፡ ይፃእ፡ ኀበ፡ ሀገረ፡ እስክንድርያ፡ ኀበ፡ ተቅዋም፡ <i>And in that place, the Holy Spirit revealed him to go forth to the city of Alexandria, to the Tāqwam (lamp stand) ...</i> (pp. 258/310).	ወእምህየ፡ ተከሥተ፡ ሎቱ፡ በመንፈስ፡ ቅዱስ፡ ከሙ፡ ይሑር፡ ሀገረ፡ እንተ፡ ስማ፡ ፋሮስ፡ ... <i>And thence, it was revealed to him by the Holy Spirit to go to a town called 'Faros' ...</i> (pp. 124/130, 31/38).

In both cases, that is, the subject¹² who ordered St Mark to go to Alexandria and the particular

¹¹ In the MR, the areas where St Mark preached in general, and the name of the most cities in particular are different: (ወ)በጽሑ፡ ዕፃሁ፡ ለቅዱስ፡ ማርቆስ፡ ወንጌላዊ፡ ላዕለ፡ ግብጽ፡ ወደባ፡ ወኢትዮጵያ፡ ወፎ፡ አህጉር፡ ዘምዕራብ፡ ዘውእቶሙ፡ በርቃ፡ ወረስ፡ ዘዊላ፡ አውሀላ፡ ሰንተይትያ፡... *And the lot of Saint Mark the Evangelist fell upon Egypt, Noba, Ethiopia, and the Five Western Cities viz. Barqa, Wāräs, Zāwila, Awhala and Sāntädätya* (Andualem Ermias 2021, 165/269).

¹² In the MR too, it is reported that the Holy Spirit appeared and told him to go to the city of Alexandria: ወእምዝ፡ በእለተ፡ ሰንበት ... አስተርአዮ፡ መንፈስ፡ ቅዱስ፡ በፎ፡ አህጉር፡ ወይሴሎ፡ ተንሥእ፡ ወሑር፡ ሀገረ፡ እስክንድርያ ... *And on the day of Sunday, the Holy Ghost revealed to him (when preaching) throughout the Five Cities and He said to him, "Arise and go to the city of Alexandria"* (Andualem Ermias, 2021, 190/201).

place he arrived at are similar conceptually. Nevertheless, they differ in wordings they narrate: the SRI states that St Mark went to the city of Alexandria by the order of Jesus Christ, and the SRII asserts that it (the impression) revealed to St Mark by the Holy Spirit to go out to the city of Alexandria, specifically known as ‘Täqwam, ተቅዋም’. The SRIII expresses that it (the knowledge) revealed to St Mark by the Holy Spirit to go out to the city of Alexandria, specifically a city whose name is known as ‘Faros, ፋሮስ’ in Alexandria.

Table 5 – The Place St Mark’s Sandals Broken off

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
ወሰበ: በአ: ሀገረ: እስክንድርያ: ተበትከ: ቶታነ: አሣእኒሁ: እምእገረሁ: ... <i>And while he entered to the city of Alexandria, the strap of his sandals broke off from his foot ...</i> (p. 845).	ወሰረ: ንበ: ሀገረ: እስክንድርያ: ወሰበ: በጽሐ: ወበአ: ንበ: አንቀጽ: ሀገረ: ተመትረ: ቶታነ: አሣእኒሁ: ... <i>And he went to the region of Alexandria. And while he reached and entered into the gate of the city, the strap of his sandals broke ...</i> (pp. 258/311).	ወበጽሐ: ውስተ: መካን: ዘስሙ: ብንዲዲዮስ: ወእንዘ: ይበውእ: ውስተ: አንቀጽ: ሀገረ: ተበትከ: ቶታነ: አሣእኒሁ: ... <i>And he arrived in a place called ‘Bəndidiyos’. And while entering the gate of the city, his shoe broke ...</i> (pp. 125/130, 32/38).

The place¹³ where the strap of his sandals was broken off is described differently in every recension: SRI states that it was broken off while he was entering into the city of Alexandria. SRII describes that it occurred when reaching the Gate of the city of Alexandria; while SRIII expresses that it happened while he was arriving at the Gate of the city of Alexandria, specifically known as ‘Bəndidiyos, ብንዲዲዮስ’, which is not mentioned in the other recensions.

¹³ There is no a specific name of place rather than Egypt in the MR: ወእንዘ: ያንሶሱ: በእስክንድርያ: ተአቅፈ: እገረሁ: ወተበትከ: ቶታነ: አሣእኒሁ: *And when he was walking through Alexandria¹³, his feet obstructed and his shoelace broke apart from his shoe* (Andualem Ermias 2021, 192/292).

Table 6 – The Names of the Ordinated Clergy

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
(ወ)ሢሞ: ለአንያኖስ: ኤጲስ: ቆጶስ: ወለደቂቁ: ቀሳውስተ: ወዲያቆናተ: ... <i>And he appointed Anianus episcopacy and his sons the priests and deacons ...</i> (p. 846).	(ወ)ሢሞ: ለአንያኖስ: ኤጲስ: ቆጶስ: ወ፫: ቀሳውስተ: ... መልዮስ: ቆረዶኖስ: በሪሞስ: ... <i>And he appointed Anianus to be (their) episcopacy and three priests ... Malyos, Kordonos and Barimos ...</i> (pp. 260/313).	(ወ)ሢሞ: ሎሙ: ለምእመናን: ጳጳስ: አንያኖስሃ: ወቀሳውስተ: ፫ተ: ሜሌዎስ: ወሳቢኖስሃ: ወቀርዶንሃ ... <i>And he appointed for the faithful Anianus bishop, three priests: Milios, Sabinos and Cerdo ...</i> (pp. 126/131, 33/39).

The names of the clergy that St Mark the Evangelist appointed in Alexandria are recorded differently.¹⁴ SRI reads that St Mark ordained Anianus a bishopric and his sons made them priests and deacons; they are not mentioned by name except Anianus. SRII mentions the name of the three priests, ‘Mälyos, መልዮስ, ‘Qordonos, ቆረዶኖስ’ and ‘Barimos, በሪሞስ’, that St Mark appointed beside to the bishopric of Anianus, but it says nothing about the ordination of the deacons stated in SRI. The SRIII reads that St Mark ordained Anianus episcopacy, that is bishopric in SRI and SRII, and the names of the three priests are: ‘Milios, ሜሌዎስ’, ‘Sabinos ሳቢኖስ’ and ‘Qärdon, ቀርዶን’, which are absent in SRI and named differently in SRII.

¹⁴ The clergy whom St Mark ordained are not mentioned by name, but mentioned by number in other sources: ወሰቤሃ: ሢሞ: ለአንያኖስ: ኤጲስ: ቆጶስ: ... ወሢሞ: ቆዱስ: ማርቆስ: ወንጌላዊ: ምስለ: አንያኖስ: ፲ወ፪ተ: ቀሳውስተ: ወ፯: ዲያቆ ናተ: ወ፲ወ፬: ሰብአ: ለመልእክተ: ቤተ: ክርስቲያን: ቅድስት: ... *And at that time, he appointed Anianus a bishop... and Saint Mark the Evangelist ordained with Anianus twelve presbyters, seven deacons and fourteen faithful for the service of the Holy Church* (Andualem Ermias 2021, 196/296). ወሢሞ: (አንያኖስ: ኤጲስቆጶስ): (ወ)፲፪: ቀሳውስተ: ወ፯: ዝ(ዲ)ያቆናተ: ... *and he appointed (Anianus a bishop and) 12 presbyters and seven deacons* (Bausi and Camplani 2016, 266).

Table 7 – The Establishment of Church in Alexandria

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
ወሐነጹ፡ ቤተ፡ ክርስቲያን፡ ውስተ፡ መካን፡ ዘይሰመደ፡ ዐፀደ፡ አልህምት፡ ... <i>And he built a Church in a place known as the 'Field of the Bulls'...</i> (p. 846).	ወሐነጹ፡ ቤተ፡ ክርስቲያን፡ ውስተ፡ መካን፡ ዘይሰመደ፡ ዐፀደ፡ ላህም፡... <i>And they built a Church in the spot called the 'Field of the Bull'...</i> (pp. 260/313).	ወቤተ፡ ክርስቲያን፡ ሐነጹ፡ ለርእሰሙ፡ ውስተ፡ አገለ፡ ዘሰሙ፡ በቀሉ፡... <i>And they built a Church for themselves in a quarter called 'Bucoles'...</i> (pp. 126/132, 33/40).

In this section, there is a variety of expression in the subject who built the Church in Alexandria and the name of the place where the Church was built.¹⁵ SRI states that St Mark built a Church in a place called ‘ዐጸደ፡ አልህምት’, ‘Aṣädä ’Aləhəmt’ Lit. ‘Field of the Bulls’; SRII reports that they built a Church in a place called ‘ዐጸደ፡ ላህም’, ‘Aṣädä ’Lahəm’ Lit. ‘Field of a Bull’; and SRIII asserts that they built a Church to themselves in a quarter whose name is ‘በቀሉ’, Bāq’älu’¹⁶.

Table 8 – Terms the Unfaithful used to Ridicule St Mark

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
ወሰሐብዎ፡ ውስተ፡ ሀገር፡ ወይብሉ፡ ንሰሐብ፡ ለዳቤላ፡ ውስተ፡ ፀደ፡ አልህምት፡ ... <i>And they dragged him in the city, and they said, “Let us drag the bull to the ‘Field of the Bulls’...”</i> (p. 847).	ወሰሐብዎ፡ ውስተ፡ ፍኖት፡ እንዘ፡ ይብሉ፡ ንሰሐብ፡ ለዳቤላ፡ ውስተ፡ ዐፀደ፡ ላህም፡ ... <i>And they dragged him into the road saying, “We will drag the bull into the ‘Field of the Bull’...”</i> (pp. 261, 314).	ወሰሐብዎ፡ እንዘ፡ ይብሉ፡ ንስሐብ፡ ለቢባሎስ፡ ውስተ፡ በቁሉ፡ ... <i>And they dragged him saying, “Let us drag the bibalos (antelope) through the Bucoles”...</i> (pp. 127/132, 34/40).

The name of the place where the unfaithful dragged St Mark and the term they used to ridicule him during his martyrdom are differently preserved in the texts.¹⁷ The SRI and SRII read that the

heathens dragged St Mark in a place called ‘ዐጸደ፡ ላህም/አልህምት’, ‘Aṣädä Lahəm/’Aləhəmt’, lit. ‘Field of the Bull/s’ using the term ‘ዳቤላ, dabela’, lit. ‘bull’ to insult. The SRIII records this expression that they dragged him in ‘በቀሉ’, Bāq’älu’ insulting as ‘ቢባሎስ, bibalos’, lit. ‘antelope’¹⁸.

Table 9 – The coming of God to St Mark

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
ወከዊኖ፡ መንፈቀ፡ ሌሊት፡ አስተርአየ፡ ሎቱ፡ እግዚእ፡ ኢየሱስ፡ ወወሀብ፡ ሰላሙ ... <i>And when the night came, Jesus Christ appeared unto him and saluted him...</i> (p. 847).	ወሰበ፡ ከነ፡ መንፈቀ፡ ሌሊት፡ ... መልአክ፡ እግዚአብሔር፡ ወረደ፡ እምሰማይ፡ ወለከፍ፡ ሥጋሁ ... <i>And at the midnight ... the angel of Lord came down from Heaven and tapped his body ...</i> (pp. 261/315).	ወማእከለ፡ ሌሊት፡ ከዊኖ፡ ... መልአክ፡ እግዚአብሔር፡ ወረደ፡ እምሰማይ፡ ገሠሠ ... <i>And when it was midnight ... the Angel of God touched him descending from Heaven...</i> (pp. 128/133, 35/41).

The SRI indicates that Jesus Christ appeared to St Mark in the midnight and made a covenant with him.¹⁹ However, the SRII and SRIII describe that the Angel of God descended from Heaven to St Mark in the midnight, and the discourse is took place with him. Here, one can see that the difference is not only a matter of words and expressions, but also a variant of agent through which the event took place.

In this section, there is a great disparity among the three recensions towards the place where the cremation took place; every text states it differently. The SRI does not describe the name of the place where the body of St Mark was cremated. However, the SRII states that the cremation took place in a place called ‘Awbakälyon, አውባክልዮን’,

SRII, is preserved in both the MR and LR (cf. Andualem Ermias 2021, 97 and 205/301).

¹⁸ “ወሰመደዎ፡ እንከ፡ ቢባሎስ፡ እስመ፡ ነዊን፡ ገጹ፡ ዘበትረሜሁ፡ ዐገዜን፡... *And they also called him bibalos, meaning antelope, for his face was long*”. This expression is not found in any other recensions (cf. Getatchew Haile 1981, 132; Lusini 2009, 34).

¹⁹ The description found in the MR and LR are similar to SRI: ወአስተርአየ፡ ሌሊተ፡ እግዚእ፡ ኢየሱስ፡ ክርስቶስ፡ ወወሀብ፡ ሰላሙ ... *And Our Lord Jesus Christ appeared to St Mark and saluted him ...* (Andualem Ermias 2021, 203/302)

¹⁵ The MR and the LR preserve similar expression to that of the SRII and SRIII (cf. Andualem Ermias 2021, 96, and 200/299)

¹⁶ It is translated as: ‘Cattle Pasture’ in Gtatchew Haile (1981, 132)

¹⁷ This expression including the place name ‘ዐፀደ፡ ላህም’, and the term ‘ላዳቤላ፡ dabela’, which is similar to SRI and

whereas the SRIII asserts that it was ‘አጌሎስ, Agelos’.²⁰

Table 10 – The Place of Cremation

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
ወአረማውያን፡ አንደዱ፡ እሳተ፡ ዐቢየ፡ ወወደደ፡ ሥጋሁ፡ ... <i>And the infidels lighted a large fire and threw his body into it ... (p. 847).</i>	ወአንደዱ፡ እሳተ፡ ዐቢየ፡ በውስተ፡ መካን፡ ዘይሰመደ፡ አውባክልዮን፡ ከመ፡ ያውዕዩ፡ ሥጋሁ... <i>They kindled a great fire in the place, which is called 'Awbakälyon' to cremate his body ... (pp. 263/316).</i>	ወብተሁን፡ እሳተ፡ ዐቢየ፡ አንደደሙ፡ ውስተ፡ መካን፡ ዘስሙ፡ አጌሎስ፡ አውዕዩ፡ ሥጋሁ ... <i>And most of the heathens, kindling fire in a place called 'Aggelos', cremated his body... (pp. 128/133, 35/41- 42).</i>

Table 11. The Time of the Martyrdom

Short Recension One (SRI)	Short Recension Two (SRII)	Short Recension Three (SRIII)
ወበተፍጻሜተ፡ መዓልት፡ መጠው፡ ነፍሱ፡ ... <i>And at the end of the day, he gave up his soul ... (p. 847).</i>	ወኮነ፡ ዕረፍቱ፡ ለማርቆስ፡ ... በተፍጻሜተ፡ ወረኑ፡ ሚያዝያ፡ ... <i>And the rest of St Mark was on the last of Miyazya ... (pp. 263/317).</i>	ወአዕረፈ፡ ብፁዕ፡ ወንጌላዊ፡ ... አመ፡ ፴ሁ፡ ለሚያዝያ፡ ... <i>And the blessed Evangelist rested on 30th of Miyazya ... (pp. 128/134, 36/42).</i>

As for the time of the last event of the martyrdom of St Mark the Evangelist, the SRI

reads that he gave up his soul at the end of that day; it doesn't specify when the exact time was. The SRII describes that the rest of St Mark took place at the end of the month of the Ethiopic month Miyazya. The SRIII in other words states the exact time that the event was on the 30th day of the month of Miazia (May 8).

4. Conclusion

In the Ethiopic Literature, the hagiographic text can be classified under two main categories, that is ‘translation’ and ‘original’ texts. The former one contains the life of foreign Saints originally composed in other languages, translated into Gəʿəz, whereas the latter deals with the life of the local Saints, and composed in Gəʿəz. St Mark the Evangelist is one of the foreign Saints whose Vita was originally composed in Greek and latter translated into Gəʿəz in the 4th century AD. This article aims at comparing and analyzing the Gəʿəz Acts of the Saint. The text, particularly the short version with which this study is focused, is found in three sources, the Gəʿəz Synaxarium, the Acts of Saints and Acts of the Apostles. The text extracted from each source are qualitatively compared to prove whether they are of distinct recension. When doing so, it has been found that each text contains distinct features, like variation of wordings, names and formulation of details in general, so it is unlikely to reconstruct a single text. We can draw a conclusion that the Ethiopian tradition could receive different recensions, possibly from different linguistic models in the course of time.

²⁰ The MR contains an expression similar to SRII: ወሰብ፡ ነጻሩ፡ አረማውያን፡ ከመ፡ አዕረፈ፡ ማርቆስ፡ ወንጌላዊ፡ አንደዱ፡ እሳተ፡ ዐቢየ፡ ውስተ፡ መካን፡ ዘይሰመደ፡ አውባክልዮን፡ ከመ፡ ያውዕዩ፡ ሥጋሁ ... *And when the heathens saw that Mark the Evangelist was rested, they kindled a great fire in a place that is called 'Awbaklāyon' (Andualem ermiyas 2021, 205/303)*

References

- Andualem Ermias. (2023). Tradition on Saint Mark the Evangelist in the Ethiopian Orthodox Church. *International Journal of Humanities, Art and Social Studies (IJHAS)*, Vol. 8, No.1, Pp. 29-38
- Andualem Ermias. (2021). The Gə'əz Acts of Saint Mark the Evangelist: Critical Edition and Annotated Translation. Addis Ababa University (Unpublished PhD Dissertation).
- Bausi, A. and Camplani, A. (2016). The History of the Episcopate of Alexandria (HEpA): Editio minor of the fragments preserved in the Aksumite Collection and in the Codex Veronensis LX (58): *Journal of the Italian Research Group on "Origen and the Alexandrian Tradition"* 22(2016), pp. 249-302.
- Budge, E. A. W. (1899). *The Contending of the Apostles. V1. The Ethiopic Version*, Oxford University Press: Oxford.
- Budge, E. A. W. (1901). *The Contending of the Apostles. V2. The English Translation*, Oxford University Press: Oxford.
- Budge, E. A. W. (1928). *The Book of the Saints of the Ethiopian Church (English Translation)*, III/IV, PP. 845-847, Georg Olms Verlage, Hildesheim and New York.
- Getatchew Haile. (1981). A New Ethiopic Version of the Acts of St Mark (EMML 1763, ff. 224^r-227^v)
- Kaplan, S. (2012). Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia, in: *Languages and cultures of Eastern Christianity: Ethiopian (The worlds of Eastern Christianity, 300-1500)*, V4, pp. 371-388, London and New York: Routledge.
- Lusini, G. 2003. Ethiopia in the 4th Century: the Apocryphal Acts of Mark between Alexandria and Aksum. *Università degli Studi di Napoli "L'Orientale"*
- Lusini, G. (2009). *Gli Atti apocrifi di Marco*. Università degli Studi di Napoli "L'Orientale"
- Mersha Alehegne 2015. Regularity and Uniformity in the Ethiopian Hagiographical Tradition: a Particular Focus on Narrating the Childhood of Saints; in: *Aethiopica*. 18, 1-18.
- Oden, T.C. (2011a). *The African memory of Mark: Reassessing early church tradition*, Inter Varsity Press, Downers Grove, IL.
- Taddesse Tamrat. (1970). Hagiographies and the Reconstruction of Medieval Ethiopian History. *Journal of Ethiopian Study*.

Abbreviation

- CE = common era
- LM = long recension
- MR = medium recension
- Ms/s = manuscript/s
- SRI = short recension one
- SRII = short recension two
- SRIII = short recension three

Information about author:

Dr. Andualem Ermias Gebremariam – (Associate Professor at Holy Trinity University), Holy Trinity University, Addis Ababa, Ethiopia, Email: andexermi@gmail.com

Информация об авторе:

Андуалем Эрмиас Гебремариам – (Холи Тринити университетінің доценті), Холи Тринити университеті, Аддис-Абеба, Эфиопия. Электронды поштасы: andexermi@gmail.com

Accepted April 30, 2025

Received 11 May, 2025

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Шығыс филологиясы	Section 1 Oriental philology	Раздел 1 Восточная филология
Есбосынов Е.З. Осман тілі зерттеулерінің қазақ түркологиясындағы орны мен маңызы – проблематикалық тұстары		4
Pak R., Orazakynkyzy F. Pragmatic functions of loanwords in Russian and Chinese		18
2-бөлім Шығыс елдерінің тарихы мен саясаты	Section 2 History and politics of the countries of the East	Раздел 3 История и политика стран Востока
Мәсімханұлы Д., Ғабитханұлы Қ., Дарбай Н.Х. «Батыс аймақтардың жер-су аттары сөздігі» және ондағы Қазақстан мен Орталық Азия өңіріне қатысты топонимдердің тарихи географиялық сипаты.....		28
Amangeldi O., Kurt T., Tokayeva L., Nurbayeva A. The influence of Arab geographical research on pupils' geographical culture formation.....		43
Дүйсен Ғ.М., Айтжанова Д.А. Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықты кеңейтуге аймақ ішіндегі импульсті ілгерілету		54
Рахимбердиев М.М., Шадкам З. Политическая культура современной Турции.....		65
Искакова З. У., Дәуен Д.Б. Қытай мәдениетінің жаһандану жағдайындағы өзгерістері.....		76
3-бөлім Шығыс деректануы	Section 3 Oriental source studies	Раздел 3 Восточное источниковедение
Andualem Ermias Gebremariam A Comparative Discussion among the Gəʿəz Acts of Saint Mark the Evangelist: The Short Recension in Multiple-Text Manuscripts		86

Мақаланың мазмұнына автор жауапты.
За содержание статей ответственность несет автор.